

ગુજરાતી પંચની ૧૯૩૧ ની સાલની ભેટ

ઉર્મિલાદેવી

લેખક:

કિંમતલાલ ચુનીલાલ શાહ
ભાદરવા, વાયા-વાસદ.

પ્રકાશક:

સોમાલાલ મંગળદાસ શાહ
અધિપતિ અને માલિક,
ગુજરાતી પંચ—અમદાવાદ.

અમદાવાદ.

ધી ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં શાહ સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું
કે. પાંચકુવા, ચાર રસ્તા.

[સર્વ હક લેખકને સ્વાધીન.]

સં. ૧૯૮૭.

પ્રત ૪૦૦૦,

સન ૧૯૩૧.

કિંમત રૂ. ૩૧-૮૦.

અનુક્રમણિકા.

ક્રમરજી.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	ક્રમરજી.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	તડકડતું પ ખી	... ૧	૧૮	એક વરસ ...	... ૯૭
૨	પહેલાંની વાતો	... ૫	૧૯	મીઠો અકસ્માત	... ૧૦૩
૩	આગગાડીમાં ...	... ૧૨	૨૦	એની એ ...	... ૧૧૫
૪	નડીયાદમાં રોકાયું	... ૧૭	૨૧	સુરેશની વહુ...	... ૧૨૦
૫	ખડુલાનાં મહેમાન	... ૨૩	૨૨	મેળાવડો ...	... ૧૩૨
૬	બુદ્ધની રાત ...	... ૨૯	૨૩	વિદ્યારસની હોળી	... ૧૩૭
૭	અમીરી કે ક્ષીરી	... ૩૨	૨૪	અમેરિકન પ્રવાસી	... ૧૪૫
૮	હક્કારક ! ...	... ૩૬	૨૫	નીચતાને છેલ્લે પગથીયે	૧૬૦
૯	દીનેશને આમંત્રણ	... ૪૧	૨૬	મહેન્દ્રનો ધંધો!	... ૧૬૭
૧૦	સુરેશની ખાનગી વાત	... ૪૬	૨૭	મદનરાયનું મૃત્યુ	... ૧૭૬
૧૧	ખળવંતરાય ...	... ૫૧	૨૮	સેવાપ્રેમી ? ...	... ૧૯૦
૧૨	તળએલી ...	... ૫૯	૨૯	ચશવંતને ઘર	... ૧૯૭
૧૩	પથરો ...	... ૬૮	૩૦	હડતાળ અને હુલ્લડ	... ૨૦૫
૧૪	શું કરવું ? ...	... ૭૪	૩૧	કરણીનાં કળ	... ૨૧૦
૧૫	ચેતવણી ...	... ૮૦	૩૨	મહેન્દ્ર પતન...	... ૨૧૪
૧૬	ભાઈખહેન ...	... ૮૩	૩૩	દૂંકી વાતો ...	... ૨૨૧
૧૭	મોઠર જોધએ ...	... ૮૮			

— ૩૧, ૧૪૬

લકવો

લકવો—અડધા શરીરને થાય છે; તેથી તે બાજુનો હાથ અને પગ રહી એક જ બાજુ થાય છે અને તે બાજુનું મોં લાંકુ થાય છે તે જોરે.

31146

હજારો રૂપિયા ખર્ચ વગેરે પણ તેવા લકવાના રાગની વનસ્પતિની દવા મારી પાસે છે. તે દવાથી સેંકડો દરદીઓ સારા થાય છે. સરદીશીકેટ મળેલાં છે.

છોટભાઈ જીવાભાઈ.

ડે. શાહપુર ચકલા પાસે-અમદાવાદ.

કથની

‘જકુલાભાભી’ પછી આ પુસ્તક ગૂજરાતને ચરણે ધરે છે. આ પુસ્તક ‘જકુલાભાભી’ ના અનુસંધાનમાં છે એટલે ‘જકુલાભાભી’ ઉપર જુદી જુદી રીતે માયા વરસાવી, મને પ્રોત્સાહન આપનાર સૌનો આભાર માનું તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય. જેવી રીતે ‘જકુલાભાભી’ ને સન્માની છે તેવી રીતે ગૂજરાત ‘ઉર્મિલાદેવી’ ને સન્માનશે એવી આશા રાખું છું.

‘ઉર્મિલાદેવી’ ‘જકુલાભાભી’ નું અનુસંધાન છે છતાં ‘જકુલાભાભી’ નહીં વાંચનારને પણ સમજણ પડે તેવી રીતે, એટલે કે સ્વતંત્ર કથા તરીકે લખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘જકુલાભાભી’ આગળ લંબાવવા ધણા મિત્રોનો આગ્રહ હતો. શ્રી. સોમાલાલભાઈનું મમતાળુ આમંત્રણ મળતાં, એ આગ્રહને વશ થયો છું. ધણાને હજી અધૂરું લાગશે. જ્યારે આ પુસ્તક લખવા કલગ હાથમાં લીધી ત્યારે દીનેશ અને ઉર્મિલાને જે જૂમિમાં મૂકવાનો વિચાર હતો તે વિચાર અમલમાં નથી મૂકી શકાયો. આ તો એ જૂમિની પ્રસ્તાવના જેવું થઈ ગયું છે. પાછળ હાવાનો કે આગળ વધવાનો અવકાશ ન રહ્યો. આગળ વધું તો પુસ્તકનું કદ પાલવી ન શકે તેટલું વધી જતું હતું એટલે આ કથાને અટકાવી, આગળ લંબાવવાનું લવિષ્ય ઉપર મુલતવી રાખ્યું છે. પરમાત્માની ઈચ્છા હશે તો ‘દીનજંધુ દીનેશ’ લખી અધૂરું રહેલું પૂરું કરીશ; અને તેમ થશે તો જકુલા, ઉર્મિલા અને દીનેશ: એ ત્રણે પાત્રોનો સંપૂર્ણ વિકાસ સાધી શકાશે.

આ કથા માટે મારે કંઈ પણ કહેવું ન જોઈએ છતાં ‘જકુલાભાભી’ સાથે સરખામણી કરનારનું એક-એ બાબતો તરફ ધ્યાન જોવું છું. ‘જકુલાભાભી’ જેવી પ્રસંગોની નવીનતા ને રમ્યતા આ પુસ્તકમાં નથી, તેનું કારણ એ છે કે અંતે કથાઓના ઉદ્દેશ જુદા જુદા છે. ‘જકુલાભાભી’ માં લગ્નનો રસિક વિષય હતો, આ પુસ્તકમાં લગ્ન પાંછીના ગંભીર જીવનને સ્થાન મળ્યું છે. ‘દીનજંધુ દીનેશ’

લખાશે ને પ્રસિદ્ધ થશે તો માનવજીવનના ત્રણ મુખ્ય વિભાગોની વાતો પૂરી થશે. ‘બકુલાબાલી’ શાન્ત અને સ્ફૂર્તિવંત દશામાં લખી હતી, જ્યારે ‘ઉર્મિલાદેવી’ શારીરિક અને માનસિક ઉપાધીઓ વચ્ચે લખાઇ છે. શ્રી. સોમાલાલભાઈનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું ત્યારે મને ખબર નહોતી કે મારી આટલી દયાજનક સ્થિતિ આવી પડશે. ખબર હોત તો આમંત્રણ ન સ્વીકારત. જે થયું તે થયું. શ્રી. સોમાલાલભાઈને કે વાંચકોને આ પુસ્તક સંતોષ ન આપી શકે તો માફ કરવા વિનંતી કરું છું. એ સિવાય બીજું શું થઈ શકે ?

શ્રી. સોમાલાલભાઈનો આભારી છું જ, તે સાથે એક બીજી વ્યક્તિનું ત્રણ સ્વીકારવાનું રહે છે. મારાં આ પહેલાંનાં ત્રણ પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિ પાછળ જેમણે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે તેવા મારા મિત્ર શ્રી. કેશવ હ. શેઠનો આભાર માનવાનું કેાણ જાણે સાથી જે આજ સુધી નથી બની શક્યું. દરેક પુસ્તક પાછળ એમની કાંઈક કોઈ પ્રકારની મદદ રહેલી છે છતાં હું આભારના બે શબ્દો પણ ઉચ્ચારી શક્યો નથી. મારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિના મૂળમાં એમણે પ્રેરણાનાં જળ સીંચ્યાં છે, ઓળખાણ થયું ત્યારથી તે આજસુધી એમની માયાળુ દષ્ટિ વરસતી રહી છે. એમણે એકલું માફ સાહિત્યજીવન નથી સાચવ્યું, સાંસારિક મૂઝવણ વખતે પણ એમની સલાહ લેવા દોડી જઈને તે મમતાથી નવરાવે. આમ એ મિત્ર હોવા છતાં મારા મોટાભાઈને સ્થાને બેઠા છે. આ પુસ્તકમાં જે તેમનો ફાળો છે. એમનો આભાર કઈ રીતે માનું ? છતાં આભાર માનું છું. શ્રી. રતિલાલ નારાયણદાસ ગામીએ અર્પણ સ્વીકારવા કૃપા કરી છે તે બદલ તેમનો પણ અંતઃકરણથી આભાર માનું છું.

શ્રી. રતિલાલ નારાયણદાસ ગામી

દિલ્હી.

✽

સીમાબદ્ધ જીવન તોયે વિનુત કાર્યક્ષેત્ર,
ધંધાની ધગરા તોયે ઉરની ઉદારતા,
વેપારી જીવન તોયે સાહિત્યનો ગોખ:—

એકંદરે

ગૃહસ્થાશ્રમી હોવા છતાં, ભગવતી ગીતામા પ્રભુ
શ્રીકૃષ્ણે કહેલું—જીતી ધૃતિ રાખ્યા સિવાય પરમાર્થે
ચતા કાર્યોથી ભરેલું જીવન જીવવા પ્રયત્ન કરવો—

અને તેથી જ

સમાજની અનેક વિધ ઉત્પત્તિ માટે

જેના

દાનોની નાની-મોટી ઝરણીઓએ

પ્રવૃત્તિઓમા પ્રાણ પૂર્ણ છે ને નવીને જન્માવી છે,
ખાજકોને વિદ્યા આપી છે ને જીવાનોને જોમ આપ્યું છે,
ખાજાઓને કેળવી છે ને વિધવાઓના આસુ લજ્યા છે,

તેવા

શ્રી. રતિલાલ નારાયણદાસ ગામીને

સરનેહ અર્પણ.

દ્વિંમતલાલ ૩

કેમકથાઓ

કિંમત. રૂ. ૦-૬-૦

ટ. ખ. રૂ. ૦-૧-૦

જા પૂલોની ઉત્પત્તિની વાતો બાલપ્રિય

- મીઠી મનોહર ભાષાશૈલીમાં કહેશે,

જા વાંચતાં વાંચતાં બાળક નાચશે,

અજબ કલ્પનાના આકાશમાં ઉડશે.

જા બાળકોને ભૂગોળ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર

અને વિજ્ઞાનનું રસિક જ્ઞાન આપશે.

ખૂબરાતી ભાષામાં આ ગાતું આ એક જ
પુસ્તક છે. બાળકના હાથમાં મૂકવા ચૂકશે ના.

*

ડોલતું નાવ

કિંમત રૂ. ૨-૪-૦

ટ. ખ. રૂ. ૦-૪-૦

જા એની ભાષાની ભલક તમારા

દિલના તારે તારને ઝળુઝળાવશે.

જા વાર્તાનો રસ તમને રાતનું

નજારણ કરવાની ફરજ પાડશે.

જા એમાંનું જ્ઞાન કેટલાયે પુસ્તકોના

વાંચનના શ્રમમાંથી ઉગારશે.

અત્યંત રસિક નવલકથા. એની રસિકતા માટે એ મત
નથી. ડેમી આઠ પેજ ૨૬૪ પાન: પાકું સોનેરી 'પૂકું'.

*

બકુલાભાભી

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

ટ. ખ. રૂ. ૦-૩-૦

જેના અનુસંધાનમાં 'ઉર્મિલાદેવી' છે. અનેકમાંથી એક
અભિપ્રાય:—

“આખું ય પુસ્તક વાંચનીય અને સુંદર બાળતો શીખવનારું
લાગ્યું. મેં તે એક સ્થાને વાંચ્યું હાથમાં લીધા પછી ખાવા પીવાનું
ભાન પણ ભૂલી અને પૂરું કર્યા પછી જ મનને શાન્તિ થઈ.
બકુલાભાભી એક વાર ફરીથી પણ વાંચીશ ત્યારે મને તૃપ્તિ થશે.”

લક્ષ્મીબહેન ગો. ડોસાણી

ત્રણે પુસ્તક ખરીદનારને રૂ. ૪-૦-૦ ટ. ખ. માફ.

લખો:—કિંમતલાલ યુ. શાહ

લાદરવા: વાયા-વાસદ.

ટેલીફોન નં. ૨૨૪.

અમેરીકાની સૌથી વધુ સુંદર

ગાડીઓ અને ટ્રકસ

હિન્દી સુરૂચિ અને સ્થિતિને માફક-
સર હિન્દમાં બનાવેલી

for Economical Transportation

ધી શેવ્રોલેટ ૧૯૩૧ના નમૂનાઓમાં કેટલાક એવા સુધારા કરવામાં આવેલા છે કે જે ફક્ત ઘણીજ કીંમતી ગાડીઓમાં જોવામાં આવે છે. શેવ્રોલેટ આખી દુનિયામાં એટલી બધી સારી પેઠે પંકાયેલી છે કે તેની બડાઈ હાંકવાની જરૂર નથી. એક શેવ્રોલેટ ગાડીની માલેકી ધરાવવી એનો અર્થ એ કે મુશ્કેલીઓ વગરની અને ઓછા ખર્ચવાળી મોટરની મુસાફરી કરવી; અને 'ખર્ચ' ના માલીકને તો તે સંગીન આવકનું અખૂટ સાધન થઈ પડે છે.

ધી ખાંખે ગેરેજ.

મીરજાપુર રોડ—અમદાવાદ.

છેલ્લા દશકાની એક યાદ

સંખ્યાબંધ બાબતોમાંની

એક જ બાબત

તે

જીવનમાં માર્ગદર્શક થઈ પડે છે.

SPECIAL LIFE

હિંદુ ગીનો અહેવાલ

જેમાંની તમામ બાબતોથી કાયમનો સંતોષ મેળવીને
સહકૃદંબ, મિત્રમંડળને અહેવાલ મંગાવવાની
લલાચણ કરવા પ્રેરણા.

હિંદુસ્તાન ઉપરાંત દેશાવરથી વગર માંગવે સંખ્યાબંધ પ્રમાણ
પત્રો, ભેટ, તેમજ બક્ષીસો મળેલાં છે. આ અહેવાલમાંની એકજ
બાબતથી લાભ, શાંતી અને અગમચેતીપણાથી બચાવ થયાન
પ્રમાણપત્રો મોજુદ છે. જન્મકુન્ડલી અથવા જન્મ તારીખ મોકલવી
જન્મની યાદગીરી ન હોય તેવાઓએ પત્ર લખવાના ટાઇમ સા-
ચાલુ ઉમ્મર જણાવી લખવું. કિંમત રૂપીઆ પાંચ, પરદેશ મા-
સિલીંગ નવ. સંખ્યાબંધ કવરો ગુમ થતાં હોવાથી ગમે તે
સંજોગોમાં પણ કવર રજીસ્ટર વિના મોકલવું નહિ.

જ્યોતિષી પી. શર્મા,

Predict Astrologer.

સુરત (જ. ગ્ર.) ઈન્ડીયા.

વીસમી સદીની નવીન શાય. .
સંગ્રહણી [ગજતી] માટે અમૃત મેય ઉપાય.

પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્વાન વૈદ્ય દાકતરોની દવા આપ કંટાળેલા સંગ્રહણી (ગજતી) મુગધના ઝડા, અનિસાર અને આનરડાના ક્ષયથી પીડાતા નિરાશાજનક દર્દીને આશીર્વાદ રૂપ થઈ પડેલી ઉદ્ધ વરસના અનુભવની સમગ્રાણુ દવા માટે રૂમર મળે યા સ્વાલપત્ર મંગાવે. પત્ર યમદાર નીચેના શિરનામે કરવે

માણસાવાળા માસ્તર કે. જે. પટેલ એન્ડ સન્સ.

રૂમર સ્પેશીયાલીસ્ટસ.

૬૦ કાલુપુર, દાહીગરાની પોળ, તંજુરાગરાની બક્કીમાં
 ધર નંબર ૩૫૬, અમદાવાદ.

અમારૂં બાલાનંદ બચ્ચાંઓને રૂદ્રપુષ્ટ અને આનંદી બનાવે છે. કી. ૦-૧૨-૦ પો. ભુદ્.

*** (૧) ***

કરોડોની દોલત આંખ વગર નકામી છે.

“ આંખો બગડે તેનું જીવતર બગડે ”

આંખોનું રક્ષણ કરો.

મરૂત! મરૂત!! મરૂત!!!

ચરમા અપ-ટુ-ડેટ મુંદર મજશુત ટકાઉ અને ખાત્રીવાળા

મેળવવાનું ભુતુ અને જાણીતું મથક—

અમારે ત્યાં આંખોની તપાસ મફત કરીને તથા દાકતરોના નંબરો મુજબ ગેરંટી સાથે ચરમાઓ મનપસંદ ફ્રેમમાં બનાવી આપવામાં આવે છે. એક વખત પધારી ખાત્રી કરવા ખાસ આમ્રદ છે. દાકતરને મળવાનો ટાઇમ સોંજના ૪ થી ૬.

મળવાનું ઠેકાણું—**રમાણુલાલ એન્ડ કું.**

પાંનકેરનાકા, દુ. નં. ૫૩૭૨, દાદાભાઈ નંવરોજી II
 લાયબ્રેરી નીચે—અમદાવાદ.

*** (૧) ***

રઝળતાં બાળકો માટે સારામાં સારો માર્ગ કયો ?
તેમની સલાહ લઈ સારી રીતે ઉછેરી તેમને આદર્શ
નાગરિક બનાવવાં તે.

હિંદુ અનાથાશ્રમ-નડીયાદ

એ કામ બહુ ઉત્સાહથી વ્યાપક ક્ષેત્રમાં વર્ષો થયાં કરી
રહ્યું છે અને અત્યાર સુધીમાં ઘણા જીવોને જીવતદાન આપી
તેમને ઉચ્ચ માર્ગે ચઢાવેલ છે. વળી કન્યાઓની યોગ્ય ઉંમર
થતાં લાયક લગ્નો કરાવી આપી તેમને દુન્યાદારી અને સ્ત્રી
જીવનનું ખરું જ્ઞાન કરાવી સતપથે દોરે છે. આવાં લગ્નો દર
વરસે કન્યાઓની યોગ્ય ઉંમર થતાં થયે જાય છે. ઘણી ખરી
કન્યાઓ ગ્રહસ્થો અને કેળવાયલા વર્ગમાંજ જાય છે.

આ સંસ્થાને તમે અને તેટલી મદદ કરશો. હાલમાં દરરોજનો
રૂ. ૫) ખરચ થાય છે. દાતાઓના દાન ઉપરજ તેનો નિભાવ છે.

રૂ. ૧) અને વધુ દાન આપનારનાં નામ વાર્ષિક રીપોર્ટમાં
છપાય છે. દરેક દાન લેવાય છે. રીપોર્ટ મફત મળે છે. લખો:—

મંત્રી-હિંદુ અનાથાશ્રમ-નડીયાદ.

ભારતની શુદ્ધ સ્વદેશી

 શાહીઓ

બ્લ્યુબેક રાઇટીંગ ઇંક, બ્લ્યુબેક કોપીઇંગ ઇંક
સ્ટીલપેન માટે સ્કારલેટ ઇંક, વાયોલેટ રબ્બર સ્ટેમ્પ
ઇંક, ડ્રાઇન્ટન પેન ઇંક અને ગુંદર વાપરો.

આ શાહીઓ માટે જોમ્બે સ્કૂલ કમીટી, જોમ્બે
ચુનીચીપાલીટી, જોમ્બે ઇન્ડિઅન મરચન્ટસ એસોસિએશન,
બરોડા સ્ટેટ વિગેરે વિગેરે તરફથી અનેક સર્ટીફિકેટો
મળેલાં છે. ભાવતાલ વિગેરે માટે લખો:—

જોનલ્ડન એન્ડ કું.

રીચીરોડ, અમદાવાદ.

DECREES BY CORRESPONDENCE

H. L. M. S., Ph. D. M. Bhishagwar, etc., by Post Materia Rs. 5. Practise Ps. 4. Send 2 anna Stamps:—Dr. Ohhatbar Homoeopathic Inst. (Regd.), Mahuva, (Kathiawar).

D. Lit. H., Ph. D. H. Sc., Com, H. M. D. Sahityabhushan etc., by post. Send 4 anna stamps:—Universal Institute (Regd.), Mahuva, (Kathiawar).

M. B. E. H. D. Sc. H. Vaidyabhushan, etc., by post. Send 2 anna Stamps:—Indian Homoeopathic Institute (Regd.), Mahuva, (Kathiawar), Ph. D. H., M. B. H. D. Sc., H. Com. Sahityacharya, Hakimhazig etc., by post Send 2 anna stamps:—National Electric Institute, (Regd.), Mahuva, (Kathiawar).

ગાજર એન્ડ કંપની.

રીચીરોડ (ગાંધીરોડ) અમદાવાદ.

જાસ જોઈ, કંપનીઝ સીલ્સ એન્ડ ડાઈસીકર્સ,
કાપડ ઉપર છાપવાની છાપો, પ્રિન્ટીંગ પ્લેક, એનગ્રેવર્સ,
રપાર સ્ટ્રેપમેકર્સ એન્ડ આર્ટીસ્ટીક ડીઝાઈનર્સ વિગેરે.
ઉત્તમ કામ વ્યાજબી ભાવે મેળવવાનું વિશ્વાસપાત્ર સ્થળ.

સંવત ૧૯૩૨ ની સાલથી સ્થાપના.

જ્યારે તમારે શુદ્ધ પવિત્ર અને સુગંધીમય અગરબત્તી, દશાગ-
કુપ, સુરજ છાપનું કેસર તથા સોના રૂપાના વરણ વિગેરે જોઈ
કેસરો તમા દરેક ધરમોના દેવોના આટોના ઉપયોગી સરસામાન
જોઈએ ત્યારે જુની અને જાણીતી

જેશી લલ્લુભાઈ શંભુરામની પેલીને લખો:-

દોશીવાડાની પોળ સામે હ. નં. ૫૮, અમદાવાદ.

નક્કી શિક્ષણતથી સાવધાન રહો.

શુદ્ધ સૂર્યતાપી શિક્ષણત. (૨૭૨૨૬ નં. ૪૫૦૨).

શુદ્ધ સૂર્યતાપી શિક્ષણત ખાલી જોઈ પાતળી મલીન ધાતુને સંકેદ
અને ઘટ જનાથી બીરો પ્રકારના પ્રમેદને નાબૂદ કરવા માટે આગવીવોદ સમાન
છે. પેસાળની પહેલા અથવા પછીથી ધાતુના જવા ઉપર તે તરતજ અસર
કરે છે અને શુભ ભાગોની દીલી પડી જોઈ નરોને મળવા કરી પુરજોસ
પેદા કરે છે. શુદ્ધ માખુસ જુવાન અને જુવાન બળવાન બન છે અને
નાગદને મદદ બનતે છે. કો. રૂબી ૨ ના ૩. ૨) પો. જીલ્લ.

શિક્ષણત ડીપો=પ્રા. ચંદુલાલ છાપાલાલ.

૬. કાલુપુર, ટોપીવાળાની પોળ-અમદાવાદ

કાળા ન ચતારાં રોડડોડોડ રોનાનાં ધરેણાં.

ખમીસનાં ખટનો રૂ. ૩) ચંદ્રહાર રૂ. ૫) મગમાળા રૂ. ૩૥ હીરાકંઠી રૂ. ૫) વીંટી રૂ. ૧) ઘડીયાળનો છેડો રૂ. ૩૥ હાથ ઘડીયાળનો પટો રૂ. ૪) લવીંગીયાં જોડી રૂ. ૨) એરીંગ જોડી રૂ. ૨) બંગડીયો જોડી રૂ. ૨૥ રાચણમાળા રૂ. ૬) પેચી રૂ. ૫) મોહનમાળા રૂ. ૫).

વાળ કાળા કરવાનો ખીજળી સાબુ—આ સાબુથી વાળ કાળા થઈ હંમેશાં કાળા રહે છે. ત્રણ ડબીનું બાકસ રૂ. ૧૥.

દરાજનો મલમ—નવી તથા જૂની દરાજ પર તરત આરામ થાય છે. કી. ચાર આના, ૧ ડબન લેનારને ટાઇમ પીસ, ૨ ડબન લેનારને રાસ્કોપ સુડીયાળ, ત્રણ ડબન લેનારને હાથનું ઘડીયાળ મફત.

બલ્લકદાર કંપની. ગીરગામ, મુંબઈ નં. ૪.

હિન્દુસ્તાન વિમા સંબંધી હસ્તેશાં

હિન્દુસ્તાન કોઓપરેટીવ ઇન્ડ્યુસ્ટ્રી સોસાયટી લીમીટેડની સલાહ લેઓ.

દરેક વર્ગને અતુકળ પડતી યોજના પોલીસી સહીસલામત, સંગીન અને ખાત્રી લાયક.

બધુ ખુલાસા સાટે લખો:—

એસ. એચ. ઠાકર, આસીસ્ટન્ટ ઓરગેનાઇઝર, સબ બ્રાંચ ઓફીસ: પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.

શુદ્ધ સ્વદેશી કાશ્મીરી ટોપીઓ.

માજસ્ટ્રેટો, ઓફીસરો, વિદ્યાર્થીઓ અને અન્ય ગૃહસ્થોને પહેરવા લાયક સસ્તી અને સુંદર ભરત ભરેલી તેમજ સાદી, જાત જાતની ડીઝાઇનની અને રંગની મનપસંદ ટોપીઓ ખરીદવાનું ગંતવર મથક:—

કાશ્મીર સ્વદેશી સ્ટોર્સ, જુમામસીદ સામે—અમદાવાદ તા. કં.—અમારે ત્યાંથી દરેક જાતનું રેશમી, ગરમ, તથા સુતરાંઉ કાપડ મળશે.

ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

દરેક જાતનું છાપવાનું કામ તાકીદે તૈયાર થાય છે.

અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત

નવા ટાઇપસાં

સઘળું કામ થતું હોવાથી ગ્રાહકોને હરેક રીતે સંતોષ મળી શકશે.

અને મુકરંર કરેલે વખતે કામ કરી આપવા માલે લઈએ છીએ.

બધુ વિગત માટે જાતે મળ્યાથી ખુલાસો થશે.

રીંગીરોડ, પાંચકુવા; ચાર રસ્તા—અમદાવાદ.

મિર્સિલાદેવી

પ્રકરણ ૧ લું

તરફડતું પંખી

જન સવારે ઉપડવાની છે. વરક-પાની પેશા સાદામાં, સાદી રીતે લમ કરવા ઈચ્છતા હોવાથી કરવી ઘટે તેવી નાની નાની સગવડો અને ગોઠવણો કર્યારનીયે થઈ ગઈ છે. દીનેશ શેઠ, દુર્ગાપ્રસાદ અને બંદુલા સાથે કંઈ કામ નિમિત્તે બેઠાર ગયો હતો. તે આવીને હમણાં જ પોતાના રૂમમાં બેઠો હતો. અત્યારે એની નજર સામે બાવિનાં કંપનાચિત્રો નથી, મોટી મોટી આશાઓ-મહત્વાકાંક્ષાઓ નથી; પણ જીવન ક્ષણ રીતે ધડતું તેનાં વિચારોનું મંથન છે.

એવામાં ફરતી હોય, શરમાતી હોય, છતાં તે બધું જાણી પોતે ખુશમિનનમાં છે એવું બતાવવા પ્રયત્ન કરતી તેને આવતી વિલાસ આવી. તે તદ્દન નજીક આવી ત્યાં સુધી દીનેશ તેના તરફ જોયા હતા. વિલાસ નજીક આવી આસરીના ચાંબલાને એટલી જોઈ પડી ત્યારે દીનેશ જરા હાલ્સો ને આવવાનું કારણ પૂછતી હોય તેવી દૃષ્ટિ વિલાસ ઉપર નાખી, ધડીભર બને એકબીજા સામે તાકી રહ્યાં. જણે જુગ-જુગના મૈત્રિસંબંધ પછી મિત્ર સદાને માટે ચાલ્યો જતો હોય, જેને માટે મહેનજીઓ અને આશાઓની દોરીઓ લંબાઈ લંબાઈ આકાશ સુધી પહોંચી હોય, એવી વ્યક્તિ કોઈ પડદા પાછળ અદ્વય થઈ જતી હોય, તે વખતે, ચામ તેવી વેદના વિલાસની આંખમાં હતી. એ બોલી નહીં કે એનાથી બોલાયું નહીં. ગમે તેમ હો પણ આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. રાત્રિ હોવાથી દીનેશ તે જોઈ ન શક્યો. કેટલીકવાર સુધી તેણે વિલાસ બોલશે, એવી આશા રાખી. મૌન સેવ્યું પણ તે આશા સફળ ન થઈ. એટલે અતિ મંદ સ્વરે પૂછ્યું:

"અત્યારે મારી શી જરૂર પડી?"

વિલાસ ન બોલી કે ન હાલી. ફક્ત તેની હાથાથ આંખ લાચારીથી, શરમથી, અને દીનતાથી દીનેશને જોઈ રહી.

"શાન્ત કેમ છો?" દીનેશે ફરી પૂછ્યું.

વિલાસ પાસે જવાળ રૂપે કહેવાનું, ધણું હતું, અને તેટલા માટે જ તે અત્યારે અહીં આવી હતી, પણ અંતરમાં સંગમતા,

પશ્ચાત્તાપના દાવાનળે એની સર્વ શક્તિઓને પીગળાવી નાખી હતી. દીનેશે બે બે વખત પૂછ્યું, તેથી તેણે સ્વસ્થ થવા, દિલ્લમાંનું દુઃખ દબાવવા અને હૃદયનાં વસાયેલાં ખારણાં ઉઘાડવા પ્રયત્ન કર્યો.

વળા દીનેશે પૂછ્યું, “ બોઝતાં કેમ નથી ? ”

“ શું બોઝું ? ” વિલાસે અતિ ક્ષીણ અવાજે કહ્યું. તે બોલતી અટકી એટલે દીનેશ તેના તરફ જોઈ રહ્યો. વિલાસ આગળ બોલી, “ નથી જાણતા ? ”

“ શું ? ”

“ આહ ! કેટલો વિચિત્ર પ્રશ્ન ? ”

“ વિચિત્ર ? ”

“ તો શું ? મારા હૃદયમાં સળગતા દાવાનળથી તમે અજ્ઞાત છો ? મારું હૃદય જે મૃત્યુનથી પીડાઈ રહ્યું છે તે તમે અનુભવી શકતા ન હો તે સમજાય તેવું છે; પણ શું તે જાણી શકતા પણ નથી ? જાણો છો છતાં મને પૂછો છો ને શરમ, સંક્રાંત્ય અને હૃદયવેદનાનાં તોફાની ધોધ તળે ફૂરતાથી ધકકેલી દો છો. ”

“ પણ છે શું ? ”

“ હા ! તમે આજે નિષ્કુર ખન્યા છો. મારે મોઝેજ બોલાવવા માંગતા હો તેવું જણાય છે. કહીશ, જરૂર કહીશ. કહેવાજ આવી છું એટલે કહ્યા સિવાય કેમ રહેવાશે ? પણ મને શરમ આવે છે. સંક્રાંત્ય થાય છે. ”

“ શાથી ? ”

“ મહેરબાની કરીને આવા પ્રશ્નો પૂછવાની-વાર્તાલાપ કરવાની રીત ખદલી નાખો. ”

“ તમારે જે કહેવું હોય તે હવે કહી દેવા મારે વિનંતી કરું છું, મારે ખૂબ કામ છે. ”

“ સાહે ” થોડીવાર અટકી વિલાસ આગળ કહેવા લાગી ?

“ હું તમને ચોહું છું..... ”

“ અને ઉમિલાએ મને ચોહ્યો છે. સવારે જાન જવાની છે. ”

“ હું નડિયાદ આવવાની છું, એટલે તમે કાલે ખરણવા જવાના છો તે જાણું છું; પણ શું મને તરછોડશો ? ”

“ તમે મને તરછોડ્યો છો કે હું તમને તરછોડું છું ? ”

“ માફ કરો. દીનેશ, ભૂતકાળની એ ગોઝારી ધાતો ન સંભારશો. મેં બહુ બેવફરીઓ કરી છે ને એનાં કડવામાં કડવાં પરિણામ ભોગવ્યાં છે. હવે ભૂતકાળને વિસ્મરણના ખાડામાં દાટી દો. ”

“ એટલે તમે એમ કહેવા માગો છો કે ઉમિલા અને હું ન જોડાયે ? ”

“કોઈક એવું પણ એથી જરા આગળ.”

“એ ન બને.”

“દીનેય, હું શું કહું? મારી જલ ઉપડતી નથી. મારા વેડકાઈ જતા જીવનને બચાવો.”

“હા, એ જરાખર છે. જેણે મને એમની દોરીએ કમતા તરીકે લટકાવ્યો, નચાવ્યો અને હડધૂત કર્યો, તેના જીવનને બચાવું અને જેણે મારા જીવનને બચાવ્યું, મારો સંકટોને પોતાના ગણી દુઃખ સહ્યું, કાયા ધસી નાખી તેને છેલ્લે છેલ્લે ખરેખર સ્વાથ અધિક્ષો છે. જ્યારે હું તમારે પગે પડી મને લાત ન લગાવવાની વિનંતી કરતો, હતા ત્યારે મહેન્દ્રના મોઢા પાછળ પાગલ બની તમે મને કેટલી ધીનકી રીતે સંતાવ્યો છે? વિલાસ, બહેન.....”

“ઓ હાથ!” કહી વિલાસ મોં ઢાંકી નીચે બેસી ગયો.

દીનેશ આગળ બોલ્યો: “સાંભળો, એ દિવસે મારા હૃદયમાં કેવી ખંજર ભેંકાતાં હશે? આજે તમારાથી એ સમજી શકાયો. જ્યારે જ્યારે એ જૂતકાળ પાદ કરે છું, ત્યારે ત્યારે તમારા તરફ કોઈ અને તિરસ્કાર જન્મે છે; પણ એ દયાની દહીં છું. મારી વિનંતીએને ન ગણકારી, મને લાત લગાવી તમે મહેન્દ્રને પરંપરા મેં દિવાનાનાની માફક આકંઠ કર્યું, અને તમે સ્વયંતોમાં આપડતા કોઈ કમલાગી મુસાફરની જેમ લમણ કર્યું.....”

“એ બધી વાતો જવા દો. હું તમારી પાસેથી ગઈ હતી ને આજે પાછી આવું છું.”

“પણ તે મહેન્દ્ર સાથે છૂટાછેડા કરીને!”

“હા, છૂટાછેડા કરીને.”

“અને તે તમારી જૂલને કારણે.”

“છતાં હું તમારી પાસે આવું છું.”

“—ને હું દૂર ને દૂર ભાગ્યો નહીં છું.”

“શાથી?”

“તમે જે કારણથી મારાથી દૂર ભાગી ગયાં હતા તે કારણથી.”

“એટલે કે તમે મારી દયા નથી લાવી શકતા તમે જાણો છો તો ખરા કે હું હવે પહેલાંના જેવી નથી રહી. હવે તોફાની મરી ગઈર બની છું, નીતિને આડતાં રીખો છું, અને પહેલાંની કરતાં ઉચ્ચ કક્ષાએ આવી છું.”

“ઉર્મિલા: તેથીયે વધારે ઉચ્ચ કક્ષાની છે.”

“તે કણક કરે છું; પણ મારી આતર આટલો ભોગ આપો જેમ દુઃખની વેળાએ બીડ વેડીને મને મદદ કરી છે ને બચાવી છે તેમ આ વખતે, આટલી વખત-અસ આટલીજ વખત બચાવી લો.”

“વિલાસખહેન, તમારા શબ્દો પીગળાવે છે, તમારી દશા હૃદયને અનુકંપાથી છલકાવે છે પણ એ દયા અને અનુકંપા કરતાં ઉર્મિલા તરફની ચારી ફરજ વધારે મહાન લાગે છે તે પોતાના તરફ ખેંચે છે. ખરેખર હું દિલગીર છું; પણ તમે મહેન્દ્ર સાથે પરણ્યા તે પછી હું જેટલો તમારો હતો તેટલોજ ઉર્મિલા સાથે પરણું તે પછીથી તમારો ગણુજો. તમને સુખી કરવા નિરંતર પ્રયત્ન કરતો રહીશ. હવે મારી આશા ચૂકી દો અને હૃદયની શુભલાવના દર્શાવો, આશીર્વાદ આપો એટલીજ વિનંતી છે. ફરીથી એ વાત ઉચ્ચારી મને દુઃખી ન કરશો એટલું માગી લઉં છું.”

“ભલે ત્યારે. દીનેશ, છૂટી પડું છું.” કહેતામાં તો વિલાસ મોઢા અવાજે રોઈ પડી. તે ઉભી થઈ. ઉભાં ઉભાં રોઈને હૃદયભાર ઓછો કરવા લાગી.

“રેશો નહીં. પ્રભુ જે કરે છે તે સારા માટે. આપણને કેટલીક વખત આ સત્ય કડવું લાગે છે પણ મારો અનુભવ છે અને તમે તે જાણો છો, જુઓ; તમે તરછોડ્યો તો ઉર્મિલા જેવી સ્ત્રી મળી.”

“પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરે.”

“બસ. એટલુંજ મારે જોઈએ છીએ.”

“પણ હવે મારે કરવું શું?”

“તેનો વિચાર પછીથી કરીશું.”

“મારો વિચાર પૂનર્વાચ કરવાનો છે તે તમારી પાસે મેં કરેલી માગણી ઉપરથી જાણી શક્યા છો.”

“હા, પણ મને તે ઠીક નથી લાગતું; કારણ કે તેમ થાય તો પણ તમે ગ્રેમ અને સુખ મેળવી નહીં જ શકો.”

“કારણ?”

“એ ચર્ચાની અત્યારે જરૂર નથી; છતાં આપણે બહુલાભાભીને પૂછીશું ને એમનો અભિપ્રાય મેળવીશું.”

“ભલે.”

“બધા આઠા અવળા વિચાર કાઢી નાંખજો ને એક ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખી ખેસજો. એ તમને જરૂર મદદ કરશે. એણે અનેક ખરાબ ચટલાં વડાણ વહેતાં કર્યાં છે. તેને આશરે ગયા પછી મોડું-વહેલું તેને તમારી સલાયે આવવું પડશે.”

“રજા લઉં છું.”

“હા, જાઓ.”

પહેલાંની વાત

વિલાસ નીચે વદને અને શિથિ પગે ચાલતી થઇ દીનેશ મૂકે બની બેસી રહ્યો. વિલાસની દૃષ્ટિ તેને કંઈ જાણનારક થઈ પડી. એ કોટલીયે વાર બેસી રહ્યો, કાંચે પરણવા જવાનું છે તે બૂલી ગયો. છેવટે તે યાદ આવતા વિલાસની વિચાર-ભવિષ્ય ઉપર મુલતવી રાખી કામે લાગી ગયો.

પ્રકરણ ૨ નું

પહેલાંની વાતો

દીનેશ અને વિલાસને વધુ જોળખવા પાંચકાએ તેમને વિને વધુ વિગતો જાણવી આવશ્યક છે.

દીનેશ અમદાવાદની એક કોચેજમાં ઇતિહાસનો પ્રોફેસર હતો. એનું જીવન ભવ્ય, આદર્શો સેવવામાં અને મનસ્વી છતાં નીતિમાન વર્તન રાખવામાં જોઈ શકાય. આવી વ્યતીન થતું આપ્યું છે. કોચેજમાં એને શેઠ દુર્ગાપ્રસાદની બહેન વિલાસ સાથે જોળખાણ થયું અને એ જોળખાણ કમેકમે મૈત્રી અને પ્રેમમાં પરિણમ્યું. વિલાસ પણ દીનેશને આદરતી હતી અને તેમાં શેઠ દુર્ગાપ્રસાદની પત્ની બહુલાની અનુમતિ હતી.

વિલાસની જન્મગાંઠને આગલો દિવસે તે અને દીનેશ સીનેમાં જોવા ગયા હતા. ત્યાં પાછા ફરતાં વિલાસે પોતાની જન્મગાંઠના હિસાબમાં ભાગ લેવાનું આમંત્રણ આપ્યું. દીનેશને બેટા પરીદર્શના અવકાશ ન મળ્યો. છતાં તેણે આડના સુકા પાદકાનું બનાવેલું એક મંદર ગુલાબનું ફૂલ બેટા આપ્યું. વિલાસ મહેન્દ્રનામના એક મુવકને આદરતી હતી અને તેના પિતાએ આપેલા ત્યેસાથી તેને અમેરિકા ભણવા માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો. મહેન્દ્રની અનુપરિચિતિમાં વિલાસનો પ્રેમ દીનેશ તરફ જાયો ને લગ્ન ઉપર બહુલા તથા શેઠ દુર્ગાપ્રસાદની અનુમતિ મળી. વરસગાંઠને દિવસે મહેન્દ્રે લગભગ ચારસો રૂપિયાનો એક હાર વિલાસને બેટા તરીકે મોકલ્યો. વિલાસ ફૂલ પાછળની લાવનારો ન જાણી શકી. તેના મગજમાં ભૂત ભરાયું ને દીનેશ માટે હલકો મત આપ્યો. મહેન્દ્રની છપ્પીના દર્શને આ દશાને વધારે પોષણ આપ્યું. એવામાં મહેન્દ્ર અમેરિકાથી આવ્યો. વિલાસ તેના તરફ લચી ગઈ. શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ અને બહુલાએ તેને બહુ મગજવી પણ મોકલી. અંધ બની ગયેલી એ, છોકરીએ કોઈનું કંઈ આપ્યું નહીં. દીનેશ પણ પોતાને ન તરછોડવા, પોતાના

જીવનને ના વેડશી નાખવા અને હૃદયને નિરંતર એક કારમા ડંખથી પીકાતું ન રાખવા કાંકલુદી ભરી વિનંતી કરી પણ પથથર ઉપર પાણી.

એક દિવસ દીનેશ વિલાસને મળવા ગયો. વિલાસ ખહાર જતી હતી, દીનેશને મળવા થોભી પણ નહીં. દીનેશ ચીરાતે હાથે પાછો ફર્યો ને ખીજ વખત મળવા ગયો. એ વખતે વિલાસ અને મહેન્દ્ર ટેનીસ રમતાં હતાં. વિલાસની સખી ઉપા પણ ત્યાં હતી. દીનેશ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. 'મહેન્દ્રે' તેની ફૂર-અતિ ફૂર મશ્કરીઓ કરી. દીનેશે તે વેઠી લીધું.

વિલાસ અને મહેન્દ્રનાં લગ્ન લેવાયાં. દીનેશ તે વખતે ત્યાં ગયો. એ વિલાસને આશીર્વાદ દેવા માગતો હતો પણ ત્યાં એના હૃદયનો સાગર એટલો તોફાને ચઢ્યો, અંતરમાં વેદનાના લડકા એટલા જોરથી ઉછળવા લાગ્યા કે તે ચૂક ખની ગયો. શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ અમદાવાદમાં કેટલીક મિલો ધરાવતા હતા. એમની રોજની આવક એક હજાર રૂપિયાની હતી. તેમણે પોતાના 'ગ્રીન કોટેજ' નામના ખંગલામાં મિત્રો અને સંબંધીઓને મિળ્યાની આપી હતી. આ સર્વ લોકો જ્યારે ઉત્સવનો આનંદ હુંટતા હતા ત્યારે ખિચારો દીનેશ બાલમાંના એક છોડ નીચે ખેસી રોઈ રહ્યો હતો. રોઈ રોઈને એ થાક્યો ને એક થાંભલા આગળ ઉભો રહી હિલચાલ જોઈ રહ્યો. એવામાં વિલાસ ત્યાં થઈને જતી હતી. દીનેશે તેને ખોલાવી ને વાતચીત માટે એક મિનિટની ભીખ માગી પણ વિલાસે જડખાતોડ જવાબ આપ્યો. ત્યાં થઈને પસાર થતી બકુલાએ આ જવાબ સાંભળ્યો. તેણે વિલાસને દીનેશની માગણી સ્વીકારવાની ફરજ પાડી. એક ખંડમાં બંને વચ્ચે વાતચીત થઈ. જરૂર પડે તો મદદ કરવાનું દીનેશે વિલાસને વચન આપ્યું. વિલાસ ગુમાનમાં અજ્ઞાત ખની ચાલી ગઈ. બકુલાએ સમારંભ ખંતમ થયા પછી પોતાને મળવાનું દીનેશને જણાવ્યું.

દીનેશ તે પ્રમાણે મળ્યો. શેઠ દુર્ગાપ્રસાદે અને બકુલાએ તેને શાન્તવન આપ્યું અને વિલાસ જેવી સ્ત્રી તેમને દુઃખદાયક થઈ પડે તેમ છે એવો પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો. દીનેશનાં દિલમાં વેદનાના લડકા ઉછળતા હતા તો પણ તે કંઈક શાન્ત થયો. દુર્ગાપ્રસાદે વિલાસને આશીર્વાદ આપ્યા સિવાય ઘેર જઈ સૂઈ જવાની ભલામણ કરી. બકુલાએ મોટર મંગાવી દીનેશને ઘેર મોકલી દીધો.

આ વખતે દીનેશ શાન્ત હતો; પણ મોટરમાં એલી દેશા કરણાની સીમાએ પહોંચી ગઈ. શાફરે ઘેર જઈ બકુલાને આ બધી વાત કહી એટલે રાત્રે એક વાગે બકુલા દીનેશ પાસે આવી. તેણે

પોતાની સાથે આવવાનું કહ્યું પણ દીનેશો તે મુન્યું નહીં કેટલીક શીખામણો દેઈ બહુલા ચાલી ગઈ. ૧૧૧

ખીજે દિવસે દીનેશ કોલેજમાં ગયો. ત્યાં એક ઝંબુ વિદ્યાર્થીની ઉપર નજર પડતા સ્વાર્થી અને કુટિલ વિચારો આવ્યા. દીનેશ આથી ચમક્યો ને કોલેજમાંથી ઘેર નાસી આવી રાજનામુ આપી દીધું. તેના મિત્ર સુરેશ આમ ન કરવા બહુયે કહ્યું, પણ દીનેશો ન માન્યું.

રાજનામુ આપી દીનેશ એક વરસ આરામ લેવાનો અને દિવંલર મજાઓ લેવાનો નિર્ણય કર્યો એક દિવસ તે અને સુરેશ કાકરિયા ઉપર ફરવા ગયા હતા ત્યાં ભોત ઉપર લખાયેલું એક કાવ્ય વાચવામાં આવ્યું. તે કાવ્ય આ પ્રમાણે હતું —

જરિયાતો કરનાર ઝોઝી,

મુખથી વિરામે સ્વર્ગે પહોચી;

જંજળ જેને ખૂબ હોય તેને,

ઉપાધીઓ યોગમ ઘેરી લે છે.

આ કવિતાએ દીનેશ ઉપર ખૂબ અસર કરી. તેણે સાફ જાણ ગાળવાનો નિર્ણય કર્યો. ખીજા દિવસથી અમલ શરૂ થયો. તેણે પોતાની પાસેનું તાચરમીલું લેવી દીધું, ફેશનેબલ પ્રેશાકનો ત્યાગ કર્યો અને હાથે રાધનાનું રાખ્યું.

એકમાના પૈસા ખૂટી જતા દીનેશને નોકરીએ ચડી જવાની જરૂર જણાઈ પણ તે પોતાને લામડાં એક પણ કામ મેળવી શક્યો નહીં. ચાની ગરીબાઈમાં પણ તે મોજથી રહેવા લાગ્યો.

એક દિવસ તે એવિસક્ષીજ એશને ફરવા ગયો હતો. ત્યાં ઉમિયા નામની એક સ્ત્રી મુસાફરનો બેટો થયો. તેને ખેતા દીનેશને તે ખાનદાન કુટુંબની જણાઈ. ઉર્મિલાને રહેણાંની જગ્યા બેઠતી હતી. દીનેશો તેને પોતાને ત્યાં રાખી લોકોની વાતો, મરકરીઓ અને કુટિલતાનો વરસાદ વરસતો હોવા છતાં તેઓ લાઈ બહેનતા જેટલું પવિત્ર જીવન ગુજારવા લાગ્યા.

એક દિવસ દીનેશ વિક્ટોરીયા ગાર્ડનમાં ફરતો હતો, વાદરોને મગમળા ખરાવવાનો ભાવ થયો ને તેમ કરતા એક વાદરાએ તેના ઉપર હાલો કર્યો સુરેશ દીનેશને ઘેર લાવ્યો. ઉર્મિલાએ રાતના જાગરણ કરી તેની ચાકરી કરી. પૈસા ખૂટી ગયા માદગી લેવાતી ગઈ. હવે શું કરવું? ઉર્મિલાએ પોતાનું એકીંગ વેચવા સુરેશને મોકલ્યો. તે આવે તે પહેલાં તો દીનેશ જાગ્યો ને ઉર્મિલાએ શું ખાવું છે તે, પૂછ્યું. કાજી કવાનું કંઈ પણ સાબુદાણા નહોતા. મરમુ

એક પૈસો નહોતો એટલે ઉર્મિલા એક પોસ્ટકાર્ડ લઈ સાબુદાણા લેવા ગઈ. તે વખતે બકુલા દીનેશની ખબર જોવા મોટરમાં આવતી હતી. તેણે આ જોયું ને દીનેશની નામરજી હોવા છતાં કેટલાક રૂપિયા આપ્યા. છેવટે તે સાંજે થયો ને મુંબઈમાં મળુરોના એક પત્રના સખ-એડીટર તરીકેની નોકરી મળી. દીનેશ મુંબઈ ગયો. ઉર્મિલા અમદાવાદમાં રહી.

*

*

*

*

*

શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ વિલાસને મહિને બસો રૂપિયા આપતા ને મહેન્દ્રને પોતાની મિલમાં નોકરીએ રાખ્યો હતો. તે ખરાબ તો હતો જ તેમાં ખરાબ મિત્રોની સોજત થઈ. તેણે મિલમાંથી રૂપિયા ચોર્યા. આ ચોરી પકડાઈ; પણ દુર્ગાપ્રસાદે ઉદારતા બતાવી આગળ પગલાં ન લર્ચ્યા. બીજી વખત તેણે મિલના મેનેજર ઉપર હુમલો કર્યો. શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ પોતાના જવાબદાર અને મહત્વના નોકર ઉપર આવી રીતે હુમલો કરવામાં આવે તે સહન કરી શકે તેમ નહોતું. તેમણે મહેન્દ્રને બોલાવી ખુલાસો માગ્યો. તુમાખી મહેન્દ્રે આ ટપાટપીમાં નોકરી છોડી. પરંતુ નોકરી છોડવાથી એની મુશ્કેલીઓમાં વૃદ્ધિ થઈ. એ બદમાસોની ટોળીમાં લળ્યો. વધુ પૈસા મેળવવા તેણે વિલાસને દુર્ગાપ્રસાદ પાસે મોકલી. વિલાસે વધુ પૈસા માટે માગણી કરી પણ એક નોકરે તેમના નામે સદ્દો કરેલો તેમાં ભારે ખોટ મળેલી હોવાથી દુર્ગાપ્રસાદ ગરીબ બની જતા હતા એટલે વધુ આપી શક્યા નહીં. સદ્દામાં થયેલા નુકશાન માટે બકુલા અને તેઓજ બાળુતાં હોવાથી, વિલાસે ભાઈને કંજુસ ગણી ઘણા શબ્દો કહ્યા ને બુદ્ધિ રહેવાની ઇચ્છા બતાવી. દરમ્યાન એવું બન્યું હતું કે એક રાત્રે વિલાસ એક બ્રષ્ટ મંડળમાં ભાગ લેવા ગઈ હતી. ત્યાં દારૂના ઘેનમાં કાંઈએ તેના ગાલ ઉપર બચકું ભર્યું હતું તે પણ તે જાણી શકી નહીં. એ ઘેર આવી સૂઈ ગઈ. મહેન્દ્ર જાગ્યો. એણે ઉઘટી વિલાસના ગાલ ઉપર દાંતના ઘા જોયા. એનું મગજ તપી ગયું ને વિલાસને જગાડી. મહેન્દ્રનું ઉગ્ર સ્વરૂપ અને પોતાનો ગુનો જોઈ વિલાસ નાહી. છેવટે બકુલાની દરમ્યાનગીરીથી આ પ્રકરણ ઉપર પડે પડે ને બંને પ્રાણીઓ સંપી ગયાં. બકુલાએ વિલાસની આ વાત દુર્ગાપ્રસાદને કહી એટલે તેઓ વિલાસ ઉપર દાંડે બળતા હતા. તેવામાંજ તેણે વધુ પૈસાની માગણી કરી બુદ્ધિ મકાનમાં રહેવાની ઇચ્છા બતાવી તે શેઠ દુર્ગાપ્રસાદે સ્વીકારી. મહેન્દ્ર અને વિલાસ શાહપુર મંગળપારેબના ખાંચામાં એક ચોરડી રાખી રહેવા લાગ્યાં. મહેન્દ્ર ઉડાઉ બન્યો હતો, બદમાસ બન્યો હતો એટલે વિલાસને

ખાવાના સાસા પડવા લાગ્યા. રોક દુર્ગાપ્રસાદનું બધું જતુ રચું હતું એટલે તેઓ મદદ કરી ચક્રે તેમ નહોતુ. બહુના વિવાસને મળવા આવતી ત્યારે તે અભિમાનથી પોતાની સારી રિયતિ જણાવતી એટલે બહુવા કે દુર્ગાપ્રસાદ ખૂબી રિયતિ જણાવતાં પણ નહોતા. વિવાસની દશા ધીમે ધીમે વધારે ખરાબ થતી ચાલી.

કેટલાક વખત પછી પત્રનાં તંત્રીની સેલરૂત્તિ અને ખટપટને કારણે નોકરીમાંથી છૂટે થઇ દીનેશ અમલવાદ આવ્યો. ઘરમાં પ્રવેશ કરતાજ મહેમાન થયેલા મામાએ ઉર્મિલાને કાઢી મૂકવાની સૂચના કરી, તેમની સૂચનાનો અમલ નહીં કરવામા આવે તો ન્યાત ભેગી થવાની છે ને ન્યાતબહાર મૂકવામા આવશે એવી ધમકી આપી દીનેશ ઉર્મિલાને કાઢી મૂકવા તૈયાર ન થયો ને મામા બોલે ન્યાત સમક્ષ રજુ થવા ઉર્મિલા સાથે રવાના થયો. રસ્તામા ઉર્મિલાએ પોતાને જવા દેવા અને હુ ખોમાથી મુક્ત થવા દીનેશને બહુ કંથુ પણ તે સંમત ન થયો. દીનેશે ગામ જઈ ત્યાંના સુવકા સમક્ષ પોતાનો કેસ મૂક્યો. જણાવ્યું કે સાતિજનો ધારે છે તેમ ઉર્મિલા વિધવા નથી. તે કુમારિકા છે અને અમારો સંબંધ પણ નિર્મળ છે. સાતિજનો ભેગા થયા ત્યાં ચર્ચા થઇ પણ તોફાન થવાથી નિર્ણય મુલતવી રહ્યો. દીનેશે ઘેર આવી બેઠું તો ઉર્મિલા નહોતી. દીનેશને એક પત્ર મળ્યો તેમા ઉર્મિલાએ દીનેશને ફરજી નહીં કરવા પોતે ખસી ગયાનું જણાવ્યું હતું.

દીનેશ અમલવાદ પાછો આવ્યો ત્યારે સુરેશે વિવાસની અને રોક દુર્ગાપ્રસાદની દશાની વાત કરી. તેનું સરતામુ થઇ તે વિવાસને મળવા આશ્યો. મિરગપુર રોડ ઉપર તેના નોંમની કોષ્ટકે ખૂસ પાડી એટલે દીનેશ પાછા બેઠું. એણે મૂકેલ ગયેલી અને શિથિલ થઈ ગયેલી વિવાસને દીડી. વિવાસ અને તે બંને મંગળપારિબ્ધના ખાતમાનાં તેને ઘેર આવ્યા. પાસે એક પેસા હતો અને બીજા એક ઉછીનો લારી વિવાસે આ મૂકી. કેટલીક વાતચીત પછી દીનેશને વિવાસની કશું દશા સમજાઇ. તેણે પોતાના ખિન્નાનાં હતા તેટલા પેસા આપી દીવા. વિવાસે તે લેવાની ના પાડી છતાં હેવટે લેવા પડ્યા. પેસા અને આ પીવા દીનેશને આપેલી વાડકી ત્યાં ને સા પડી રહ્યા ને દીનેશના ગયા પછી વિવાસ ઉંઘી-ગઇ. એવામા મહેન્દ્ર આવ્યો. પડેલા પેસા અને ચાવાળી વાડકી નજીક પાયરેયો કાચળો બેઠા એ વિવાસ ઉપર વહેંચાયો. વિવાસને માર પડ્યો. ગરબી ગુર વાગે મહેન્દ્રને આ પીવાનો લાવ થયો. તેણે વિવાસને દૂધ લેવા ગોકળી દુકાનો વસાઈ મઈ હતી નિમ્નસન

બાળુ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળની ઉભી થવાની ખીક લાગતી મુશ્કેલીઓ; આવા સંયોગોમાંથી બહાર નીકળવાનું છે અને તે પણ પારકી શક્તિ ઉપર અવલંબેલું છે.”

“તો પછી શું મારે આની આ સ્થિતિમાં રહેવું?”

“મારી પાસેથી જવાબ મેળવતા પહેલાં તમારી ઇચ્છા વ્યક્ત કરવાની જરૂર છે.” કહી બકુલા વિલાસ શું કહે છે તે સાંભળવા તેના તરફ તીકી રહી.

“હું તૈયાર નથી.”

“તો શું કરવા માગો છો?”

“એ વિશે નિર્ણય કરી શકી નથી.”

“વિચાર તો કર્યા હશે ને?”

“હા, પણ અધકચરા વિચારો જાણાવવાનો કે જાણવાનો અર્થ શો? એથી ન ધારી હોય તેવી વસ્તુસ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાની ખીક રહે છે.”

“પરંતુ તેથી તમારા વિચારોનો પ્રવાહ કંઈ દિશાએ વહે છે તે જાણવા મળશે. કયે સ્થળે જઈને અટકાશે તે આપણામાંથી કાંઈ નથી જાણતું. એ ન જાણીએ ત્યાં સુધી દિશા પણ ન જાણવી તે હું માનતી નથી.”

“કાંઈ પણ દિશા નથી.” દુઃખી અને નિરાશ અવાજે વિલાસે કહ્યું.

“એવું બનેજ નહીં.”

“ખરું કહું છું.”

“તમને સમજણ નહીં પડતી હોય. મને કહો એટલે વિચારી લઈશ.”

“પણ શું કહું? કહેવા જેવું કશું જડતું નથી.”

“તો પછી ઉપાય શો?”

“એક ઉપાય છે. તમને જે કંઈ જાણવાની જરૂર લાગે તે માટે પૂછો. હું સાચા ઉત્તરો આપવા પ્રયત્ન કરીશ.”

વિલાસ બકુલા તરફ જોઈ રહી. બકુલા વિચારમાં પડી ગઈ. દિવસમાં ઘણું હોય છતાં વ્યક્ત ન કરી શકાય એવી પળો માણસને માટે ઘણી આવે છે એવું તે જાણતી હોવાથી અને એક-એ વખત અનુભવેલું હોવાથી તેણે વિલાસ પાસેથી જાણવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. આજ સુધી દરેક વાકા વિચારોને સ્મરણપટ ઉપર તરવટવાં દીધા, એ વિચારો ઉપરથી દોરેલાં અનુમાનોને નજર સામે લેતાં ગાળ્યાં તે જાણવા જેવું છે તે શોધવા લાગી.

“ના, હું એમ કહેવા નથી માગતી. તેની સાથેનો તમારો સંબંધ એટલો કહેવાઈ ગયો હતો, એટલો અસહ્ય બની ગયો હતો કે તે સિવાય છૂટકો નહોતો.”

“તો પછી ચારો શો વાંક ?”

“છૂટાછેડા કરવામાં તમારો વાંક નથી; પણ મારી સ્થિતિ બહુ વિલક્ષણ છે. કોઈ કડિયાએ નાનો પાયો તૈયાર કર્યો પછી તેના ઉપર હિંચો વિશાળ બંગલો બાંધવાનું બીજ કડિયાને કહેવામાં આવે ત્યારે તેની જેવી દશા થાય તેવી દશા અત્યારે મારી છે. તમારો પ્રશ્ન વિકટ બન્યો છે. પાયો દોઢરો ન હોત તો આવું ન થાત. જે રીતે તમે મહેન્દ્ર સાથે લગ્ન કર્યા.....”

“ભાભી એ વાત જવા દો. હાલીચાલીને બધાં એ વાત ઉપર આવો છો પણ જે થઈ ગયું તે થઈ ગયું.”

“એની તો આ પીડા છે.”

“વિચાર કર્યાથી નાશ ઓછો થવાનો છે ?”

કાઠિયાવાડ એકસપ્રેસ એક પછી એક સ્ટેશનો વટાવતી ઝપાટાબંધ અમદાવાદ તરફ દોડી રહી હતી અને અમદાવાદ તરફ નજીકમાં આવી ગયું છે તેની શરત નણુંદ-ભોળાઈને નહોતી. તેમનો વાર્તાપ્રવાહ એટલી ગંભીરતાથી આગળ વહેતો હતો કે તેની બહાર ધ્યાન બંધ તેવું નહોતું. વાર્તાલાપ દેખીતી રીતે સાદો છે પણ તેમાં ચર્ચાએલા પ્રશ્નો ઉંડી કુનેહ, તીવ્ર વ્યવહારિક બુદ્ધિ, સતંત પરિશ્રમ અને ચિરંજીવી સહાનુભૂતિની આશા રાખે છે. આમ છતાં સફળતા રણમાં આવે દેખાતા પાણીના જેવી છે. આવે દેખાતું જળ કદાચ જળ હોય, કદાચ મૃગજળ હોય—મોટે ભાગે મૃગજળ.

“ત્યારે હું કહી દઉં” બકુલા મંદ સ્વરે, ઓછી ઝડપે અને સાવચેતીથી કહેવા લાગી: “સાંભળો. છૂટાછેડાની પ્રથાને હું નાપસંદ કરું છું છતાં તમારે માટે આશિર્વાદસમાન માનું છું.”

“શાથી ?”

“સંયોગો એવા હતા; પણ તેટલાથી તમે નિર્દોષ નથી કરતાં. જે રીતે લગ્ન ન કરવાં જોઈએ તે રીતે લગ્ન કર્યા પછી આ સિવાય બીજું કંઈ હોઈ ન શકે અને તે થયા પછી તેનાં પરિણામ ભોગવવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. તૈયાર ન રહે તોપણ તે ભોગવવાનાં તો છે જ. એ પરિણામો ઓછાં કરવાં હોય કે થોડાં ભોગવ્યા પછી સુખી થવાતું હોય તો તે માટે પ્રયત્ન કરવાની મારી દરજ રહે છે અને તે હું બળવીશ. સફળ થાઉં તે દરમિયાન બીજો કોઈ રસ્તો જડતો હોય—સારો રસ્તો જડતો હોય તો તે સ્વીકારજો. મારો પંથ

લાખો અને દહવાળો છે. હું સફળ થાઉં કે નિષ્ફળ તે કહી શકું નહીં. સફળ થાઉં તો પણ તે મફળતા અર્ધી હોય કે આખી હોય તે માટે પણ કહી શકું નહીં. ”

“ કંઈ સ્પષ્ટ જવાબ ન મળ્યો. ”

“ કારણેકે મળી શકે તેમ નથી. ”

“ તો પછી માટે કરવું થુ ? ”

“ તે હું વિચારું તેના કરતા તમે વિચારો તે વધારે સારું લાગે છે. દરમ્યાન હું જો સંયોગોની શરૂ જોઈ રહી છું તે હાથમા આવતા લાભ લેવાનું નહીં ચૂકું, મહેનતથી નહીં હા-એની ખાતરી રાખતો ”.

ટ્રેન અમદાવાદ સ્ટેશનની હદમા દાખલ થઈ ગઈ હતી એટલે વાર્તાલાપ અટક્યો ને સ્ટેશન કેટલું દૂર છે તે જોવા બહુલાએ અને વિલાસે બારી બહાર જોયું. સ્ટેશન જરા આધે દેખતા વિલાસે ડોકું અંદર ખેંચી લીધું. પણ બહુલા તે તરફ જોઈ રહી. વિલાસ વિચારમાં પડી ગઈ. છેવટે ગાડી જતી રહી એટલે તે પોતાની બેગ હાથમાં લઈ ઉતરી ગઈ. તેની પાછળ બહુલા ઉતરી અને, એજ ટ્રેનમાંના એક ડબ્બામાં બેઠેલા પોતાના નોકરોની શરૂ જોવા લાગ્યાં. બીજા કંપાર્ટમેન્ટમાંથી બાળકો બહાર પડ્યાં ને વિલાસ તથા બહુલાની જેમ તેઓ પણ ગિલા, રલા.

પ્રકરણ ૪ થું

ડિયાદમાં 'ડોકિયું'

ઈર્મિલાના ઉરની ઉર્મિઓ સફળ થઈ ને એના જીવનમા ધન્યતા ઉતરી આવી. કંઈ કંઈ વરસોથી જે મોઢી સિદ્ધિની તે શરૂ જોતી હતી, સંસારીજનના બનાવો અને યુવાન-યુવતિઓના પ્રણયસંબંધના પ્રસંગો જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે તે અવયોક્તી હતી, ઉરની બાવનાઓ અને જીવનની ચાતનાઓનું જે કારણસર પૃથ-કરણ કરતી હતી તે સર્વ જગી નીકળેલું જોઈ એનું હૈયું નાચતું હતું, એક અપૂર્વ ગાન ઉઠાવી એના આખા શરીરને કોઈ અજ્ઞાત ચેતનાથી જીવરાવી દેતું હતું. દીનેશ એના થયો હતો અને તેને જ ઉચ્ચ સ્થળે સ્થાપી બાકીનું સર્વશું અલ્પતાની કાટિમાં વસેલું જોતી હતી.

ત્રેમલગના પંખીઓ જે ખેંચાણ સ્વપ્ને પણ અનુભવી શકતા નથી, દેહલગના પુતળાઓ જે હૃદયઅંકુશના અસ્તિત્વને સ્વીકારતા

નથી તે ઐક્ય અને તે ખેંચાણ ઉર્મિલા અને દીનેશને પ્રાપ્ત થયાં છે. દીનેશ રસિક હોવા છતાં રસિકતા તરફ ઉદાસીન હતો, ઉર્મિલા રસિક હતી અને રસિકતાની પૂજનને જીવનનો પરમ લહાવો માનતી હતી. આવાં નર-નારીનું જોડાણ જીવનને સફળતા તરફ દોરી જાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. દીનેશ અને ઉર્મિલા પ્રેમના મહોદધિમાં મહાલલા લાગ્યાં. એમનો પ્રેમ કંચન સમો વિશુદ્ધ હતો. તોફાની પ્રેમ વિનાશ તરફ ઢસડી જાય છે તે જીવનસંગ્રામમાં એવા પ્રેમ કરતાં શાન્ત પ્રેમનું સ્થાન અતિ ઉચું છે. અનેક યુગલો પ્રેમના મહા સ્રોતમાં તણાઈ જઈ મુશ્કેલીઓના ખડકો સાથે અથડાયા પછી પ્રેમમાં સ્થિરતા પામે છે પણ આ યુગલને એ કપરી પરીક્ષામાં ખેસવાનું નહોતું. એમના પ્રેમનો પ્રબળ સ્રોત હૃદયની ઉંડામાં ઉંડી યુક્તિમાં વહેતો હતો એટલે જગતજને જોયો નહોતો અને તે પ્રબળ હોવા છતાં ઉલ્લાસો નહોતો એટલે મલિનતા પામ્યો નહોતો. આથી તેમણે પરણ્યા પછી ભોગવિદ્યાસંતે જીવન આપી દીધું નહોતું. એમનામાં પ્રેમની મસ્તી હતી પણ તે ઉચ્છ્લંખલતાની હદમાં પ્રવેશી નહોતી.

પરણ્યા પછી તેમની સમક્ષ નવા જ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયાં. જીવન શું છે અને તેની ઉપયોગિતા શી છે તે તેઓ વિચારતાં ને પોતાના જીવનને એ રાહે ખડાં કરવાના મનોરથ સેવતાં પ્રયત્નશીલ રહેતાં. તેઓ નડિયાદમાં જ રહેતાં હતાં. ઉર્મિલાને પિતા તરફથી મળેલો વારસો તેના કાકાના વહિવટમાં હતો. વહિવટ સારી રીતે થતો હતો. તેથી પોતાના હાથમાં લેવો કે ન લેવો તે, ઉપર વિચારેની આપણે કરવા ઉર્મિલા અને દીનેશ ખેસતાં ત્યારે તેમને ભાવિ જીવનનું સ્વરૂપ કેવું હશે તે વિચારવું પડતું. ચોક્કસ ભાવિ વિના, જીવનને ગતિમાન થવાની દિશા દર્શાવતા ખિંદુ વિના, વતમાનનો ઉકેલ મુશ્કેલ હતો. ભાવિની રેખા દોરવાનું અને કષ્ટ કરતાં પણ કેવી રેખાઓ દોરવી તેનો નિર્ણય ન કરી શકતાં. મિલકત લાખો રૂપિયાની હતી અને તેનો વહિવટ કરવો તે સાધારણ વાત નહોતી.

નવદંપતીના સૌમ્ય આનંદનો ઉપભોગ કરતાં અને ભાવિનો વિચાર કરતાં ૭ માસ વહી ગયા. આજેજ બહુલાનો કાગળ આવ્યો હતો. ૭ માસથી મળેલાં નહીં હોવાથી થોડો દલાડા અમદાવાદ આવી જવાનું તેણે આમંત્રણ કર્યું હતું. ઉર્મિલા બહુલાને પોતાના જીવનને સુખી કરનાર માનતી હોવાથી અને દીનેશ તેને પોતાના મુનેચક મિત્ર તરીકે જોતો હોવાથી અને એ અમદાવાદ જવાનું નક્કી કર્યું પણ ક્યારે જવું તેનો નિર્ણય નહોતો કર્યો.

“તો પછી તમારે તમારા વિચારોને ચોક્કસ કરી મારા વિચારો જાણવા જોઈએ. તમારો નિર્ણય તે મારો નિર્ણય હશે.”

“હા.”

દીનેશ ઉઠ્યો ને પોતાના ચોરડામાં જોઈ બેઠો. એણે પોતાના જ્ઞાનનો, દીઠેલી દુનિયાનો અને અનુભવોનો ઉપયોગ કરી વિચાર કર્યો. પહેલેથી તે સાદાઈમાં સુખ માનતો હતો એટલે સાદાઈ જે વસ્તુ ઉત્પન્ન કરે છે તે તેનામાં પ્રગટ થયેલી હતી. સાદાઈમાંથી ધીમે ધીમે તપની લાવના પ્રગટે છે અને એ તપ ખીજાના શ્રેય માટે જ હોવું જોઈએ એમ લાગે છે. ઘણી વાર સુધી વિચારો કર્યા પણ દીનેશ નિર્ણય ન કરી શક્યો એટલું જ નહીં પણ નિર્ણય માટે જે વિચારબળ જોઈએ તે પૂરતું નહીં હોવાથી વિચારોના ચક્કરમાં જ લમતો રહ્યો. નવું બળ મેળવવાનો તેની પાસે એક રસ્તો હતો તે તે ઉર્મિલા સાથે વાતો કરવાનો. વળી પાછો તે ઉઠ્યો ને ઉર્મિલા પાસે આવી ઉમરા ઉપર બેઠો.

“પૂછવાની જરૂર નથી છતાં પૂછું છું. તમને મારો સાદાઈનો શોખ ગમે છે?” દીનેશ ઉર્મિલાને પૂછ્યું.

“હા.”

“તેસાંમો મોહ છે?”

“હા અને ના.”

“કેના થવાનો શોખ છે?”

“હા.”

“એ શોખ અન્ન જેટલો આવશ્યક બની શકે ખરો?” કહી ઉર્મિલા શો જવાબ દે છે તે જાણવા દીનેશ તેના તરફ જોઈ રહ્યો.

“તમને શું લાગે છે?”

“તે કહેવું મારે માટે અઘરું છે.”

“છતાં?”

“મને લાગે છે કે તેમ થઈ શકે.”

ઉર્મિલા દીનેશ તરફ જોઈ રહી. કેટલાયે દિવસોથી દબાવી રાખેલી વાત કહી દેવા માગતી હોય તેમ તેના સુખમંડળ ઉપર દઢ બળની લાલાશ તરી આવી. તે બોલી, “છેલ્લા છ માસથી હું જોઉં છું કે તમારા દિલમાં કોઈ એવું વજન પડ્યું છે જેણે લગ્ન પહેલાંની તમારી સ્થિતિમાં ફેરફાર કરી નાખ્યો છે. આપણો સંબંધ પણ હવે અધિકારના બારથી દબાયેલો-કચરાયેલો હોય તેવા બનતો જાય છે.”

“એમ શી રીતે લાગે છે?”

“ સમારા વાર્તાવાપ ઉપરથી. ” કહી ઉર્મિલા દિવસગીર થઈ જઈ સ્થિર ઉભી રહી. મીઠા રોષથી. અને અપ્રતિમ સન્માનથી ઉભરાતી નજર નાખી, દીનેશ તરફ મો કરી છતાં નીચી નજર રાખી, ‘કર્ણાજનક શબ્દોથી’ તે આગળ બોલી: “ પરપૂરા પડીનું જીવન બેતાં મને એવું જણાય છે કે તમે મારા હાથ નીચે કામ કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આથી કરીને અમદાવાદમાં આપણે જે સમાન કક્ષામાં હતા તે ‘મઝા’ બોગવતા હતાં તે ગુમાવી બેડાં છીએ. શું એમ માનો છો કે મારા પિતાના દ્રવ્યે તમને ચૈસાદાર બનાવ્યા તે, મારો ઉપકાર છે ? શું એની ખીક છે કે, એ સંબોગોનો લાભ લઈ હું તમને દબાવવાનો હક્ક રજુ કરીશ ? ”

પોતાના દિવસમાં છૂપામાં છૂપી વાન ઉર્મિલા બાથુી ગઈ છે તે બાથુી દીનેશ ચમક્યો. ઘડીભર ઉર્મિલાની આંખ તરફ તાકી રહ્યો. થોડીવાર તાકી રહ્યા પછી ધીમે ધીમે નીચું જોયું. તે ઉર્મિલાથી દબાતો હતો તેવું નહોતું પણ અંતરમાં પોતાને ગરીબાઈના પંજામાંથી છોડાવનાર ઉર્મિલા, માટે એક પ્રકારની ઉચ્ચ અને વિશિષ્ટ લાગણી જન્મી હતી. એ લાગણીએ તેને કંઈક દબાવ્યો હતો તે સાચું પણ તેણે કાપને કહ્યું નહોતું; તે પણ ચતુર ઉર્મિલા બાથુી ગયા સિવાય ન રહી. તે ધણી દિવસથી દીનેશનું હૃદય પારખી ગઈ હતી પણ યોગ્ય કાળની રાહ બેઠી રહી હતી. આજે એનું હૃદય રડી ઉઠ્યું, દીનેશનું વર્તન અસહ્ય થઈ પડ્યું એટલે બોલી, એના શબ્દોમાં ચીરાતા હૃદયની વેદનાના ચિત્કાર હતા.

ઉર્મિલા આગળ કહેવા લાગી, “ તમારું આ પ્રકારનું વર્તન એક પ્રકારના વિનયવાદને આભારી છે, એમ હું માનું છું. તમારી એ મનોદશા મને દુઃખી કરે છે. ”

“ એવું કંઈ નથી. ” દીનેશ નરમ અવાજે બોલ્યો.

“ નથી ? શું એવું નથી ? ” ઝગઝગાયાથી ભીંભાએથી આજે માસી અને રાપપૂર્ણ દષ્ટિ નાખી જુસ્સાથી ઉર્મિલા બોલી “ આ વિનય શાને ? આપણે લગ્નથી બેડામાં એટલે વ્યક્તિગત સ્વામીસ્વના અધિકારો નષ્ટ થઈ જાય છે. એ દ્રવ્ય તમારું જ છે. ”

“ એ હું માનું છું પણ તેના વ્યય માટે અને તેને લગતી કેટલીક બાબતો માટે તમારો અભિપ્રાય માયું તે, શું બોલું છે ? ”

“ દલીલ તરીકે એ બોલું નથી પણ તેથી મારું હૃદય રડે છે. ”

“ એટલે કે હું તમને ન પૂછું ? ”

“ પૂછો એમ ઈચ્છું છું પણ આવી રીતે પૂછો તેના કરતાં ના પૂછો તે વધારે સાફ મળે છે. ”

“પણ તેમાં તમે આટલાં છેડાં જાઓ છો શા માટે ?”

“બસ કરો. મહેરબાની કરીને તમારી અધી વાતો બંધ કરો. શું મેં તમને ખરીદી લીધા છે ? તમે અહીં ગુલામ તરીકે આવ્યા છો ? આ ઘર ઉપર અને આ દ્રવ્ય ઉપર તમારો હક નથી ? જો ‘ના’ કહેતા હો તો એમ પણ કરી દો કે તમારો મારા ઉપર હક નથી, મારો તમારા ઉપર નથી. આપણે બંને કોઈના બળાત્કારને વશ થઈ એકમેકાનેડે આવી પડ્યા છીએ.”

“આટલું બધું માફ ન લગાડવું જોઈએ. કબુલ કરું છું કે મારા દિલમાં એવું કંઈક છે; પણ લિનત્વની લાગણી નથી.”

“શું એ ‘એવું કંઈક’ નહીં જાય ?”

“જરો, પણ વખત જોઈશે.”

“કેટલો ?”

“એ કહી ન શકું. હું ગરીબાઈમાં જન્મ્યો છું અને ગરીબાઈમાં જીવ્યો છું. એક વખત ધન્ય પૈસાદાર બનાવ્યો હતો પણ એ સાજા મને ભારે પડ્યા તેથી ગરીબાઈને સ્વીકારી લીધી છે. હવે વળી પાછો...” આગળ બોલતાં દીનેશ અટકી ગયો.

“બોલો—અટકી કેમ જાઓ છો ?”

“જો કહેવાનું છે તે તમે જાણો છે.”

“મને તો કંઈ સમજતું નથી.”

“કહીશ, કોઈક દહાડો કહીશ. આજે બોલવાની ફરજ ન પાડશે.”

“હૃદયની જુદાઈ હોય, કંઈક હડી શકા અંતરમાં વસી હોય તેવો ભાસ કરાવતાં આવા વાર્તાલાપથી માફ હૃદય ચીરાઈ જાય છે ! શા માટે આમ કરો છો ?” કહી ઉર્મિલા રડી પડી.

રડતી ઉર્મિલાને જોઈ દીનેશની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું. તે રોતાં રોતાં બોલ્યો, “શા માટે આટલાં દુઃખી થાઓ છો ? તમારી આંખમાંનાં આંસુ મારા હૃદય ઉપર વજન આધાર કરે છે. મારા હૃદયમાં કશું નથી. જો તે તમારે જોવું હોય તો હૃદય ચીરીને બતાવું.”

“તો પછી આવું શાથી થાય છે ?”

“મારો સ્વભાવ એવો છે. હું જ્યારે બહુ વિચારું છું ત્યારે મને લાગે છે કે હું જીવવાને લાયક નથી. મારી વિચિત્રતાઓ મને અને ખીજને દુઃખી કરે છે. તમારે તે નલાવી લેવી જોઈશે. તેમ નહીં થાય તો માફ શું થશે ? તમારું શું થશે ?” અતિ કંઈણ અવાજે દીનેશ કહ્યું.

દીનેશની દશા એના સમજવામાં આવી. એ શબ્દોને અસરકારક માની કે ન માની પણ દીનેશના ચહેરાએ અસર કરી જત ઉપરના કંટાળાથી અને વેનાથી પીડાતુ મો, અન્યને દુખી દેખી લાગાર બની ગઇ હોય તેવી આંખ અને પોતાના તરફ અનુકંપા રાખવા પોતાના પ્રત્યે સહિષ્ણુના દર્શાવવા યાચના કરતા હોય તેવા મોની આલુઆલુના ફનાયુઓ ઉમિંલા વડુ વખત જોઇ શકી નહીં. દીનેશને જે કંઈ કહ્યું તે બદલ તેને પચાતાપ થવા લાગ્યો.

સરમાતી સરમાતી બોલતી હોય તેમ ઉમિંલા બોલી, “મને માફ નહીં કરો ?”

“કઈ ભૂલ માટે ? કયા વાક માટે ?”

“મેં તમને આ શબ્દો કહ્યા તે માટે”

“એ કહેવાનો તમને અધિકાર હતો.”

“બબ્બા એ અધિકારો !” કંટાળા જઈ ઉમિંલા - બોલી ને દીનેશ તરફ જોઇ રહી. દીનેશ નીચું જોઈ રહ્યો એટલે તેણે તે જોયું નહીં. ઉમિંલા પાસે ગઇ ને માથું પકડી, હિંચું કરી આગળ બોલી “મને માફ નહીં કરો ? હું તમારા દિવસને જરાબર પીછાડું છું, તો પણ આ ભૂલ કરી બેઠી...”

“મારી નહીં માગો. મને એ નથી ગમતુ.”

“તો બચે.”

અને એ પ્રણય ક્ષણને વિચરી બંને પંખીડા એક થયાં, બંનેના મુખો ઉપર પાચ-માત મિનિટ પછી પહેલાના જેટલી પ્રકુક્ષતા, સહૃદયતા, અને એક મેક પ્રત્યેના અંતરના હિંડા પ્રેમની સુરખી છવાઇ ગઈ.

પ્રકરણ ૫ મું

બકુલાનાં મહેમાન

“ટૂંકને હજી વાર છે.” પુરૂષે કહ્યું.

“અર્થો ક્યાક હશે ?” સ્ત્રીએ પૂછ્યું.

“હા”

“ચાલો વેપદીંગ રમમા બેસીએ.”

“એના કરતા જરા ફરીએ તો ? સવારનો પ્રહાર છે ને જરાક આસતા સ્વચ્છ હવા પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે.”

“ચાલો.”

“ નાનપણમાં કંઈક રોગ થયેલો. ”

“ તારો માથાપે હવા નં કરાવી ? ”

“ ચક્તિ પ્રમાણે ખરું ક્યું પણ મારા નર્મીયમાં હુખ તે કશો ફાયદો પડ્યો નહીં. ”

દીનેશ તેને આઠ આના આપ્યા ને લપ્પ એ બધો માણસ ચાલતો થયો, પણ દીનેશના દિલમાં વેદના ભરતો ગયો. એ વેદનાને અને વિચારોને કીધે તે સ્થિર થઈ રહ્યો.

દોડીવાર પછી ઉર્મિલાએ કયું, “ આશ્વને ! ”

કોઈ જાણના જાણી દાડપિંજર દાલવા માટે, કશ ફરવનાં થતું ગનિમાન થાય તેવી રીતે ને તેટલી મંબીરનાથી દીનેશ દાલ્યો ને રોશન તરફ જવા પગ ઉપાડ્યો.

“ આગળ નથી જવું ? ” ઉર્મિલાએ પૂછ્યું.

“ ના પાછું ફરીએ. ” દીનેશે જવાબ દીધો. પણ ઉર્મિલા તરફ ખ્યાન નહોતું. તે ગ્લાનીયર્વો મુખે ને અવ્યવસ્થિત પગલે ચાલતો થયો.

વેદગ્રંથ રમમાં જઈ તે એક ખુરશીમાં પડ્યો. ઉર્મિલા સામેના ટેમલની કોર ઉપર બેઠી પણ દીનેશે તેની સાથે વાત ન કરી. એ વાત કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં નહોતો. જગનનાં કુખિયંતી વેદના ઋણે પોતાની કરી હતી અને એ વેદનાને પોતાની સર્વ ચક્તિઓ સોંપી દીધી હતી. હુખી માણસને જોતાં સજવાન શુદ્ધને જે વિચારો થયા હશે તે નહીં તો નેવાજ વિચારો દીનેશને થતા હતા. જેમ સજવાન શુદ્ધના વિચારો લંબાઈ લંબાઈને આપભોગ તરફ નમ્યા હતા તેમ દીનેશના વિચારો આપભોગ તરફ નમવા લાગ્યા. એ હૃદયમાં એકજ વિષયના ચિંતાર હતા. જગનનાં હુખી માણસો માટે હું શું કરી શકું ? માનવીઓની વૃદ્ધાની ચક્તિ અને વેદજ્ઞાની હૃદયી માટે મારી. જન શા કામમાં આવી શકે ?

આગલે રોશનેથી ગાદી ઉપડ્યાનો થંટ વાળ્યો,

દીનેશ વિચારનંદામાંથી જાગ્યો. થેન હરેલી આંખ ઉપાડી ઉર્મિલા તરફ જોયું. ઉર્મિલાએ દીનેશ તરફ જોયું. જનેની દૃષ્ટિએ એકના અવુસવી રહી, જનેની નજરે એકજ હૃદયભાવ વહાવ્યા અને તે એકમેક પ્રત્યે સહાનુભૂતિ, એકમેક પ્રત્યે વિશ્વાસ ને અનુ-કંપા ! દીનેશને શું બોલવું તે મુઝ્યું નહીં, શું કહેવું તે ઉર્મિલાને સમજ્યું નહીં.

“ ટ્રિટ્ટ લપ્પ આપું. ” કહી દીનેશ ઉઠ્યો ને ચાલ્યો. ઉર્મિલા પણ ઉઠીને ચાલવા લાગી.

થોડી વારમાં દીનેશ પાછો ફર્યો. ગાડીને આવવાની વાર હતી એટલે બંને પ્લેટફોર્મ ઉપર ફરવા લાગ્યાં.

“લગ્ન પહેલાં આપણા જીવનમાં જે રસ હતો, જે માધુર્ય જે તાઝગી હતી...” ઉર્મિલા તૂટતા અવાજે કહેવા લાગી એટલે દીનેશે તેના તરફ તીવ્ર દ્રષ્ટિથી જોયાં કર્યું. ઉર્મિલા આગળ ખોલી, “...તેમાંનું કંઈ આજે નથી દેખાતું.”

“તે હું કબુલ કરું છું; પણ તમારા મોંમાંથી આ શબ્દો? હું તમને ઓળખું છું ત્યાં સુધી તો આવા શબ્દોની આશા ન રાખી શકું.”

“શાથી?”

“એથી કંઈક ઉચ્ચ વસ્તુની આશા રહે છે.”

“એટલે? શું આ વસ્તુ હલકી છે?” ઉર્મિલાએ પૂછ્યું.

“હલકી છે એમ કહી શકતો નથી પણ આપણે બંને એક થઈ કોઈ એવું કાર્ય કરીએ, કોઈ એવી શક્તિને જગત ઉપર ગતિયાં મૂકીએ જે માનવીનાં દુઃખ શીટાડે કે ઓછાં કરે.”

“તેને માટે ક્યાં ના પાડું છું? તમે જે નિર્ણય કરશો તેને હું અનુસરીશ.”

“પણ તે સંબંધી વિચારો કરવાનો અને મને તે માર્ગો દર્શાવવાનો તમને અધિકાર છે.”

“હું તેને ધર્મ માનું છું.”

“ધર્મ એટલે અધિકાર નહીં?”

“મને લાગે છે કે તેમાં કંઈક ફેર છે. ધર્મ એ લખાય કે ન લખાય તો પણ એકજ રૂપમાં રહે છે. અધિકાર લખાય છે, એના ઉપર ચોકસતાની છાપ મૂકાય છે ત્યારે તે વિકટ માર્ગો તરફ ગતિમાન થાય છે. નથી લખાતા ત્યારે આપણને કોઈ લબ્ધ અને સૈજરવી દર્શન કરાવે છે.”

“તોપણ તમારે તમારા અધિકાર ભોગવવા જોઈએ.”

“ખરાબર છે; પણ લગ્ન પછીના જીવનમાં આપભોગ અને સહનશીલતાના પ્રવાહોનું વહે છે. એ પ્રવાહોને રોકતાં લયંકર પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે. એને અટકાવવાનું કામ પ્રાકૃતિ અને કર્મને કારણે સ્ત્રીને માથે આવે છે. તમારે માટે ભોગ આપવાનો અને સહન કરવાનોજ મને અધિકાર છે.”

“પણ અધિકાર.....”

“એજ મારો અધિકાર.” દીનેશને ખોલતો અટકાવી ઉર્મિલાએ કહ્યું. “તેનોજ ઉપભોગ કરવા ઇચ્છું છું. બીજા અધિકારોની લેખિત પાંછના આગળ કહું તેમ પ્રવાહોને અટકાવની ગરજ સારે છે.”

“ તો પછી અલાગનું જીવન કેમ અસંતોષકારક લાગે છે ? ”

“ કારણકે હું માણું છું તેણે, સંપૂર્ણ વાતાવરણ પ્રગટ્યું નથી. ”

“ ચેંક્યું ? ” દીનેશથી બોલાઈ ગયું “ હું પણ તેટલા માટે મુઝાઈ છું. તમે ધમ્મો છો તેણે વાતાવરણ હું ધમ્મુ છું, અને તે માટેજ પ્રયત્ન કરું છું. સદ્ગુણ યાદે ત્યાં સુધી વેદના હોયને ? મન કાળ વેદનાથી બરેલો હોય છે. ”

એવામા ગાડી આવતી દેખાઈ એટલે દીનેશ વેઈટીંગ રૂમ તરફ ચાલ્યો ગયો ને બેઠા લઈ પાછો આવ્યો ગાડી આવી ને ઉભી રહી. મુસાફરો ચઢવા ને ઉતરવા લાગ્યા. દીનેશ અને ઉર્મિનાએ જાણ્યા લીધી. ગાડી ઉપરથી પણ ગીરહી અને ઘોઘાટ હોવાથી તેનનો નાનો-લાપ આગળ વધી ન રાક્યો. અમનવાદ સ્ટેશન આગળ ત્યાં સુધી દીનેશ વિચારો કર્યા. કંઈક નિર્ણય કરી ગયો છું, એમ ધણી દિવસોના વિચારને લીધે ભારે લાગતું મોં હજીવું દેખાયું તે ઉપરથી કહી શકાય

દીનેશ અને ઉર્મિલાને લેવા વિદાન મોટર માથે આવી હતી ગાડીમાંથી ઉતરતાજ તેઓ મળ્યા. લક્ષ્મી ચહેરે ખુસીના સમાચાર પૂછાયા. બધા બપોર નીકળ્યાં ને ઉભેલી મોટરમા એકનાક એકા મોટર ‘ ટ્રીન ફોર્ડેજ ’ તરફ દોડવા લાગી વણે દિવસે દીનેશ અને ઉર્મિલા મોટરમા બેઠા.

x x x x

પાંચ હમણાજ થયા હતા

ગેક ફુર્ગોસાઈ, બકુલા, વિવાસ અને બકુનાના બાળકો વગેરે સાથે ખૂબ આનંદ કરેલો હોવા છતાં દીનેશના સમજણપટ ઉપરથી પેલો અપંગ સુવક અદ્વય થયો નહોતો. એ સંતરફરિયા માર્ગ પંખી ગોકવાતા પગ, એ લાચાર આંખ, એ ફૂંખી વદન વગેરે દીનેશના સમજણપટ આગળ ભયંકરતાથી કંપતા દેખતા હતા. અત્યારે તે બાગમા ફરતો હતો. એના એ વિચારો હતા ને એની એ વેદના હતી.

એવામા માળીનો નાનો છોકરો હાથમા રોટલો લઈ દોડતો દોડતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. દીનેશ બચારે ‘ ટ્રીનફોર્ડેજ ’ માં વસતો હતો ત્યારે આ બાળક સાથે ખૂબ ગમ્મત કરતો હતો. દીનેશ એ બાળકને જોઈ ગ્તબ્ધ થઈ ગયો. એના હાથમા રોટલો હતો, મોટા પેટવાળું કાળું શરીર અતિશય મેલું હતું અને કાન પાછળ તથા પગ ઉપર થયેલા ગુમડામાંથી પર ઝમટુ હતું. દીનેશ એ બાળક સામે દીકરી દીકરીને જેવા લાગ્યો.

આજનો દિવસ કેવો ઉગ્યો હશે !

દીનેશનું હૃદય રોવા લાગ્યું. પરમાત્માએ ઉત્પન્ન કરેલ પોતાની પ્રતિકૃતિનું આટલું વિકૃત સ્વરૂપ તેનાથી ન જોવાયું. આ શું ? દૂર દૂરના સ્વર્ગીય પ્રદેશમાંથી પરીઓ જેની સાથે રમવા આવે છે તે “ પ્રભુનો પયગંબર ” આવો ? અને દીનેશનું મગજ બાળકની સહતાના વિચારો ઉપરથી ખસી કોઈ બીજી ભૂમિમાં કામ કરવા લાગ્યું. એ બાળકને જેતાં તેના તરફ દોડી જતો ને એ હાથે ઉપાડી લઈ રમાડવા લાગતો. આજે તેનું મગજ ઠેકાણે નહીં હોવાથી બાળકને ખોલાવી ન શક્યો. છતાં બાળક પરિચિત વ્યક્તિ તરફ દોડી આવ્યું ને પોતાથી ઉંચા માણસના મોંને ઉંચું મોં કરી જોઈ રહ્યું. દીનેશ તેના તરફ દયાની દૃષ્ટિથી જોયું.

“ મંગળ ! તું આવો ગદો કેમ થઈ ગયો ? ”

મંગળે જવાબ ન આપ્યો પણ દીનેશના અંતરમાંથી કોઈએ કહ્યું : “ મંગળનાં અજ્ઞાન માખાપોને વાંકે. ”

બીજા કેટલાક માર્યાળુ શબ્દો સાંભળ્યા પછી મંગળ હરખાતો હરખાતો ઘેર દોડી ગયો ને થોડીવાર પછી તેના આપનો હાથ પકડી ખેંચી લાવતો દેખાયો. માળીના હાથમાં કાગળ હતો. દીનેશ પિતા-પુત્રને જોઈ રહ્યો.

“ આવી પહોંચ્યા સાહેબ ? ” માળીએ આવી પાસે સલામ કરતાં કહ્યું.

“ હા. મંઝામાં છો ને ? ” દીનેશે વળતું પૂછ્યું.

“ હા, આપની મહેરબાનીથી. ”

“ આ છોકરાને આવો કેમ બનાવી દીધો છે ? ”

માળી આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં શરમાયો. તો પણ તેણે આકાશવણા ગોળા ગબડાવી જવાબ આપવા પ્રયત્ન કર્યો. થોડીવાર પછી પોતાના હાથમાંનો કાગળ વાંચી સંભળાવવા દીનેશને આપ્યો. દીનેશ વાંચવા લાગ્યો ને માળી સાંભળવા લાગ્યો. પત્ર પૂરો વંચાઈ રહ્યો.

“ ભણ્યા હોત તો ? ” પત્ર પાછો આપતાં દીનેશે કહ્યું.

“ એજ દુઃખ છે ! ” કહી વળી સલામ કરી માળી ચાલ્યો ગયો.

બુદ્ધની રાત

હાડપિંજરસમા દેહવાળા માનવીને જોતાં ભગવાન બુદ્ધેવને માનવવ્યથાઓનું લાન થયું હતું ને તેને સખત ઠંડીથી ધ્રુજતો જોઈ માનવીનાં કમલાઓનો ઇતિહાસ વાંચ્યો હતો; તીવ્ર આર ભોંકી શ્રમિત બળદ પાસેથી કામ લેતા ખેડૂતને જોતાં પેટની શુકામી ફટલાં કાંરમાં કામો કરવાની ફરજ પાડે છે તે જાણ્યું હતું ને મૃતદેહને જોતાં દેહના હુંકા અસ્તિત્વનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજાયું હતું. એ રાતે લિપણ મગજમંથનથી પીડાઈ તેમણે નિદ્રા ગુમાવી હતી અને સારી રાત બિજાં બિજાં વિચારોની અથડામણમાં પસાર કરી હતી.

દીનેશની દશા પણ તેવી હતી. આજો દિવસ તે મિત્રો સાથે ફર્યો ને હસ્યો તોપણ અપંગ માનવીનું અને અલણ માનવીના નાનકડા બાળકનું વિશ્વરણ નહોતું થયું. આગળ-ભ્યાં તે અને ઉર્મિલા રહેતાં હતાં તે આલમાં ઉતારો મળ્યો હતો. જુના રહેઠાણે દીનેશની વૃત્તિઓને ઉશ્કેરી. ભૂતકાળ અને તે વખતની મનોદશા હૃદયની અજબ આંખ સમક્ષ નાચવા લાગ્યાં. રાજે જે હજારો કાંરમાં દરયો જગતને આંગણે તોડવ-નૃત્ય કરી રહ્યાં છે, તે દરયોમાંનું એકાદ સામાન્ય દરય, રાજવૈભવોમાં હોવા દિવમાં ચેતનાની ચિનગારી મૂકી ગયું, તેમજ દીનેશને માટે થયું. ભગવાન બુદ્ધની જેમ એના હૃદયની તંત્રીએ ઝળઝળાટી લેડી, જગતનાં દુઃખો જોઈ એની લાગણીઓ કંપી લેડી, હૃદય રડી ઉઠ્યું.

ઉર્મિલા બકુલા પાસે જોડી હતી. વિચારોનાં ધસારાથી ધસા-યેલા મગજને આરામ મળે એ ઉદ્દેશથી દીનેશ પથારીમાં પડ્યો ને સ્થિર થવા મંથન કરવા લાગ્યો; પણ એકાંત વિચારોને ઉગવા માટે રસદસવાળી ભૂમિ છે. વિચારો વધ્યાં. સ્થિર થવાને બદલે દીનેશ વધારે અસ્થિર બન્યો. એનાં કપાળ ઉપર પરસેવાનાં બિંદુઓ જામી જઈ દીપકના પ્રકાશમાં ચમકવા લાગ્યાં, માથું દુખ્યું ને દીનેશના દિલનું દર્દ અસંખ્ય બનવા લાગ્યું. છેવટે તે ઉઠ્યો ને અગાસીમાં આવ્યો.

આકાશમાં તારા ચમકતા હતા. અમલવાદ ઉપર નમેલું આકાશ શહેરમાંના વિજળીના દીવાઓના પ્રકાશથી ચળકતું હતું. સાહીબાગની સડકો નિર્જન પડી હતી. બીજી બાજુએ ઝોલા નવા રાજ્યને સ્વીકાર

રતાં હોય તેમ આછાં ઝાંખાં લાચાર દેખાતાં હતાં. ઉર્મિલા સાથે
લગ્ન થતા પહેલાં તેમની વચ્ચે આ અગાસીમાં થયેલી વાતોનું
સ્મરણ થયું,

—તે દીનેશનું સગળ ઝોલે ચઢ્યું.

“ઉર્મિલા ! ઝોલો ! સાહસની મૂર્તિ અને નારીત્વની પ્રતિમા !
એ સ્ત્રીને લાયક હું નથી છતાં પરમાત્માની અનંત કૃણાએ તે મને
મૂળી, મને લાગે છે કે મારો વિચિત્ર સ્વભાવ એને ગુંગળાવી રહ્યો
છે. સંસારની કાંઈપરંપરા એના વિચારોને દબાવે છે. છતાં હાસ્ય;
છતાં સંતોષ, ઉચ્ચલવન પ્રતિ ગમન ! કવિ કહે છે કે “પરણુવું
એટલે પ્રભુતામાં પગલાં ભરવાં ! પ્રભુતા વિશાળ દેશ છે. આત્મલોગ
તેમાંનું એક શહેર છે. પરણ્યા પછી એ શહેરમાંજ પહેલો પગ
મૂકવો પડે છે. ઉર્મિલાએ આત્મલોગનો યત્ન આરંભ્યો છે...”

દીનેશના વિચારો હજી આગળ વધત પંજુ જોડેના અંગલા-
માંથી હાર્મોનિયમના અને તેની સાથે ગાઇ રહેલી કોઇ કલામૂર્તિના
સંગીત સૂર સાંભળાયા એટલે વિચારમાળા તૂટી. દીનેશ
સાંભળવા લાગ્યો:

આપ ચરણ મુકર્મનાં ફૂલડાં,

ધરાવવાં ! ઉરભાવ—

ઓ પિતાજી ! ધરાવવા ઉરભાવ.

આપ કે આપનાં અંગને અરથે,

ફૂના થવા અલિલાષ—

ઓ પિતાજી ! ફૂના થવા અલિલાષે.

મારું પિતા ના સ્વર્ગની સિદ્ધિ,

જ્યાં અકર્મના વિસ્તાર—

ઓ પિતાજી ! અકર્મનાં વિસ્તાર.

દયા, અનુકંપના ભોક્તા મળે ના,

એ વિચિત્ર છે સંસાર—

ઓ પિતાજી ! વિચિત્ર છે સંસાર.

જેવો લો પિતા ! પકુ જો એ સ્વર્ગ,

નાંખો નરકની મોઝાર—

ઓ પિતાજી ! નાંખો નરકની મોઝાર.

જ્યાં કર્મના અણુકાર,

જ્યાં દયાના ગીત રણકાર,

જ્યાં સદાનુભૂતિ ટંકાર !

અસરકારક સંગીતે દીનેશના હિલમાં નવાં તેજ ઉતાર્યાં. ઝોલો !
પિતાને અરથે અકર્મનાં ફૂલડાં ધરાવ અકાપ્યમનું હૃદય સ્વર્ગમાં પાવું
ફેરવી માનના દેખે છે ! સ્વર્ગમાં અનંત સુખો મેળે છે, ત્યાં અનન્ય

તામનિશાન. તથી. દુખીઆને અભાવે ત્યાં દશા કે સદાનુભૂતિને અવકાશ નથી હોતો એટલે પરાર્થે કાર્ય કરવાનું પણ નથી હોતું. પિતાનો પૂજારી પુત્ર પિતાને ચરણે કર્મનાં સુમંધીદાર ફલમાં ધરવા દે છે. એ ફલ મળવાનો સંભવ નહીં દેખાતાં પિતાનાં પૂજન અધૂરાં રહેવાનાં કે ત્રિવિક્રમ નહીં ચવાનાં એવી તેને બીક લાગે છે એટલે નરક માગે છે. નરકમાં ખડગદ્વનાં દુષ્ટિયાનાં દુઃખ ઉપર તે સદાનુભૂતિ અને દયાના પ્રવાહો વહાવવા માગે છે અને એ ઉદ્ધારક પૂનિત પ્રવાહોને કો? હોમો હોમો કર્મની જંમરી જાળવવાના કોડ સેવે છે.

“અને હું ?” દીનેશનું દીઝ પોકારે છે.

“હું પ્રભુએ દીધેલા દ્રવ્યનું શું કરવું તેના વિચાર કંઈ હું.”

દીનેશ વિચારવા લાગ્યો. જન્મતમાં પૈસાને અભાવે કેટલાય માણસો દુઃખી થતાં હશે ને રોગગ્રસ્ત બની પેલા લુચાનની માદક અપંગ બની દુઃખી જીવન પોતાને માટે નિર્મોણ કરતાં હશે. કેટલાક રોગો શરીરને દુર્બળ બનાવે છે કે મરણ નીપજાવે છે. છત્રી મથેલા માણસનું શરીર રોગ જતાં પાછું સંગળ બને છે; પણ કેટલાક રોગો એવા હોય છે જે માનવીનું એકાદ અંગ ઉપાડી, લપ્પ તેને જીવન-પર્યંત દુઃખમાં સડતો કરી દે છે. આ લપ્પંકર વસ્તુસ્થિતિના નિવારણ માટે એક પણ દવાખાનું નથી. મારી પાસેના પૈસાથી એવું દવાખાનું કેમ ન ચાલે ?

દીનેશના વિચારો આગળ વધ્યા. વચ્ચે સ્વાર્થની અને સુખોની ચોંટપનાની ચિનગારી અમકી ગઈ પણ તેનાથી ક્ષણભર થયેલા ભ્રાત્ર પ્રાપ્ત ક્ષીણોગ્રાથી વધુ કંઈ થઈ શક્યું નહીં. છેવટે તેણે નિર્ણય કર્યો ને પરમાત્મા પાસે પ્રાર્થ કરવાની શક્તિ માગી.

બકુલા પાસેથી હા હા બિંદીવા મૂવા આવી. ખંઠમાં બેસું તો દીનેશ નહોતો એટલે તેને શોધવા અગાસીમાં આવી. દીનેશને બોલ્યો. હસનાં હસનાં હા બિંદીવાએ કહ્યું “નીચે એકલું ન ગમ્યું ?”

“હા, એવુંજ હતું પણ તે કારણ કરતાં વિચારો કરવાનું મારી રીતે ફાવે તે માટે અગાસીમાં આવવાનું કારણ વધારે હતું.”

“શા વિચાર કરતા હતા ?”

“કાંઈ કહીશ.”

“હવે મુઠ જવું છે ?”

“હા, ચાલો.”

બને નીચે ઉતરી. એજ

દેશના થયા.

અમીરી કે ફકીરી ?

દીનેશ અને ઉર્મિલા બેઠાં હતાં. ભારે મંથન પછી દીનેશે પ્રોતાના લવિષ્યને ધડવા સંબંધી નિર્ણય કર્યો હતો. એ નિર્ણયને ઉર્મિલાની સંમતિ મળે તો અમલમાં મૂકવાને વિલંબ થાય તેમ નહોતું.

“તમે શું પસંદ કરો છો ? ફકીરી કે અમીરી ?” દીનેશે પૂછ્યું.

“તમે પસંદ કરો તે.”

“હું ફકીરી પસંદ કરું છું.”

“પ્રોફેસર તરીકેનું રાજીનામું આપી કૉલેજમાંથી છૂટા થયા તે પછીની ફકીરી કેટલી ભારે પડી હતી તે ભૂલી ગયા ? મિત્રો પાસે જેસા ઉછીના લેવા જતાં છતાં મળતા નહીં, ગરીબને મદદ કરવા ગજવામાં હાથ નાખતા, રસ્તે ચાલતાં લેણદારો ઉધ-રાણી કરતા ને તેમના કઠોર શબ્દો જિગરને વીંધી નાખતા તેથી જેસા આપી દેવા પ્રવૃત્ત થતાં છતાં પાસે નહીં હોવાને લીધે નીચે મોંએ કઠોર શબ્દ સાંભળી રહેતા તે ભૂલી ગયા ? સાબુદાણા લાવવા બે જેસાની જરૂર હતી પણ તે નહીં હોવાથી પોસ્ટકાર્ડ લઈને હું ગદ્ય દત્તી તે ભૂલી ગયા ?”

“શું એમાં મજા નથી-નહોતી ?”

“મેં તો મજા ન જોઈ. હા, મજા હશે પણ તે અનુભવ-વાની નહીં વિચારો કરીને રાજી થવાની, શરીરની કે આત્માની નહીં પણ કલ્પનાના ગોળા ગળાવવાની-કવિઓની મિથ્યા સૃષ્ટિની.”

દીનેશ આ સંબંધી કંઈ ખોલી શક્યો નહીં. ગરીબાઈએ એને મુઝબો દતો, રડાવ્યો દતો ને હૃદયને તીવ્ર વેદનાના અસિકુંડમાં ફંદી દીધું હતું. એ વેળાએ તો એ ગરીબાઈ સામે જૂઝતો હતો ને તેને કચરી નાખવા થાય એટલું કરતો હતો છતાં આજે ગરીબાઈનો ખદ્મપાતી બન્યો દતો !

પડતો હોય, શારીરિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ માટે સાધનો પ્રાપ્ત ન થઈ શકતાં હોય, બાળકો અને સંબંધીઓનાં રગદોળાતા શ્વન નજરે પડતાં હોય અને શિયાળવાંની બોડ જેવા ઘર નામંદારી ઉકરકામા રહેવું પડતું હોય એ ગરીબાઈ ઇશ્વરનો શાપ નહીં તો ખીતું શું ? ”

“ ત્યારે શું ગરીબોનાં ગળાં ઉપર કાતીલ છૂરી ચઢાવી અને અનીતિ તથા પ્રપંચનાં મજ્જરોમા પીધી, ભઠ્ઠાં અને બોળાં માનવીઓને નીચેથી નાખી મેળવેલા પૈસાથી તમે રાચો છો ? ”

“ નહીંજ. એવું શ્વન પણ તિરસ્કારને પાત્ર છે. ”

“ તો પછી તમે શું પસંદ કરો છો ? ” દીનેશ ઉર્મિલાનું માનસ સમજવા પ્રશ્ન કર્યો.

“ વિશુદ્ધ લક્ષ્મી અને તેનો સુયોગ્ય વ્યય. ”

“ સુયોગ્ય વ્યય એટલે ? ”

“ પૈસાનો સારામાં સારો ઉપયોગ. ”

“ કદાચ રીતે ઉપયોગ કરવામા આવે તો તમે તે પસંદ કરો ? ”

“ માનવીના શ્વનનો સર્વદેશીય વિકાસ કરવામાં. ”

“ ત્યારે એવું ઇચ્છો છો કે સારી રીતે શ્વાય તેટલો પૈસો હોવા બેઠકે અને તેથી વધારે હોય તો મનુષ્યના કલ્યાણ માટે વાપરવો ? ”

“ હા. સંસારમા રહી ગૃહસ્થ તરીકે શ્વન હોય - તો અર્થ નેટલુ કંઈ રાખવું. ”

“ નહીં તો ? ”

“ યોગીઓની વાત ન્યારી છે. ”

“ ધારો કે આપણે આપણા સંબંધી વિચાર કરવા બેઠાં છીએ. કદાચ રીતનો નિર્ણય કરી શકીએ ? ”

“ મારા જેવી રકમ રાખીને...”

“ કેટલી ? ”

“ તે પછીથી વિચારીશું. ”

“ અને બાકીના ? ”

“ તમેને યોગ્ય લાગે તેવા કાર્યમાં વાપરો તેમાં મારા વિચારની જરૂર નથી. ”

“ તમારી સંમતિ હોય તો પાંચેક દબ્બર ફૂળીઆ રાખી આપણી બધી મિલકત ધર્મોદ્ધાર આપી દેવાનો મેં ઠરાવ કર્યો છે. એમાંની

અડધી રકમ શરીરને ખોડખાંપણવાળું બનાવનાર રોગો માટે એક સરપીતાલ ઉભી કરવા પાછળ વાપરવી એવી મારી ઇચ્છા છે.”

“આપણે કેટલા રૂપિયા રાખવાના છે ?”

“પાંચેક હજાર.”

“એ બહુ નાની રકમ છે.” જરા શરમાતાં શરમાતાં ઉર્મિલાએ આગળ કહ્યું, “આવડી રકમ આપણે માટે કે આપણી પછીની પ્રજા માટે બહુ ઉપયોગની નહીં નીવડી શકે.”

“આપણે માટે અનેક રસ્તા છે.”

“પણ આપણાં છોકરાંની સ્થિતિ તોં જોવી જોઈએ ને ?”

“છોકરાં જ ક્યાં છે ?”

“થશે.” ઉર્મિલા બોલી તો ખરી પણ તરતજ શરમાઇ ગઇ ને નીચું જોઈ લીધું.

ઉર્મિલાના હૃદયના મુગ્ધ ભાવો આપતો હોય, સ્ત્રી હૃદયમાં ચંચુલ નાદે વહેતા વાતસલ્યપ્રેમના ઝરણું કામળ ગીત સાંભળતો હોય તેવી રીતે કેટલીક વાર સુધી શરમાતી ને સંકોચાતી ઉર્મિલા તરફ જોઈ રહી દીનેશ બોલ્યો, “કેટલા રૂપિયા રાખવા તમે ઇચ્છા છો ?”

“દસ હજાર. વ્યાજમાંથી આપણું પોષણ થશે ને...”

“મહેનત કરીને ખાવું તે” ઉર્મિલાને બોલતી અટકાવી દીનેશે કહેવા માંડ્યું: “વ્યાજ ખાઈને જીવવા કરતાં સાફ છે.”

“પેટ ભરવાના પ્રયત્ન પાછળ શક્તિ અને સમયનો વ્યય કરવા કરતાં, ઇશ્વરે પૈસો આપ્યો છે તો તેમાંથી નાનકડી રકમ રાખી તેના વ્યાજમાંથી ખર્ચ કાઢવું ને એ શક્તિઓને જનકલ્યાણને માર્ગે વહાવવી તે મને વધારે સાફ લાગે છે. આમ થાય તો આપણો અને ઇશ્વરની ઇચ્છા હોય તો આપણાં સંતાનનો અર્થ સરશે.”

“ભલે તમારું સૂચન વ્યાવહારિક લાગે છે ને તે સ્વીકારું છું.”

વાર્તાશ્રાપ આગળ લંબાય તે પહેલાં દીનેશનો ઈષ્ટ મિત્ર સુરેશ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. બંનેને એકાંતમાં બેઠેલાં અને ગંભીર વાર્તાશ્રાપ કરતાં દેખતાં તે અચકાગો તો ખરો પણ દીનેશે બોલાવ્યો એટલે પાસે જઈ બેઠા.

નહીં. 'સાર થયુ તે તમે આવી પહોંચ્યા. હો, અમારા બેભાથી કાણુ સાહે છે ?'

ઉર્મિલાના વાન્યોએ સુરેશને રમ્ય મુઝવણુને વીણે ધડકેલી દીધી જે દિલના નાચ અને નયનોના અમકારને પ્રેમીઓ અન્ય જનો માટે અગમ્ય અને અદૃશ માને છે તે નાચ અને તે અમકાર ઉર્મિલા કયાથી જાણી ગઈ ? જેમ પ્રેમના મહારાજ્યમા મહાલતા પ્રેમીઓના ફેલની ખંજરી મંદુર રણઝણાટ પ્રમગવે છે તેમ સુરેશ અને ઉષાના, શરીરોએ પ્રમરાવેલો, રણઝણાટ ઉર્મિલાના કાન સુધી શી રીતે આવી ગયો ? સુરેશને બિચારાને કંઈ સમજાયું નહીં તે નીચું જોઈ બેસી રહ્યો તેને અતુત્તર બેસી રહેલો જોઈ ઉર્મિલાએ કહ્યું.

"જવાબ તો દો."

"તમને કાણુ કહ્યું ?"

"કાળા ચોર. તમે તમારી મેગે સીલો જવાબ આપોને."

"અમારી બાબતમાં તમારે પડવું નહીં." સુરેશ હસતા હસતા કહ્યું: "મે તમારી બાબતમા માયું માર્યું હતું ?"

આ જવાબે ઉર્મિલાનું મો જધ કરી દીધું તે જવાબ આપવા ઈચ્છતી હતી પણ શુ બોલવું તે સમય નહીં દીનેશ ટપાટપીએ ચડેલા આ "દિયેર-ભોજઈ" ને અમીલરી આજે જોઈ રહ્યો.

છેવટે ઉર્મિલાએ જ્યે, શ્રીથી અમારે તમારી બાબતમા ન પડવું ?"

"હું તમારી બાબતમા મહોતો પડ્યો."

"આમા વ્યવહારની વાતો ન આલે"

"પણ એ મારી 'બાનગી વાત' છે."

આ મીઠો વાર્તાવાપ જડુ વખત સુધી લંબાયો અને સુરેશે ટાણો ન માર્યો હોત તો હજી વવારે વખત લખાત. ઉર્મિલા અને દીનેશ એક ચંદ્ર, તેઓ જે વાત કરતા હતા તે છપાવી, મિત્રને બનાવવા ઇચ્છે છે એવા ભાવાર્થનો તે ટાણો હતો. દીનેશ બધી વાત કહી ઉર્મિલું કે, "તારી પણ સલાહ લેવાનો મારો ઇરાદો હતો"

સુરેશે ટાળમા પણ દીનેશ અને ઉર્મિલાના બોગને નમતા હૃદય કહ્યું, "મને તમારી વાત પસંદ પડે છે તમે કકીર-ફકીરાળીના વચ્ચેને આ હૃદય નમે છે, પણ રૂપિયા હથહત્તરજ ગખવાના નિર્ણયને પર્મ નરી ચકાતો નથી"

"શાથી ?" દીનેશ પૂછ્યું

“એ રકમ બહુ નાની છે. ચોવીસ લાખનું દાન દેવાય છે તો જરા વધારે રકમ રાખવામાં વાંધો શો છે ?”

“ક્યાંદો શો ?” દીનેશ ઉત્સુકતાથી બોલ્યો.

“બહુ.” હોલો થતાં સુરેશ બોલ્યો: “શા ક્યાંદા છે તે હમણું કહેવા જોડલો વખત નથી. અગત્યનું કામ છે. એટલે બહુ છું.”

“પણ તું કેટલી રકમ ઇચ્છે છે ?”

“પચીસ હજાર.”

અને સુરેશ આલ્યો ગયો એટલે દીનેશ, અને ઉર્મિલા તેમની યોજના સંબંધી બહુલાનો સત લેવા બહુલા રહેતી હતી તે મકાન તરફ ઉપડ્યાં.

પ્રકરણ ૮ મું

ઉદ્ધારક !

વિલાસથી છૂટે પડવું પડ્યું તોપણ મહેન્દ્રને પોતાના દુર્ગુણનું જ્ઞાન ન થયું અંગર થયું હોય તો તેથી મુક્ત થવાનું તેણે જરાયે ઇચ્છ્યું નહીં. અને ત્યાર પછી કંઈ તે અદૃશ્ય નહોતો થઈ ગયો, એનાં કુકર્મોની પરંપરા અટકી નહોતી. વિલાસ સાથે સંબંધ હતો તે વખતે ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ તેને ગમતાં નિંદા કાર્યોમાંનાં કેટલાંક નહોતાં થતાં; પરંતુ છૂટાછેડા પછી માથા ઉપર ઝૂમી રહેલું બુદ્ધિ અંકુશ પણ ખસી ગયું. એ સ્વતંત્ર થયો. સ્વતંત્રતા સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે તેમ નરકમાં પણ હડસેલી દે છે. મહેન્દ્ર નરક તરફ ધસડાઈ ગયો. હવે તે ચોવીસે કલાક તેના બદમાસ મિત્રોની સોળતમાં ફરતો, તેમની સાથે મળી દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવા ભયંકર કામો કરતો અને રાત્રે કાંતો નીચ કાર્યોની સિદ્ધિ માટે ભટકતો કે કોઈ નાગણુસમી વેશ્યાને પડખે પડ્યો રહેતો. આટલું થાય તે અક્ષમ્ય હોવા છતાં માફ કરવા તૈયાર થઈએ પણ એની કુદિલતા એથીયે આગળ વધી હતી. શહેરમાંની લાવણ્યમયી લલનાઓ ઉપર એની બ્રટ નજર ફરતી. એની વિષયવાસનાના અગ્નિકુંડમાં કેટલીય ખાન-દાન અને લાવણ્યમયી લલનાઓનાં શિયળની આકૃતિ આપવામાં આવી હતી. આમ એના જીવનમાંથી પાપની અગ્નિશિખાઓ ઉછળતી ગાન તેને કંઈ સમજાતું નહીં. દિવસે દિવસે મહેન્દ્ર સંપૂર્ણ રાક્ષસ બની રહ્યો હતો.

બદમાસોની બદમાસોનું સૈન્ય વિસ્તૃત થયું, ભુગાર, ચોરી અને જગત્પટથી તેમને પૈસા મળતા પણ એ પૈસાને પાંખો હોય તેમ કોણ બાણે કેવી રીતે કપાયે ઉડી જતા; પરિણામે એ રાક્ષસ મંડળની ધનસ્રોત્રપતા વધતી ચાલી. સમાજમાં ઉજળે કપડે નિરંકુશ ફરતા એ ઉજળા ઠગોએ એકત્ર થઈ પૈસા મેળવવા એક સુધરેલી રીત અમલમાં મૂકી. તેમનાં નીચ કાર્યોનો ધતિહાસ જગત સમક્ષ ઉધાડો પડ્યો નહોતો એટલે હજી વધુ પાપ કર્મો કરવા માટે અવકાશ અને અવકુળતા. હતાં તેનો તેમણે લાભ લેવાનો ઇરાવ કર્યો.

અમદાવાદ શુજરાતનું મેન્જેસ્ટર ગણાય છે. એની મિત્રોની મોટી સંખ્યા હજારો મજૂરોને કામ આપે છે. એ મજૂરોનો મોટો ભાગ ગાંધિયા પ્રવાહે ગતિ કરે તેવો હોય છે. અચાનક એમને બહુલાઓની વિનાશક સફાઈના પંજામાં મૂકી દે છે, ભોળપણ જે ખૂંડે જોતાં મૂર્ખતા હોય છે તે સોનાની છરી તળે મસ્તક ઝંઘવવા પ્રેરે છે અને હુકમનું છીજરાપણું બેપરવાઈ પ્રકટાવી ઉગડિ બનાવી દે છે. આવાં આ ઘેરાંના ટોળામાં મહેન્દ્ર અને તેના મિત્રો ડાહ્યા અને સેવાભારી ઘેટાનો સ્વાગ સજી પોતાના વર રત્નલાવને સંતોષવા અને રક્તપિપાસા તૃપ્ત કરવા ભરાઈ ગયા.

અમદાવાદના મિત્ર મજૂરોનો સંઘ સ્થપાયો. એ “મજૂર સંઘ” ની સ્થાપના વખતે પ્રમુખ મી. મહેન્દ્રે સંઘના ઉદ્દેશો જાહેર કરતાં જણાવ્યું હતું કે:—

“લક્ષ્મીના મદથી ઉન્નત બનેલા અને લવા ભોળા, ગરીબ કામદારોનું સુધરેલી હોં લોહી પી તમ થવા તક્ષસી રહેલા મિત્ર માલિકોની રાક્ષસી મનોવૃત્તિ અને કરણી સામે ખંડ જગાવવાના આ સંઘના અભિલાષ છે. અચાનકતા અને સીતમોની ચક્કી તળે પીલાતા, ડબ્બના આ સાચા હિતવાદકોનો અનેક વિષ વિકાસ સાધવા, એમના જીવનમાં સૌરભ પૂરવા અને એમને એમના વ્યક્તિત્વનું તીવ્ર જ્ઞાન કરાવવા આ સંઘ સ્વપ્નાં સેવી રહ્યો છે.

“કલાકોના કલાકો સખત મજૂરી કરી લોહીનું પાણી કરતા મજૂરોની નિરાધાર અને વેદનાગ્રસ્ત દશા જોતાં તેના નિર્વારણની અમને અનિવાર્ય આવસ્યકતા જણાઈ. હું અને મારા મિત્રો વિશ્વબંધુત્વના આદર્શ સેવીએ છીએ તો ધર અગણ્યાથી આપું શી રીતે જવાય ? પરિણામે સઘે જાહેર કરેલા આદર્શો પાર પાડવાની ધમસાવાળા મિત્રોનું એક મંડળ હું બાધી શકયો છું. અમારે હાથે

ઉપન્ય થયેલું આ મંડળ જીવતું રાખવા હું અને મારા મિત્રો અહરનિશ પ્રયત્નશીલ રહીને મજૂરોની ઉભતિ કરવા તન, મન અને ધનનો ભોગ આપતાં પાછા હઠીશું નહીં.

“અમે અમારા મજૂર ભાઈઓને વિનંતી કરીશું કે તમે તમારા થોડી સિંચી અને હાડમાંસનાં ખાતર પૂરી શેઠીઆઓની મહોલાતો કેલી કરી છે. તમારી કૃપાએ ઉભી થયેલી મહોલાતોમાં વસનારા ખ્યારે તમને જ લાતો મારે ત્યારે તે સહન કરી લેવી ન જોઈએ. તમારે સ્વમાન અને હક માટે માથું મૂકી લડવું જોઈએ. એ ભારે કામ બજાવવા તમને મદદ કરવા અમે તૈયાર થયા છીએ તો તમારા તરફના દરેક સહકારની આશા રાખીએ તે સ્વાભાવિક ગણાય. તમે એ સહકાર આપજો ને સ્વાર્થ સાથે પરમાર્થ સાધજો. તમને સુખી જોવા એ અમારી અલિલાષા છે, તમારો ઉદ્ધાર કરવો તે અમારું કર્તવ્ય છે.”

આવા સુંદર શબ્દોના પ્રયોગો સાથે “મજૂર સંઘ” સ્થપાયો કારણ કે બદમાસ મહેન્દ્ર હવે સેવાભાવી સેવક તરીકેનો પાઠ ભજવી ખિસ્સાં ભરવા માગતો હતો.

એક દિવસ ભદ્રમાં આવેલા ‘હિંદુ ઉપહાર ગૃહ’, જે ખરી રીતે બદમાસોનો અખાડો હતો તેના એક ખંડમાં મહેન્દ્ર અને તેનાં મિત્રો ભેગા થયા હતા. આ હાટેલના માલિક વસંતરાવે પહેલાં પોતાનું મંડળ જમાવ્યું હતું. મહેન્દ્ર એ મંડળમાં દાખલ થયો ને ક્રમે ક્રમે આગળ વધી વસંતરાવનું સ્થાન પડાવી લેવા સમર્થ નિવડ્યો હતો. મંડળની નિરંકુશ ઉડાવગીરીથી અને સલાસદોની એકમેકને છેતરી સ્વાર્થ સાધી લેવાની ચાલબાજીથી પૈસાની ભીડ પડવા લાગી. આ આર્થિક પરિસ્થિતિએ માંહોમાંહે કુસંપ કરાવ્યો. પરિણામે તેમનું કામ આગળ વધ્યું નહીં એટલું જ નહીં પણ પાછું પડ્યું. ભણેલા અને બુદ્ધિમાન મહેન્દ્રના સમજવામાં આ આવી ગયું. તેણે ખર્ચા વચ્ચે સંપ કરાવી ખૂબ પૈસા મેળવવાની યોજના ઘડવા માંડી. બુદ્ધિદેવી મદદે ચઢી; પરિણામે આગળ કંઈ તેમ આપું મંડળ એકત્ર થયું હતું. મહેન્દ્રે પોતાની યોજના જાહેર કરી ને તેથી થનારા લાભો દરેકના મગજમાં ઠસે તેવી રીતે સમજાવ્યા.

“પણ ‘મજૂર સંઘ’ નો સંચાલક કોણ ગણાશે ?” એક જણ મોટા ગવાળે બોલી ઉઠ્યો.

“હું” મહેન્દ્રે કહ્યું “સંચાલક કહો કે પ્રમુખ કહો.”

“એટલે કે બધા કાણ તમારા હાથમાં રહેશે.”

“ હા ”

“ અને તમે અમારા કરતાં વધુ પૈસા મેળવી શકશો. ”

“ એવું કંઈ નથી. ”

“ તેની ખાત્રી શી ? ”

“ ખાતરી ? એની ખાતરી શી હોઈ શકે ? આ યોજના મારી છે એટલે હું વધારે પૈસા મેળવી શકું તો પણ તમારે મનમાં લાવવું જોઈએ નહીં. હું તમારા કરતા વધારે પૈસા મેળવવા ઇચ્છતો નથી એટલે મારા શબ્દો, સાચા માનવા જોઈએ. એ શબ્દો ભારેમા ભારે અને સદ્ગત ખાતરી છે છતાં તમે તે માગો છો એટલે મારે એમજ સમજવું જોઈએ કે તમને મારા ઉપર વિશ્વાસ નથી. આવી સ્થિતિમાં કામ કરવું અશક્ય યદ્ય પડે એટલે જો તમારામાંથી કોઈ મારી જગ્યાએ કામ કરવા તૈયાર હોય તો નેને સ્વીકારી લેવા તૈયાર છું. ”

“ હું તૈયાર છું. ”

“ તમારામાં તે માટે લાયકાત છે ? ”

“ શી લાયકાત જોઈએ ? ”

“ ભલ્લા માણસ છો. આ કામદારોની સંધ છે. કામદારો વળ્યા તો પહાણ નહીં તો પથરો. રીએ તો ન્યાય કરે, કોપે તો શવતાં ન જવા દે. આવા તોફાની ટોળાને કાણમાં રાખવા જેટલી ખોલવાની અને બુદ્ધિની શક્તિ તમારામાં છે ? કામદારોની સંસ્થા અનેક દિલોને ખેંચશે, વિદ્વાનો તે જોવા આવશે. એમાં બંગાળી હશે, યુરોપીયન હશે, ચીના હશે, જાપાનીસ પણ હશે. આ બધા સાથે સફાઈથી વાત કરતા આવડશે ? ” મહેન્દ્રે કહ્યું.

“ હા, આવડશે. ”

“ ગર્વમાં ! અંગ્રેજ આવડે છે ? ”

“ ના. ”

“ એ લોકો જોડે અંગ્રેજમાં વાતો કરવી પડશે. કેટલોક પત્ર-વ્યવહાર પણ અંગ્રેજમાં ચાલશે. તમે મારું કામ કરવા તૈયાર થાઓ છો પણ અંગ્રેજ તો જાણતા નથી. શી રીતે કામ કરશો ? ”

“ એનું ગમે તે યાદ પણ તમે અમારા કરતાં વિરોધ લાભ ઉઠાવી જાઓ તે સદન નહીં થઈ શકે. ” વળી એક બીજો માણસ ટપાટપીમાં સામેલ થયો.

ઉઠતા-વિરોધે મહેન્દ્રને મુઝી નીધો. ‘ અત્યૂર સંધ ’ દ્વારા પોતાના સાગરીતો કરતાં વધુ આર્થિક લાભ મેળવવા તે ઇચ્છતો હતો. પણ ખુલ્લું જણાવી શકાય તેમ નહોતું. તેણે કેટલીક વાર

મુઘી આ નવા જોવાનાર તરફ રોપલરી દષ્ટિથી, તેની દરકાર નહોતી તેવો લાસ થાય તેવી રીતે જોયા કર્યું. તે વિચારમાં પડી ગયો. એકવ્ર યગેલા મહેન્દ્રના મિત્રોમાં અસંતોષદર્શક ગણગણાટ પ્રસરી ગયો.

કેટલીકવાર પછી રંક મુખમુદ્રાથી અને દુઃખી અવાજે મહેન્દ્ર કહેવા લાગ્યો, “ જો તમને જધાને આરા તરફ અવિશ્વાસ હોય, તમે આરા લાથમાં ‘ સંઘ ’ ની લગાસ મૂકવા ન માગતા હો તો દિલગીરી સાથે આરે કહેવું પડે છે કે ‘ હું ’ આ હામમાંથી ખસી જાઉં છું. ”

આમ કહી પોતાના શબ્દોની શી અસર થાય છે તે અવ-જોડતો મહેન્દ્ર શાન્ત રહ્યો. જહમાસોમાં વળી ગરખરાટ ફેલાયો. કેટલીક વાતચીત પછી તેમાંના એકે મહેન્દ્રને કહ્યું, “ તમારી આગળીઓ અમે સ્વીકારીએ છીએ. પરંતુ વિશ્વાસ રાખીએ છીએ કે જ્યું તંત્ર નમારા લાથમાં હોવાથી અમારા વિશ્વાસનો ગેરલાભ નહીં લેા. ”

દીનેશને આમંત્રણ

જે રીતે પોતાની મોટી મિત્રની વ્યવસ્થા કરવાનું દીનેશે ઇચ્છ્યું હતું તે રીતે જુદાં જુદાં ભાગે પસંદ કરી હતી, દશ-હજાર રૂપિયા રાખવાની યોજના તેને ન રહી સુરેશના અભિપ્રાયને અનુસારના અભિપ્રાય પ્રમાણે આપતો હતો એટલે કે બહુ, પચીસ હજાર, રૂપિયા રાખવાના મતની હતી, સુરેશ અને બહુવાની દીનેશથી અને તેમના આગ્રહથી દીનેશ પચીસ હજાર રૂપિયા રાખવા કશુંક થયો હતો.

આ પછી બધી વ્યવસ્થા કરવા તે અને ઉર્મિલા નડિયાદમાં પાછા આવ્યા હતા. આવી નાદર રકમના દાન કરી ફરી રીકારી લેનાર આ યુગલને કેટલાય વર્તમાનપત્રો વધાવી રહ્યા હતા તે નડિયાદ કેમ ન વધાવે ? હૃદયના હિમજકાથી નડિયાદે તેમને વધાવી લીધા. દીનેશને આ ન ગમ્યું કામ કરનારા કામ કરે તેમ વખાણ કરવાની જરૂર, શી ? કદાચ વખાણ કરવામાં આવે તે સહી લેવાય પણ માન આપવાનું શા માટે ? આવા ચિંતાર હોવા છતાં નડિયાદ-નિવાસીઓનું ભાવનાનું સન્માન રીકારવું પડ્યું.

મિત્રની વ્યવસ્થા કરવા ઓછામાં ઓછું એક વરસ નડિયાદમાં રહેવાની અને બીજાં કાર્યો રહેવા દેવાની જરૂર હતી. આ કામમાં ઉર્મિલાના અમેરિકામાં વસતા કાકાની જરૂર હોવાથી બધી વિગતોદ્ઘાટના એકદમ આવવાનો તાર કરી દેવામાં આવ્યો હતો તાર મળતા તે અકળાયા. પોતાના ભાઈએ પરમેશ્વર ઉતારી આમ કરેલું ધન ઉર્મિલા આ રીતે ઉડાવી દે તે તેમનાથી સંકુળ જન્ય તેવું નહોતું. તેમણે જવાબમાં તાર કરી દીધો —

“બનતી ત્વરાએ આવું છું તમારા તોફાની મગજને કાણમાં ખાજે, યોજનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપતા નહીં—બળવંતરાય.”

આ તારે દીનેશને અને ઉર્મિલાને ચિંતાની ખાડીમાં ફેંકી દીધા. તેઓ સ્વતંત્ર માલિક હતા એટલે બળવંતરાયની બહુ શીકર નહોતી પણ માર્ગમાં ઉપસ્થિત થયેલો વિષમ પરિસ્થિતિનો આ પથ્થર શી રીતે ખસેડવો તેના વિચારમાં ઉદાસ રહેવા લાગ્યા આમ હોવા છતાં દીનેશે ઉર્મિલાની સંમતિથી ધારેલી યોજના પાર પાડવા માટેનાં ડંઢવં કામો કરવા માડ્યા હતા તે અટક્યા નહીં.

ટપાલી ટપાલ આપી ગયો.

દીનેશ એનાં ઓરડામાં બેઠો બેઠો હિસાબના આંકડા માંડી રહ્યો હતો. એાં ઉપર મહેનતની અસર સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. આજે સવારનો કામે લાગી ગયો હતો અને લાંબા વખતથી મગજમારી કરી રહ્યો હતો એટલે કંઈક કંટાળ્યો પણ હતો. ઉર્મિલાએ આવી ટપાલ નાખી ત્યારે અવાજથી તે અમક્યો ને ઉચું બોલ્યું.

થોડી વાર બેસી ઉર્મિલા ચાલી ગઈ. દીનેશે ટપાલ વાંચી રહ્યો પછી “ મુંબઈ સમાચાર ” વાંચવા માંડ્યું. “ અમદાવાદમાં ‘મનૂર સંઘ’ની સ્થાપના ” એ મથાળાએ તેને આકર્ષ્યો. મહેન્દ્રે સ્થાપેલા ‘મનૂર સંઘ’ વિષે લખતાં બાણે અમદાવાદના એ પત્રના અખર-પત્રીનું હેતુ હર્ષથી ઉલ્લસિત જતું હશે, રીઆતા-કચરાતા મનૂરોનાં દુઃખનાં સર્વ બંધનો તૂટી જશે એવી આશા એના મગજમાં અમકારા મારી રહી હશે એવું એ હેવાલ વાંચતાં પ્રતીત થતું હતું. એ આખો હેવાલ વાંચી રહ્યો પછી દીનેશે ‘મુંબઈ સમાચાર’ નીચે મૂકી દીધું ને તે વિચારમાં ડૂબી ગયો.

“ દુનિયાને દિવાની કહેવી, મૂર્ખ કહેવી કે ભોળા કહેવી ? મહેન્દ્ર જોવા બદમાસ સંઘ સ્થાપે છે, એટલે એ સંઘમાં તેની બદમાસી મહત્વનો ભાગ ભજવવાનીજ. આવા ચારિત્ર્યશૂન્યને હાથે સ્થપાએલા સંઘમાં ઝોહો ! જનતા કેટલો વિશ્વાસ મૂકે છે ! આવા વિશ્વાસ મૂકનારાઓને ક્યાં બખર છે કે જગતની આંખોમાં ધૂળ નાખી, પોતાના નીચ સ્વભાવને સંતોષવા ‘સેવા’ નો આંચળો ને ‘સેવક’ નું તખ્તલુસ વધારેમાં વધારે અનુકૂળતાઓ કરી આપે છે. ‘મુંબઈ સમાચાર’ નો અખરપત્રી કહે છે, ‘ હવે મનૂર જીવનમાં નવરંગી ઉપાનાં કુમકુમ પગલાં પડે છે. ધનમંડળથી આચ્છાદિત થયેલા એ જીવનમાં આવરેલી અંધારી ઉપર ઉદ્ધારક અને બળપ્રદ પ્રકાશની કાયા લંબાય છે. તરસ્યા મનૂર ચાતકોને મહેન્દ્ર વરસાદનાં અભીષિંકુઓ લાવી આપે છે. ’ ઝો ભોળા જગત ! તને ક્યાં બખર છે કે, હવે મનૂર જીવનના સાંધ્ય તેજને હકાવી દઈ અમાવાસ્યાની કાળા અંધારી પથરાવાની છે ! તને ક્યાં બખર છે કે, નવરંગી ઉપાનાં કુમકુમ પગલાંને બદલે વિનાશનાં-સાહસનાં લોખંડી પગલાં પડવાનાં છે ! તને ક્યાં બખર છે કે તરસ્યા મનૂર ચાતકોને વરસાદનાં અભી-ષિંકુ નહીં પણ દુખી જીવનનાં વિષખિંકુ મળવાનાં છે. શું થશે ? દુખી મનૂરોનાં દુખો વળી પાછાં વધશે. મદાંમદેનતે મનૂરોએ

મેળવેલા રાટલાની કાર લગાશે અને એવા સેંકડો રાટલાઓની કારોનો વિપુલ જથ્થો બદમાઓના મોઢામાં જઈ પડશે.”

‘કામ પૂરું કરી ઉર્મિલા દીનેશ પાસે ‘મુખ્ય સમાચાર’ વાંચવા આવી. તેણે દીનેશ ઉપર દષ્ટિપાત કર્યો તો તે વિચારગ્રસ્ત જણાયો; પણ તેવી સ્થિતિમાં તેને અનેક વખત જોવાનું નહું નહીં હોવાથી ઉર્મિલાએ તે ઉપર વિચાર ન કર્યો કે શ્રબ્દોત્સાર ન કર્યો. તે એક જગ્યાએ બેઠી ને પડેલા પાના ઉપાડી લઈ વાંચવાનું શરૂ કર્યું.

‘થોડુંક વાંચ્યા પછી ઉર્મિલાએ ડોકું બહાર કાઢી દીનેશને પૂછ્યું “સુરેશભાઈ આવવાની હતા પણ કંઈ સમાચાર ન આવ્યા.”

“આવશે.” કંટાળાપૂર્ણ અવાજે દીનેશે ડોકામાં પનવ્યું.

“આજે મગજ ડેકાણે નથી કે શું?” સ્મિત કરતા

ઉર્મિલા બોલી.

“એવું જ છે.”

“શાથી?”

દીનેશે જવાબ ન દીધો પણ નીચું જોઈ રહ્યો. તે જમામ આપવા ઇચ્છતો નથી કે જેવાજ આપી શકે તેવી સ્થિતિમાં નથી એમ માની ઉર્મિલા આગળ ન બોલતાં ‘મુખ્ય સમાચાર’ વાંચવાનું પોતાનું કામ કરવા લાગી.

આજે કોઈ સંબંધીને લાંબા જમવાનું હતું એટલે ઉર્મિલા ‘મુખ્ય સમાચાર’ વાંચી રહી તે પછી બંને જમવા ગયાં. જમીને ઘેર આવી જોયું તો એક મહેમાન તેમની રાહ જોતો બેઠો હતો. એ સુરેશ હતો. દીનેશ અને ઉર્મિલા બન્નેના મહેમાન થઈને અમદાવાદ આવ્યાં હતાં ત્યારે બંને મિત્રોને હૃદય ખોલવાનો અવકાશ નહોતો મળ્યો. નિરપેક્ષ દીનેશ કરતાં આપણ સુરેશને આ વસ્તુસ્થિતિ ખરાબ લાગી એટલે તે જ દીનેશનો મહેમાન થયો હતો.

સુરેશને જોઈ ઉર્મિલા બોલી, “આવી પહોંચ્યા?”

“હા, આવી પહોંચ્યા.”

“એ તો તમને આજે ખૂબ સંભાર્યા હતા.”

“એટલેજ આવ્યો.”

“કેમ, તમારી ‘જાનગી વાત’ આગળ વધી છે કે નહીં?” ઉર્મિલાએ રમુજમાં પૂછ્યું.

“એ મારી ‘જાનગી વાત’ છે.”

“ઝાહો! લાઈ, તારી ‘જાનગી વાત’ તો બહુ જ ‘જાનગી’

હોય તેમ લાગે છે.” દીનેશથી ખોલ્યા શિવાય ન રહેવાયું. “ જગતમ ધણુને તારા જેવી ‘ ખાનગી વાત ’ હોય છે પણ તે તારા જેટલ નહીં ! મિત્રને પણ ન કહેવાય એ વાતને કોઈ ‘ ખાનગી ’ કહે હોય તો એ વાત ‘ ખાનગી ’ નહીં પરંતુ ‘ ગોપ્ય ’ ગણાય. ”

“ મિત્રને કહેવામાં વાંધો ન હોય પણ આ તો લાભી પૂછે છે ! ” કહી સુરેશ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

તેને હસતો જોઈ દીનેશને હસવું આવ્યું પણ ઉર્મિલાનું મે પડી ગયું. હાસ્ય વિનાદને ગંભીર સ્થાન આપે તેવી નહીં હોવાથી થડી માટે જામેલા વિષદલાવ દબાવી તે પણ હસવામાં સામેલ થઈ

“ શું રાંધી નાખું ? ” હાસ્યને અંતે ઉર્મિલાએ પૂછ્યું “ અમારે એક જાણુને ત્યાં જમવા જવાનું હતું એટલે રાંધ્યું નથી. ”

“ કશું રાંધવાની જરૂર નથી. ”

“ કારણ ? ” દીનેશે પૂછ્યું.

“ ઘેરથી ખાઈને નીકળ્યો છું. ”

“ કઈ ‘ વહુ ’ રાંધનારી હતી ? ” દીનેશે સશ્કરી કરી.

“ ઉપા ! ” જોરથી ઉર્મિલાએ કહી દીધું.

અને સુરેશ શરમાયો. ઉર્મિલા પછી તેનો વારો આવ્યો ! તે જરા તોછડા અવાજે ખોલ્યો, “ અરે, લાંજમાં ખાધું. ”

“ ત્યારે તો ‘ રવિશંકર વહુ ’ એ રાંધેલું ! ” ઉર્મિલાએ થયેલી ભૂલ સુધારી.

સુરેશને ખાતું નહોતું એટલે ત્રણે જણાં નીરાંતે એમાં ને વાતો કરવા લાગ્યાં.

“ શહેરનાં શા સમાચાર છે ? ” દીનેશે પૂછ્યું.

“ મહેન્દ્રે ‘ મજૂર સંઘ ’ સ્થાપ્યો. ”

“ એ તો ‘ મુંબઈ સમાચાર ’ માં વાંચ્યું. મહેન્દ્રમાં સેવાલાવનો ઝરો એકદમ ક્યાંથી ફટી નીકળ્યો ? ”

“ ઘેર લાઈઝ ખૂલીવિટી ! ”

“ દવે મશ્કરી જવા દઈને સીધી વાત કરને ! ”

“ મને તો એમાં કંઈ સમજતું નથી. મજૂરોનો મોટો લાગ અને ખીજ ધણા પ્રતિષ્ઠિત માણસો તેના પક્ષમાં હોવાથી ‘ સંઘ ’ ગરાગર જામશે એમ લાગે છે. સાંભળવા પ્રમાણે ધણી મિલોના દામદારો સંઘમાં જોડાયા છે. ”

“ સંજગા કેટલી દુશે ? ”

“પાંચેક હજાર ખરી. મજૂરોમાં ખૂબ ફિત્સાહ હોવાથી હું માનું છું કે એ આંકડો વીસ હજાર સુધી પહોંચી જશે.”

“લવાજમ શું છે ?”

“દસ રૂપિયા પખવાડિક પગાર મેળવનારને માટે છ આના, પચીસ મેળવનારને એક રૂપિયો.”

“અને તેથી વધારે પગારવાળાને માટે ?”

“તે હું નથી જાણતો.”

“તને નથી લાગતું કે મહેન્દ્રને હાથે મજૂરોનું હિન થવાને બદલે અહિત વધારે થશે ?” દીનેશે પૂછ્યું.

“લાગે છે.”

“તો પછી અમદાવાદમાં રહે છે છતાં તું કેમ કંઈ કરતો નથી ?”

“શું કરું ? જ્યાં સુધી મહેન્દ્રની કાળી દાનત જંજીવતું એક પણ કામ બહાર આવ્યું નથી ત્યાં સુધી શું થઈ શકે ?”

“અનેક રસ્તા છે. મહેન્દ્ર બદમાશ છે.....”

“તમે અને ખીજા કેટલાક જ તે જાણો છે.” દીનેશને અટકાવી સુરેશ બોલ્યો, “ધણા એને કેળવાયેયો અને તીર્થિમાન માને છે. મજૂર સંઘની સ્થાપનાથી વળી પાછો તે સેવાભાવી ગણાયો છે. આવી સ્થિતિમાં જો મહેન્દ્રની વિરૂદ્ધમાં મમે નેટવું બોલો કે પુરાવા રજુ કરો તોપણ લોકો માનશે નહીં.”

“સત્ય છપું રહી શકતું નથી.”

“ખરાબર છે; પણ તે અસત્યના મૃત્યુ પછી—”

“એટલે ?”

“સત્યને પ્રગટ થતાં કેટલોક સમય જોઈએ છીએ. આ સમય વહી જતાં સત્ય હિઝાકું પડે છે ને તે સમાજ સ્વીકારે છે.”

“તો શું મહેન્દ્રની બદમાસી ચલાવી લેવી ?”

“એણે શી બદમાસી કરી ?”

“કરી નહીં હોય તો કરશે.”

“ત્યારે જોઈ લેવાશે.”

“ત્યાં સુધી ?”

“જોયા કરવું.”

“મને તે ઠીક નથી લાગતું. મજૂરોની અસાનતાનો લાભ લઈ તેણે સ્વાર્થના જે અકોને ગતિમા મૂક્યાં છે તે મોકો બોગ તો લેશે જ ને ? નિર્દોશના એવા બોગ શા માટે આપવા ?”

“હાલ તુરંત કંઈ થઈ શકે તેવું મને તો લાગતું નથી.”

હોય તેમ લાગે છે.” દીનેશથી બોલ્યા શિવાય ન રહેવાયું. “જગતમાં ઘણાને તારા જેવી ‘આનગી વાત’ હોય છે પણ તે તારા જેટલી નહીં! મિત્રને પણ ન કહેવાય એ વાતને કાંઈ ‘આનગી’ કહેતું હોય તો એ વાત ‘આનગી’ નહીં પરંતુ ‘ગોપ્ય’ ગણાય.”

“મિત્રને કહેવામાં વાંધો ન હોય પણ આ તો ભાભી પૂછે છે!” કહી સુરેશ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

તેને હસતો જોઈ દીનેશને હસવું આવ્યું પણ ઉર્મિલાનું મોં પડી ગયું. હાસ્ય વિનોદને ગંભીર સ્થાન આપે તેવી નહીં હોવાથી ઘડી માટે જામેલા વિષદભાવ દબાવી તે પણ હસવામાં સામેલ થઈ.

“શું રાંધી નાખું?” હાસ્યને અંતે ઉર્મિલાએ પૂછ્યું. “અમારે એક જાણુને ત્યાં જમવા જવાનું હતું એટલે રાંધ્યું નથી.”

“કશું રાંધવાની જરૂર નથી.”

“કારણ?” દીનેશે પૂછ્યું.

“ઘેરથી ખાઈને નીકળ્યો છું.”

“કઈ વહુ? રાંધનારી હતી?” દીનેશે અશ્કરી કરી.

“ઉપા!” જોરથી ઉર્મિલાએ કહી દીધું.

અને સુરેશ શરમાયો. ઉર્મિલા પછી તેનો વારો આવ્યો. તે જરા તોછડા અવાજે બોલ્યો, “અરે, લાંજમાં ખાધું.”

“ત્યારે તો ‘રવિશંકર વહુ’ એ રાંધેલું!” ઉર્મિલાએ થયેલી ભૂલ સુધારી.

સુરેશને ખાવું નહોતું એટલે ત્રણે જણાં નીરાંતે એકાં ને વાતો કરવા લાગ્યાં.

“શહેરના શા સમાચાર છે?” દીનેશે પૂછ્યું.

“મહેન્દ્રે ‘મનૂર સંઘ’ સ્થાપ્યો.”

“એ તો ‘મુંબઈ સમાચાર’ માં વાંચ્યું. મહેન્દ્રમાં સેવાલાવનો ઝરો એકદમ ક્યાંથી ફૂટી નીકળ્યો?”

“ઘેર લાઈઝ ખૂબીસિટી!”

“હવે મશ્કરી જવા દઈને સીધી વાત કરને!”

“મને તો એમાં કંઈ સમજતું નથી. મનૂરોતો મોટો ભાગ અને ખીજ ઘણા પ્રતિષ્ઠિત માણસો તેના પક્ષમાં હોવાથી ‘સંઘ’ બરાબર જામશે એમ લાગે છે. સાંભળવા પ્રમાણે ઘણી મિલોના કામદારો સંઘમાં જોડાયા છે.”

“સંખ્યા કેટલી હશે?”

“ પાંચેક હજાર ખરી. મનુરોમા ખૂબ ફિત્સાદ હોવાથી હું માત્ર છું કે એ આકડો વીસ હજાર સુધી પહોંચી જશે ”

“ લવાજમ શું છે ? ”

“ દમ રૂપિયા પખવાડિક પગાર મેળવનારને માટે છ આના, પચીસ મેળવનારને એક રૂપિયો. ”

“ અને તેથી વધારે પગારવાળાને માટે ? ”

“ તે હું નથી જાણતો. ”

“ તને નથી લાગતું કે મહેન્દ્રને હાથે મનુરોનું કિત થવાને બદલે અહિત વધારે થશે ? ” દીનેશે પૂછ્યું.

“ લાગે છે ”

“ તો પછી અમદાવાદમા રહે છે છતાં તુ કેમ કંઈ કરતો નથી ? ”

“ શું કંઈ ? જ્યાં સુની મહેન્દ્રની કાગી દાનત જણાવતું એક પણ કાર્ય બહાર આવ્યું નથી ત્યાં સુધી શું થઈ શકે ? ”

“ અનેક રસ્તા છે. મહેન્દ્ર બદમાસ છે..... ”

“ તમે અને બીજા કેટલાક જ તે જાણો છે. ” દીનેશને અટકાવી સુરેશ બોલ્યો, “ ઘણા એને કેળવાયેલો અને નીતિમાન માને છે, ‘ મનુર સંઘ ’ની સ્થાપનાથી વળી પાછો તે મેવાલાની ગણાયો છે. આવી સ્થિતિમા જો મહેન્દ્રની વિરુદ્ધમા ગમે નેટલુ બોલો, કે પૂરાવા રજુ કરો તોપણ લોકો માનશે નહીં. ”

“ મત્ય છપ્પ રહી શકતું નથી. ”

“ બરાબર છે; પણ તે અસત્યના ચતુર પગી— ”

“ એટલે ? ”

“ મત્યને પ્રગટ થતાં કેટલોક સમય જોઈએ છીએ. આ સમય વહી જતા મત્ય હિત્તું પડે છે ને તે સમાજ સ્વીકારે છે. ”

“ તો શું મહેન્દ્રની બદમાસી અંધાવી ચેરી ? ”

“ એણે શી બદમાસી કરી ? ”

“ કરી નહીં હોય તો કરશે. ”

“ ત્યારે જોઈ લેવાશે ”

“ ત્યાં સુની ? ”

“ જોયા કરવું. ”

“ મને તે કીક નથી લાગતું મનુરોની અગ્રાન્તાનો લાભ લઈ તેણે સ્વાર્થના જે ચક્રોને ગતિમા મૂક્યા છે તે મને બોગ તો લેશે ને ? નિર્દોષના એવા બોગ શા માટે આપવા ? ”

“ હાલ તુરંત કંઈ થઈ શકે તેવું મને તો લાગતું નથી. ”

“ મને લાગે છે.”

“ તો શરૂઆત કરો.” કંટાળાને સુરેશે કહ્યું.

“ તે કામ પાછળ જોઈએ તેટલો વખત નથી.”

“ તો વખત મળે ત્યાર પછી. કેટલો વખત જોઈએ ? ”

“ એક વરસ.”

“ બહુ સરસ. એ મુદત દરમિયાન મહેન્દ્રનો ઉદ્દેશ જણાઈ જશે કે ઇશ્વરની ઇચ્છા હશે તો તેનું એકાદ પ્રાપકર્મ પણ પ્રગટ થશે.”

“ તારા સહકારની આશા રાખું ? ”

“ મને વાંધો નથી.”

“ અને તમે સહકાર આપશો કે ? ” દીનેશે ઉર્મિલાને પૂછ્યું.

“ ના. મારો વિચાર સામાજિક કુરિવાજોનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરવાનો છે.” ઉર્મિલાએ જવાબ દીધો. અને દીનેશ શું ખાલે છે તે જાણુવા તેણે દીનેશના સાસું જોયું.

“ એ પણ સારું કામ છે.” દીનેશે કહ્યું.

આ પછી ખીજાઓને અનાવશ્યક લાગે, દોઢડાલાઓને શેખ-ચક્ષીના વિચારો લાગે તેવી રીતની સેવાકાર્યની વાતો આવી. એ વાતોને અંતે કશો નિર્ણય નહોતો થયો તો પણ તે મહત્ત્વની હતી. એક ખીજાના અભિપ્રાયોના વિનિમયથી, સેવાના ક્ષેત્રમાં અંપલાવવાની અનુકૂળતા મળે ત્યાં સુધી વિચારવા માટે અને ખરો સુધારો કયો તથા યોગ્ય રીતો કઈ તે શોધવાને નક્કી કરવા માટે યોગ્ય ખોરાક મળ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું

સુરેશની ‘ખાનગી વાત’

સુરેશ પોતાની ‘ખાનગી વાત’ દીનેશ અને ઉર્મિલાને નહોતો કહેતો તો પણ એ વાતના મૂળમાં ઉર્મિલાનો નહીં તો દીનેશનો કેટલો ભારે હિસ્સો હતો તે અંતરથી સ્વીકારતો હતો.

અમદાવાદમાં દીનેશ રહેતો હતો ત્યારે તે એની સાથે ફરતો એટલે ઉપા સાથે ઉપરછહું ઓળખાણ થયું હતું. એ ઓળખાણ આગળ વધતાં રૂપ, બદલાવા લાગ્યું. ઉપા અને સુરેશ બંનેની આંખોમાં એકજ પ્રકારનું તેજ ચમકવા લાગ્યું, હદયો એકજ રીતના ધ્વનિથી ગામ થઈ ગયાં. જાણે કુદરત તેમને એકજ આદેશ આપતી

હોય, જાણે હૃદયો ભિન્નતા જૂઠી એકત્વ અનુભવવા માગતાં હોય, જાણે તેઓ વિરાટ વિભુની મહાશક્તિને ઝીલવા ચાર દાયની એક પોચ રચી ઉભાં રહેવાની તૈયારી કરતા હોય તેમ નજીકને નજીક આવતા હતા. દીનેશના લગ્ને તેમને વધુ નજીક આપ્યાં અને તેઓ ખુલાનાં મહેમાન થયાં ત્યારે તો આ બે પ્રેમી પંખીડાંને પરસ્પર પાંખો ભરવવાને યાગ્ય અનુકુળતા મળી ગઈ. દીનેશ અને ઉર્મિલાનાં લગ્ન વખતે સુરેશ અને ઉષા હાજર હતાં. જાંનેને માથે અમુક કાર્યભાર આવી પડ્યો હતો. જાંનેને એકએકની જરૂર પડે તેવાં તેમનાં કાર્યો હતાં એટલે તેઓ ખુબ નજીક આવ્યાં. ખુલાની મહેમાની વખતે ' ગ્રીન કોટેજ ' માં તેમની આવજાવ મહેમાનોને મળવા માટે હતી એમ કહેવાને બદલે ' વહાલા-વહાલી ' નાં દરોન કરવા માટે હતી એમ કહેવું જોઈ નથી.

' ઉષા ' શુદ્ધિશાળી હતી. એનું આત્મભજન મુગ્ધકર હતું. અંદરનાં તનમનાદ એના રક્તના પ્રત્યેક છુંદમાં વસ્યો હતો. શોખીન અને રસિક હતી પણ એનો શોખ વિલામી જનારી દે તેવો નહોતો, રસિકતા જીવનને બેજવાબદારી અને ઉચ્છેદનતા તરફ દસડી જઈ શકે તેમ નહોતું એ જોણું બોલતી એટલે બહુ જોણી જોડે મૈત્રી સંબંધ સાંધી શકતી. પુરુષ આગળ તો એ મૃગી બની જતી. અનુભવા પુરુષ સાથે બોલવું પડતું તે તેને ગમતું નહીં જ્યાં જોણવું પડે તો દુઃકાંટય વાક્યોથી પતાવી નાખતી. કાઠની વાતોમાં અનતા સુધી માથું ન મારતી, બહુ જરૂર જણાય તો મરકરીમાં કે ગંભીરતાથી કહી દેતી અને આટલામાં જ પોતાના કર્તવ્યની છતિથી માનતી. તેના આવા સ્વભાવથી ઘણાં જોડે ન જાણી શકાય તે સ્વાભાવિક હતું. જોણખીતાં એને ' અતડી ' કહેતાં, સહેજ સંસર્ગવાળાં ' ચરમાળ ' કહેતા. એનું હૃદય નાખિયેર જેવું હતું. જેના આગળ ઉપરનું કંઈયું ઘંકણ ખસી જઈ ઉપાનું હૃદય પૂરેપૂરું દરોન હતું તેના આગળ તે નહોતી અતડી કે નહોતી ચરમાળ. એના અંતરમાં કેવાં અમી ઉછળે છે, એના મગજમાં કેટલું જ્ઞાન ભર્યું છે અને ખીજું, શું શું એનામાં છે તે આવાં નિકટનાં સંબંધી જ નાણી શકતાં. એક જ દાખવો બસ થશે. જે પિતાના જોણામાં તે રમી હતી તે પિતા પણ પુત્રીને બરાબર જોણખી શક્યાં નહોતાં. એ ઉપાને દરેક છોકરી જેવી સામાન્ય છોકરી અનતા. ભણાવી છે એટલે એનામાં જ્ઞાન હતું એમ સ્વીકારતા પણ એ જ્ઞાને આપેલા બળના અસ્તિત્વની કલ્પના પણ નહોતા કરી શકતાં.

સુરેશ ગરીબ હતો. થોડું ભણેલો હતો. પણ દીનેશની મૈત્રિએ એનામાં ધણું તરવો પૂર્યો હતો. એ આદર્શોને કવિઓની મિથ્યા કલ્પના માનતો. આદર્શોની પાછળ પાગલ બનવાનું એને પસંદ નહોતું; છતાં એની વ્યવહાર બુદ્ધિ ઉચ્ચતા કદાપી શકતી નહીં એવું નહોતું. એ ઉચ્ચતાને સન્માનતો ને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી અપનાવતો-મેળવતો. કોઈ પણ બનાવ એના દિલ ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ નહીં મેળવી શકતો, લાગણીઓ કદિ એને વિહ્વળ નહીં બનાવી શકતી. કોઈ ધન્ય પળે એને અને ઉષાને મેળાપ થયો. લગ્ન થાય તે માટે અતિ ઉત્સુક હતો પણ પ્રેમના ઘેનથી પર રહ્યો હતો. પ્રેમલા-પ્રેમલીની જેમ ઉષા સાથે વાતો કરવા, તેને જોવા કે તેની સાથે હરવા-ફરવાના લહાવા લેવા એ તલપી રહ્યો નહોતો. અર્થાત્ તે પ્રેમથી પાગલ બની ઉષા પાછળ દિવાનો બન્યો નહોતો છતાં ઉષાને આહતો-ખરેખરા હૃદયથી આહતો. એને માટે મરવા તૈયાર નહોતો પણ જીવિતે મેળવવા માગતો હતો.

ઉષાના પિતા યશવંતરાય જરા જુના વિચારના હતા. નવા જમાનીની નવી ભાવનાઓની પ્રશંસા કરતા પણ બંડને વખોડતા. બંડખોરોને મૂર્ખ, અવિચારી અને બાંધલિયા કહેતા. સુરખખીવાદના ચુસ્ત પૂજારી હતા, શાસ્ત્રાગ્રાઓનો અમલ થતો જોવા ઉત્સુક હતા. પુત્ર-પુત્રીને પરણાવવાનો અધિકાર માખાપને જ છે એમ છાતી ઠોકીને કહેતા અને યુવક યુવતિને પોતાની મેળે વર-વહુની પસંદગી નહીં કરવાનો બોધ દેતા; પણ ખિચારને ખખર નહોતી કે ઉષાને મળે એમનાં બોધવચનો ઉતર્યા નહોતાં એટલું જ નહીં પણ તેથી વિરુદ્ધનું વર્તન તે છૂપી રીતે ચલાવી રહી છે.

નડિયાદથી દીનેશની મહેમાની આખી આવ્યા પછી સુરેશ મળ્યો નહોતો એટલે ઉષા તેને મળવા તલપાપક થઈ રહી હતી. એક દિવસ તે પિતાથી છાની રીતે સુરેશને ઘેર આવી, સુરેશ પાડોશીને ત્યાં બેઠો હતો. ઉષાને જોઈ ત્યાંથી ઉઠ્યો.

બંને બેઠાં.
“ઓહો ! અહીં જ આવી ચઢ્યાં ને કંઈ !” સુરેશ હસતાં હસતાં કહ્યું. એ બેપરવાઈ પાછળ અજબ આકર્ષણ હતું.

“હા.” માથું ડોલાવતાં ઉષાએ કહ્યું.

“કહો, કેમ આવવું થયું ?”

“ખુદ દિવસથી મળ્યાં નહોતાં.”

“મળવાથી લાલ શો ?”

“ નહીં મળવાથી લાલ શા ? ” ઉપાએ સામે પ્રશ્ન કર્યો.

ઘડીભર બંને એકબીજા સામે જોઈ રહ્યાં તોજડા દેખાતા વાર્તાવાપમાંનું એકત્વ બતાવી આપતી સ્નેહભીની તેમની દૃષ્ટિ ની, તોફાન કરવા ઉઠાળા મારતી છતાં દબાઈ રહેલી ઉર્મિઓની એમા કામળતા હતી.

દૃષ્ટિના સંધાયેલા તાર તોડી સુરેશ ઉઠ્યો. પાણીઆરામાંથી જર્મનસીલરનું પ્યાલું ઉપાડ્યું ને તેને ઉઠાળતાં ઉઠાળતાં ઉપા તરફ જોઈ કહ્યું, “ દૂધ લઈ આવું. ”

“ શા માટે ? ”

“ આ માટે. ”

“ લાવો ને હું લઈ આવું. દુકાન ક્યાં આગળ છે ? ”

“ મહેમાન પાસે દૂધ મંગાવાય ? ”

સુરેશ આશ્ચર્ય ગયો પણ જતાં જતાં ઉપાને વિવશ બનાવી દે તેવો દૃષ્ટિનો અમકાર કરતો ગયો. આથી જતી એ અજાણ મૂર્તિને ઉપા જોઈ રહી, એની મૂર્તિ પાછળ દિશ્વ દિશ્વનું બન્યું હતું તે વહાલના પ્રહેલુમાં તણાવા લાગ્યું. પતિ તરફ આંખો આંધિની પ્રગટે છે, તેથી મમતાળુ લાગણી પ્રગટી.

સુરેશ અમદાવાદમાં દાદીમા સાથે રહેતો હતો પણ તેમના મૃત્યુ પછી એકલો પડી ગયો હતો નાનકડા ધરમા રહેતો, હાથે રાંધતો ને કંટાળતો તો વીણીમાં જમી લેતો, અને તોફારી કરતો. ઉપા એ ખંડના એ ધરમાં ફરતાં ફરતાં વ્યવસ્થિત કે અવ્યવસ્થિત પડેલી ચીજો જોવા લાગી. દૈવ્ય સ્ત્રીકારેલા પતિના ગરીબડા ધરમાં પિતાના ભપકાદાર ધર ફરતાં ક્રાંતિક વધારે લાગ્યું, મમત્વ પ્રગટ્યું. વસ્તુઓ બરાબર ગોઠવી આટા મારતી હતી તેવામા દૂધ લઈ સુરેશ આવ્યો.

“ ધર કેવુંકે લાગે છે ? તમારા જેવો બંગલો નથી. ” સુરેશ પ્રેમથી કહ્યું. વળી ઉમેર્યું : “ બધું ગોઠવ્યું લાગે છે ને કંઈ ? ”

“ એ બંગલો મારે એક દિવસ છોડવાનો છે તે તો બજો છો ને ? ” ચોકડીના એક ખૂણામાંથી સ્ટવ ઉપાડી સુરેશ પંપ મારવા લાગ્યો. એક-એ પંપ માર્યા.

“ ઉડી બગ્યો. હું આ બનાવું છું. ”

ઉપાએ કહ્યું ને સુરેશ ઉડી ગયો. તેણે આ, પાણી ને કપ-રકાળી હાજર કર્યાં. પોતાની કામગીરી બબલી ઉપાની સામે બેઠો. બંનેની વચ્ચે સ્ટવ જવાળાઓ ઉઠાળી કાળો ધૂમાડો ફેલાવી રહ્યો હતો.

“ મારા પિતાને કહું ? ” ઉષા શરમાતાં શરમાતાં બોલી.

“ શું ? ”

“ લગ્ન મારે. ”

“ ઉતાવળ શી છે ? જુઓને, આપણે કેવાં પાસે પાસે બેઠાં છીએ ? તમે આ બનાવી આપો છો ને હું તે પીશ. ”

“ પરણવું તે આ બનાવવા ને પીવા ? ”

“ ના, રોટલા ઘડવા ને ખાવા. ”

સુરેશ હસી પડ્યો. ઉષાને પણ હસવું આવ્યું. બંનેએ હસ્યા કર્યું. હાસ્યની ધૂનમાં સ્તવ હોલવાઈ ગયો તેનું પણ તેમને લાન ન રહ્યું. હસી રહ્યા પછી સુરેશના દીઠામાં આવ્યું.

“ આ સ્તવ હોલવાઈ ગયો ! ”

“ જોહો ! ” કહી ઉષાએ પંપ માર્યો. સુ સુ સુ સુ કરી વછૂટતા ગ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલો ધૂમાડો ફેલાવા લાગ્યો. ઉષાએ દીવાસળી ચાંપી. અવાજ સાથે સ્તવ સળગ્યો.

આ તૈયાર થઈ ત્યાં સુધી બેસાંથી કાઢ બોલ્યું નહીં. ઉષા એના કામમાં લૂપ્તી ગઈ ને સુરેશ ઉકળતું પાણી નોંધ રહ્યો. સુરેશે ગળણી ઝાલી રાખી. ઉષાએ તપેલીમાંથી આ રેડી. બંનેના મહકારથી કપ ભરાયા. સુરેશે એક કપ ખેંચી લીધો તે વધ્યો તે ઉષાએ લીધો.

આ પીતાં પીતાં બંને પ્રેમના પૂરમાં તણાયાં. ઉદ્ધાસથી થન-ગતતા હૈયાએ વાતો થઈ; પણ તે સુરેશની ‘ ખાનગી વાત ’ હોવાથી અહીં ઉતારવાની જરૂર નથી. એટલુંજ કે એ વાતોમાં કંઈ નહોતું છતાં ખૂબ હતું. એ શુષ્ક વાતોના પાછળ અંતરના હંડાણમાંથી પ્રસ્ફુટિત થતા સ્નેહનાં અરણાં હતાં. એ પ્રત્યેક શબ્દ ભાવિ ‘ વહુ-વર ’ ની એકાત્મભાવનાથી ભીંજાયેલો હતો.

આ પી અને ખૂબ વાતો કરી ઉષા ઘેર જવા તૈયાર થઈ. તે ઉડી સાડી સમાલતાં સુરેશ તરફ નોંધ રહી. સુરેશે નીચે બેઠાં બેઠાં ઉષાને ત્રાંસી આંખે જોયા કરી. એ દૃષ્ટિમાં જે હતું તે એકમેકને એક ખીજ તરફ ખેંચતું હતું. ઉષાને જવા તૈયાર થયેલી નોંધ સુરેશ ઉભો થયો. ઉષા ચાલી એટલે તે પણ પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

“ ત્યારે હમણું મારી માતા આગળ કે પિતા આગળ લગ્ન સંબંધી વાત ન ઉપાડું ? ” ઉષાએ કહ્યું.

“ ના. ” સુરેશે જવાખ દીધો. તે આગળ ચાલ્યો, “ યોગ્ય વખતે થઈ જશે. ”

“ભલે.”

કેપા ચાલી. સુરેશ આગળ ચાલતો અટક્યો.

“આવજો” સુરેશે કહ્યું.

“હા, કાચમને માટે” કોઈ આજુમાજુ છે કે નહીં તે બેઠા ત્રીસ છતાં ઝડપી દૃષ્ટિ ચારે બાજુ ફેરવી ધી અને તે ચાલી મધ્ય.

પ્રકરણ ૧૧ મું

બળવંતરાય

બળવંતરાય એટલે આગ એમનો કોઈ બીજાને કે તેમને પોતાને ક્યારે દમાવી દેશે તે કોઈ કહી શકતું નહીં. તેઓ પોતાના આ હુરુથાને બીજાઓના બેટની જ સાંગી રીતે બળજીતા અને તેનો નાશ કરવા બીજાઓ કરી શકે તેટલોજ અચત્ન જીતી શકતા, અર્થાત્ આત્મમજાને અભાવે તેઓ હરજા દોવા છતાં કોઈને દમાવી શકતા નહીં વાન વાનમા લડી પડતા ને લડ્યા પછી ચડનારી બને ભક્તિઓ વચ્ચે સફાને માટે આવેલા રહેતા. નડિયાદમાં આની રીતે ઘણા સાથે અમોલા થયા, એવામાં બળવંતરાય અમેરિકા વેપાર અથે ગયા એટલે અમોલાના પરિણામ ભોગમવા પડ્યા નહીં, એટલુજ નહીં પણ અમેરિકામાં વખી પેસાદાર થયેના હોવાથી, જ્યારે તેઓ નડિયાદમાં આવતા ત્યારે માન મેળવતા.

ઉર્મિલા અને દીનેશ પોતાની મિલકતનો પરાર્થે ઉપયોગ કરવાનો સકલ્પ કરી તે સમાચાર બળવંતરાયને જણાયા હતા તે, અને બળવંતરાયનો તાર આવ્યો હતો તે આગળ કહેવાઈ ગયું છે. જીમર આવવાની દલી તે દીવસે દીનેશ અને ઉર્મિલા તેમને લેવા માટે મામા મુખ્ય ગયા.

જ્યારે તેઓ મળ્યા ત્યારે તદુરસ્તીના દુકા દુકા પ્રેમનો પૂછાઈ રહ્યા પછી બળવંતરાયે લાલમુગ આખ કરી ઉર્મિલાને કહ્યું “ઉર્મિલા આ 'શું' કરવા બેઠી છે ?”

“એક વખત આપ ઉતારે પહોંચી જરા આરામ લો, ત્યાં બાદ વાતો કરીશું” ઉર્મિલાએ જવાબ દીધો.

“મિલકત બેવાડી દીની નથી ને ?”

“ ના. ”

“ શો વિચાર રાખ્યો છે ? ”

“ જ્યારે આપણે વાતો કરવા બેસીશું ત્યારે તે સારી રીતે સમજાશે. એક વખત ઉતારે પહોંચવું જોઈએ. ”

“ પણ હું તે જાણુવા માગું છું. ”

“ અને તે આપ જાણી શકશોજ. આપને નહીં જાણાવીએ તો જાણાવીશું કોને ? ” હંડે કહેજે ઉર્મિલાએ જવાબ દીધો.

“ અને આ દીનેશ કે ? ” જોડે ઉર્મિલા દીનેશ તરફ જોઈ, ઉર્મિલા સામે તાકી રહી બળવંતરાયે પૂછ્યું.

“ જી. ” દીનેશ ધીમેથી કહ્યું.

“ ઉર્મિલાને આ બધું તમે શીખવ્યું ? ”

“ સારાથી ના કેમ પડાય ? ” દીનેશ કહ્યું.

“ અને મારી પણ ઇચ્છા હતી. ” ઉર્મિલાએ દીનેશ ઉપર બધી જોખમદારી આવી પડે નહીં તેટલા માટે કહ્યું.

“ એટલે ? ” જરા મોટા અને ધુરંદરતા અવાજે બળવંતરાય બોલ્યા.

“ ઉતારે પહોંચ્યા પછી વાત કરીશું. ” ઉર્મિલાએ કહ્યું.

દીનેશ બળવંતરાયથી તદ્દન અજાણ્યો હતો. તે તેમને જાણ-ખતો નહોતો તો પછી તેમના સ્વભાવ માટે શું જાણી શકે ? પરંતુ ઉર્મિલા બળવંતરાયનો સ્વભાવ સારી રીતે જાણતી હતી અને તેનો લાલ લઈ બધી વાત કરતી. ન્યૂન્યોર્કમાંનો કાકા સાથેનો આ રીતનો વર્તાવ તેણે અહીં પણ લાગુ પાડ્યો. બંદે કહીએ તો સામી છાતીએ બળવંતરાયને પહોંચી વળે તેવું કોઈ હોય તો તે ઉર્મિલા હતી. ઉર્મિલા કાકાથી ડરતી હતી ખરી પણ કદિ પરાજિત નહોતી થઈ. બળવંતરાયના શખ્તોના લિપણુ ગડગડાટ આગળ ઉર્મિલા દબાઈ ગયેલી અવસ્થામાં દેખાવ દેતી; પણ ગડગડાટથી શક્તિ ક્ષીણ થયા પછી ખુદા સ્વરૂપમાં ઉઘાડી પડતી, પોતાની વાત આગળ લાવતી તે છેત્રેટ્ટે છતી જતી. બળવંતરાય ઘણી વખત કહેતા કે, “ મારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ, મારી ‘હા’ ગ્રાપ્ત કરીને વર્તનાઈ કોઈ હોય તો આ છોકરી જ છે. જખરી છે. ”

બળવંતરાય ક્રોધી હતા માટે ખરાબ નહોતા. બનતા સુધી તેઓ અન્યાય નહીં કરતા. સામી દલીલો ઉપર વિચાર કરતા ને યોગ્ય જણાય તો સીધી રીતે નહીં તો આડકતરી રીતે સ્વીકારી લેતા. પ્રેમાળ હતા. નાનાં બાળકો સાથે ભળી ગયેલા બળવંતરાયને મેનનો ન્યાયામુખી ના કદી શકે. તેમના આવા સ્વભાવે જ

ઉર્મિલાનો વિકાસ કરવામા મદત્વનો ભાગ ભજ્યો નો; નહીં
તો બાકી ભવિષ્યને પોતાની સાથે દર પરદેશ લઈ જનાર કાકાએ
હિંદુ સમાજમાથી ઓછા મોં તેમ છે.

ન્યુયૉર્કના વમવાટે ઉર્મિલાનો વિકાસ કયો હતો તેથી બળવંત
રાયને ખૂબ આનંદ થતો હતો. એ માર્ગતા હતા કે આની બુદ્ધિગાળી,
આદર્શવાદી અને પ્રતાપી છોડરીને લાયક વર મેળવવાનું કામ
અશક્ય નહીં તો અમર છે. પોતાને હાથે એ કામ સાગમા સારી
રીતે ન થઈ શકે એવી પીકથી અને ઉર્મિલાની તુલનાશક્તિ ઉપગના
વિશ્વાસથી, તેમજે ઉર્મિલા પોતાની મેળે લગ્ન કરી લે તે ઇટ માન્ય
હતુ. જ્યારે ઉર્મિલાનો દીનેશ સારે લગ્ન કર્યો તો તાર મળ્યો ત્યારે
પ્રથમ તો તેમના દિવમા અકારણે શંકાઓ અને ચિંતા જન્મ્યા
હતા; પણ પછીથી ઉર્મિલાનો વ્યક્તિત્વનો વિચાર કરતા તેણે જે
કર્યું હતું તે યોગ્ય હતું એમ લાગ્યું ને ચિંતાનો ભાર ઓછા થયો.
સઘળી મિશ્રિત ધર્મોદા આપી દેનાનો નિર્ણય કર્યાવતો તાર મળ્યો
ત્યારે બળવંતરાયનું મનજી ગરમ થઇ ગયું તે સાથે દીનેશ માટે દુવકો
અભિપ્રાય બંધાયો. દીનેશને જોના એમનો એ અભિપ્રાય વધારે
મજબુત થયો ને દીનેશ તથા ઉર્મિલા અને ઉપર સજીસાથી ઉઠ્યા.

ઉતારે આવી, જમી, પગારી, આરામ લઈ તેમજે ઉર્મિલાને
પોતાની ખાસે બોલાવી. ઉર્મિલા ગઈ. બળવંતરાય એક ખુરશીમા
બેઠા હતા. ઉર્મિલા જમીન ઉપર પાથરેલી ગેતરછામા બેસી ને કાકા
શુ જોવા છે તેની રાફ જોતી ગેતરછાના રંગીન પટા ઉપર આગળી
ફેરવતી નીચું જોઈ રહી

"કહે ઉર્મિલા, તારે શુ કહેવું છે?" બળવંતરાયે વાર્તા-
લાપ શરૂ કર્યો.

"મારે ખાસ કંચુ કહેવાનું નથી. એટલું જ કે અમે જે ભવ્ય
જીવનની શરૂઆત કરવા માગીએ છીએ, આજન્તા સ્વપ્ના સિદ્ધ કરવા
તેમનાટ અનુભવીએ છીએ તેમા સંકળના મોં તેવા આશીર્વાદ આપો "

"તમારે ભવ્ય જીવન કેવું છે?" મરકરીમા બળવંતરાયે પૂછ્યું

"ઘણાઓને ન સમજાય તેવું" શાન્તિથી ઉર્મિલાએ,
જવાબ દીધો

"એટલે કે ગરીબ "

"હા."

"અને એ જીવનને તું ભવ્ય કહે છે

"હા."

“ મને લાગે છે કે તારી બુદ્ધિ ફરી ગિર્ધ છે. પરંતુ પછી તારામાં થયેલો આ ફેરફાર મારા દિલમાં ચિંતા પ્રગટાવે છે ને તારા ભાવિ માટે અશુભ કલ્પનાઓને જન્મ આપે છે. ”

“ મને લાગે છે કે અતિ કાળજીએ આપના દિલમાં ઉભો કરેલો એ ખાલી ભય છે. અતિ કાળજી શંકાને જન્મ આપે છે. એ શંકા કાલક્રમે ભયમાં પરિણમે છે. મારી બુદ્ધિ સ્થિર છે, આપની સાથે હતી ત્યારે હતી તેવી ને તેવી છે. ”

“ તું કહે છે તેમ હોય તો હું નથી ધારતો કે ભિખારી જીવનને ભવ્ય કહે ને લાખો રૂપિયાની મિલકત, જે તારા પિતાએ ભારે પરિશ્રમે પ્રાપ્ત કરી સુખી થાય તે માટે તને આપી છે તે આમ વેડી નાખે. ”

“ આ કંઈ વેડી નાખવાનું નથી. ”

“ તો શું છે ? ”

“ સદુપયોગ. ”

“ આ સિવાય બીજો સદુપયોગ નથી ? ”

“ કદાચ હશે. ”

“ તો ? ” જરા જુસ્સાથી બળવંતરાય બોલ્યા.

“ તો-કંઈ નહીં. ”

“ ઉર્મિલા, મારે કહેવું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી લે. તમે ઇચ્છો છો તે પ્રમાણે મિલકત વાપરવા દેવાનું મારાથી બને તેમ નથી. તમે દુઃખી થાઓ તે મારાથી જોઈ શકાય તેવું નથી. ”

“ આપ શા ઉપરથી માનો છો કે અમે દુઃખી થઈશું ? ”

“ પચીસ હજાર રૂપિયામાં તમારે શું થશે ? ”

“ કાકા, આપ બાળુતા તો હશે જ કે આ કમલાગી દેશમાં પચીસ હજાર તો શું પણ એક હજાર રૂપિયાની મિલકત ધરાવનાર માણસોની સંખ્યા ઘણી જોડી છે. અરે ! ઘણા દેવાદાર હોય છે ને કેટલાકને તો ખાવાનુંયે મળતું નથી. એમના કરતાં શું અમારી દશા ખરાબ આવશે ? ”

“ એમની સાથે તારી સરખામણી કરે છે ? ”

“ તો દેાની સાથે કંઈ ? ”

“ મારી સાથે. ”

“ શા માટે ? આપને ફરવા માટે મોટર જોઈએ છીએ, રહેવા માટે સુખસગવડવાળો વિશાળ બંગલો જોઈએ છીએ, કામ કરવા નોકરો જોઈએ છીએ, ઓટવા-પહેરવા અને ખાવા-પીવા માટે દિગંતી

વસ્તુઓ જોઈએ છીએ. અમારે ફરવા માટે મોઝની જરૂર નથી, અમે પગે ચાલી શકીશું; અમને બમવાની જરૂર નથી, નાનકડા ઝુંપડામાં સુખથી રહીશું; અમારા કામ અમે કરી લઈશું ને જરૂરિયાતોને બહેંકાવી દેવાથી થતા આધળા ખર્ચામાંથી બચીશું. ”

“ અને તમારા છોકરા કોટે કોડિયુ બાંધી બીબ માગશે ? ”
બળવંતરાય હવે ઉમિંદારની વાતો શાન્તિથી સાંભળી શકે તેમ નહોતું એટલે ક્રોધથી કંપતા અંગ્રજો તફ્ફયા ને મોટી આંખે ઉમિંદાર તરફ તાકી રહ્યા.

“ આટલા બધા અકળાઈ શું કરવા જાઓ છો ? ”

“ તો શું કરે-માયુ ફુંડે ? ”

ઉમિંદાર કંઈ ન બોલતા નીચું જોઈ બેસી રહી. એણે જે નિર્ણય કયો હતો તે અનિચય રાખવાનો દૃઢ મંકર્ય હતો એટલે બળવંતરાય ગમે તે બોલે કે ગમે તે કહે તેની બહુ શ્રીકર નહોતી; પણ બનતા સુધી એમને ફુલગ્યા સિવાય કામ થાય તો કરી લેવાની ઇચ્છા હતી. હવે બળવંતરાયનો ક્રોધ મદઅ જ્વાળાઓએ ભઠ્ઠા ઉઠ્યો હતો. અત્યાર સુધી તેમણે મગજ કાણુમાં રાખ્યું હતું પા, હવે કાણુ જતો રહ્યો હતો. ઉમિંદારના દિલમાં ભય પેદા કે કદાચ તેઓ નહિયાદ ન આવતાં મુંબઈથી જ પાછા ફરે તો ? પણ એ અશક્ય હતું.

બળવંતરાય પણ ઉમિંદાર સામે ફાટી આંખે જોઈ રહ્યા હતા એટલે થોડીવાર પછી હંચું જોઈ ઉમિંદારને કહ્યું, “ આપણે નહિયાદ જમને વાત કરીશું. ”

“ શા માટે નહિયાદ ? મુંબઈ શું ખોટું છે ? ”

“ હું ક્યા કહું છું કે મુંબઈ ખોટું છે. ”

“ તો પછી...” બળવંતરાય આગળ બોલતાં અટક્યા. થોડી વાર વિચારમગ્ન રિયતિ અનુભવી આગળ બોલ્યા, “ દીનેશે જ તને મિલકત ફના કરવા ઉશ્કેરી લાગે છે. એને લાગણી ન હોય તે સમગ્રય તેવું છે પણ તને એ લાગણી નથી એ જોઈ મને એમ થાય છે કે તારો દડ નાણુ કરાઓ હોત તો ઠીક થાત ”

“ એમ થયું હોત તોયે શું ? જે થયું તે થયું પણ આપને વિનંતી કે છું કે મારા સિવાય અન્યને માટે આપ દગડા ચબ્દો ન વાપરશો ”

“ અન્યને માટે એટલે દીનેશને માટે ? ”

“ હા. ”

“ એનાં તો વ્યા કરસ્થાન છે. ”

“ ભૂલો છો. એમના જેવા માણસો દુનિયામાં ઓછા મળશે. ”

“ હા, પૈસા ફેંકી દેવાની મૂર્ખતા કરનારા ઓછા મળશે. ”

“ બરાબર છે. પૈસા આપનાર ઘણા હોય છે પણ તે નહીં સ્વીકારનારા ઓછા હોય છે. લક્ષ્મી માટે તરફડિયાં મારનાર ઘણા હોય છે પણ મળેલી લક્ષ્મીને પરાર્થે વાપરવા તૈયાર થનારા ઓછા હોય છે. અમે આવડી મોટી રકમ ઉપરનો મોઢો છોડી દઇએ છીએ તે બદલ આપે આશીર્વાદ આપવા જોઇએ; પણ અહીં તો વિપરિત દેખાય છે. આશીર્વાદોને બદલે કોવલચી શબ્દોના ધીકતા અંગારા વેરાય છે. ભગવતી ગીતાના પવિત્ર સિદ્ધાંતોને અમલમાં મૂકનારને નિંદવામાં આવે છે. ” ઉર્મિલાએ કહ્યું.

“ એ લાંબી-પહોળી ડાહી ડાહી વાતોનું પ્રયોજન નથી. ”

“ તે, શાનું પ્રયોજન છે ? ”

“ ના, ના જવાબનું. ”

“ એ આશા વ્યર્થ છે. અમારો નિર્ણય આદર્શોમાંથી પ્રગટ્યો છે તે તેની પાછળ અપાર દુઃખો સહન કરવાનું આત્મખર્ચ છે. ”

“ એટલે કે તમે મૂર્ખતા કરવાનાં જ છો. ”

“ હા. દુનિયાના વધારે ડાહ્યા થઇ ગયેલા માનવીઓને લાગતી એ મૂર્ખતામાં જ અમે જીવનસાક્ષ્ય માનીએ છીએ. ”

“ હું તેમ નહીં થવા દઉં. ”

“ તેમજ થશે. ”

“ તો આપણો સંબંધ તૂટશે. ”

“ ક્ષણભંગુર સંસારનાં માનવીઓ સાથે સંબંધ જાળવી રાખવા માટે ઈશ્વર સાથેનો સંબંધ તોડવો તે મૂર્ખતાની પરાકાષ્ટા છે. સાદું કામ કરતાં આપ સંબંધ તોડશો તો તેનું દુઃખ અમને નહીં થાય; પણ હું આશા રાખું છું કે આપ અવિચારી પગલું નહીં ભરો. અમે તો આપનાં બાળકો છીએ, આપના શીતળ છત્ર નીચે વસવા ઇચ્છીએ છીએ. ”

“ મારી આજ્ઞા ન ઉઠાવે તેવાં બાળકો મારે ન જોઇએ. ”

“ કાકા, બાળકોએ તેમનાથી મોટી વયનાંની આજ્ઞાઓ ઉઠાવી જ જોઇએ એવું કંઈ નથી. ઘણી વખત મોટેરાંની શુદ્ધિ, બાળકોની શુદ્ધિ કરતાં પાછળ પડી જાય છે. ઘણી વખત મોટેરાં બાળકોનું માનસ પારખવા અસમર્થ નીવડે છે; છતાં વૃદ્ધત્વના ધમંડથી તેમને

જળવંતરાય

દોરનારનો અને તેમના શુભેચ્છકનો ટોંગ કરે છે.” ઉર્મિલાએ જુન શાન્તિથી જાણકા લગાવ્યા.

“એટલે કે હું મૂર્ખતા કહું છું ! તું એમ કહેવા માગે છે ?”

“ના. આપ મૂર્ખતા નથી કરતા; પરંતુ અમારી મહત્વાકાંક્ષાઓને સમજી શકતા નથી. આપ શાન્ત મગજે વિચાર કરો. અમારી મહત્વાકાંક્ષાઓ તરફ સહાનુભૂતિથી જુઓ. અમારૂં પગ પ્રશંસનીય નહીં તો અનિર્ધાર જરૂર લાગશે.”

“છોકરીઓને જરમાવવામા દીનેશ નિપુણ લાગે છે !”

“એ આપનો વહેમ છે.”

“કીક છે. તું જા,ને દીનેશને મોકલ. યાદ રાખજે કે તારો અને દીનેશનો ગમે તેટલો આગ્રહ હશે તોપણ મારા લાછળી એક પાંચ પછી તમે કહો છો એ રસ્તે નહીં વાપરવા દઉં. જા, વિચાર કરજે.”

ઉર્મિલા આલી ગઈ. જળવંતરાય તેની પીઠ ઉપર કાતીજ દટ્ટિ નાખી, નાદાન છોકરાની નાદાન રમત ઉપર ક્રોધ વસ્તાવતા, ખુરશીની પીઠ ઉપર જાને હાથ મૂકી અને તે ઉપર માથું ઝોઠવી પડ્યા રહ્યા. દીનેશ આવ્યો. એનાં પગલાં શાંત અને મધ્યમ હતા, એની આંખમાં નિશ્ચયનો જુરસો ચળકતો હતો. ખંડમાં હાખય થઈ તે પાસે પડેલી ખુરશીમાં બેઠો ને અપૂર્વ શાન્તિથી જળવંતરાય તરફ જોઈ રહ્યો. જળવંતરાયે હસું જોયું. અર્ધી મિનિટ દીનેશ તરફ તીવ્ર દૃષ્ટિથી જોયા કર્યા પછી વળી પાછું તેમણે નીચું જોઈ લીધું. આખ ગીચી તો જાણે પચીસ લાખ રૂપિયાને પાળો ફૂટી હોય ને તે આકાશમા હિડતા હોય તેવું અંધારામાં દેખાયું. જળવંતરાયથી આ દૃશ્ય જોવાયું નહીં.

“મેં તમને એટલા માટે જોલાવ્યા છે...” જળવંતરાય દુઃખી ચહેરે અને દયાજનક અવાજે કહેવા લાગ્યા: “કે ઉર્મિલાને સમજાવો. આવડી ચોટી મિલકત ગુમાવી દીધા પછી પસ્તારો. ઉર્મિલા નાદાન છે, એને પૈસાની જરૂરિયાત ન સમજાય તે સ્વાભાવિક છે પણ તમે પુરુષ થઈ નથી સમજી શકતા ? મથ્થરે ઉઠે રહાયે દીધું તે શા માટે ગુમાવી દો છો ?

અમે હવનસાક્ષ્ય માનીએ છીએ. લક્ષ્મીનો ઉપયોગ પોતાના
લોગ-વિલાસ પાછળ કરવા કરતાં દુઃખી માનવીઓનાં દુઃખનું
નિવારણ કરવા પાછળ થાય તેમાં જ અમે લક્ષ્મીનું ખરેખર મહત્વ
માનીએ છીએ. આ મોટી રકમ અમારા કબજામાં રહેતાં પાંચ-દશ
કે કદાચ પચીસ માણસને સુખી કરશે પણ અમારા કબજામાંથી
હૂટતાં હજારો અને લાખોનું કલ્યાણ કરશે.”

“તમારા બાળકોનો વિચાર કર્યો?”

“પચીસ હજાર રાખ્યા છે.”

“કદાચ તે ગયા તો?”

“પૈસાની જરૂર હોય તો તેમણે પોતાને બળે પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ.

“નથી લાગતું કે તમે તમારા બાળકો તરફના ધર્મને બેવડા
નીવડો છો?”

“નહીજ.”

“શું આ નિર્ણય નહીં જ ફેરવી શકો?”

“અને તો ઈચ્છા નથી.”

“હું તમને ડાહ્યા અને વિચારવંત જાણતો હતો. ધારતો હતો
કે તમે વ્યવહારકુશળ હશે ને અમારા કુળની કીર્તિ વધારી શકશો.”

“મારું ડહાપણ, મારા વિચારો અને મારી કુશળતા આ
નિર્ણયમાં સમાધ જાય છે. આ નિર્ણયથી આપના કુળને કલંક
લાગતું હોય તેમ હું માનતો નથી.”

“તમે ન માનો કારણ કે એકજ બાણ જોઈને કામ કરો
છો; પરંતુ દુનિયા બહુ આજળ છે. ગમે તેમ હો. તમને જાણાવી
દેવા ઇચ્છું છું કે કોઈ પણ ઉપાયે હું તમને અનસ્વી પગલું ભરતાં
અટકાવીશ, મારા કબજામાં જે મિલકત છે તે તમને નહીં સોંપું.”

“જેવી આપની ઇચ્છા.”

“તો પછી તમે શું કરશો?”

“તે વખતે જોઈ લેવાશે.”

“એટલે કે કાયદેસર પગલા લેશો?”

“હું ક્યાં એવું કહું છું?”

“હીક ત્તારે.” બળવતરાય મોં ચઢાવી ઉઠી ગયા ને ભારે
પગલે ખંડ બહાર નીકળી ગયા તેમના ગયા. પછી દાતેશ પણ
ઉઠ્યો ને ઉભી થયેલી, પરિસ્થિતિ ઉપર વિચાર કરવા ઉર્મિલા પાસે
જઈ બેઠો.

પણુ દીનેશને દુઃખી કરનાર વિલાસ ઉપર એટલો તિરસ્કાર ધરાવતો હતો કે તેની સાથે વાત કરવા ઇચ્છતો નહીં. આમ છતાં સંયોગવશાત્ વાત કરવી પડતી તો હંમેશાં સુરેશના મોંમાંથી અંગારા અરતા. વિલાસ આ જાણતી હતી છતાં લાચાર બની ગયેલી હોવાથી સુરેશ પાસે આવી હતી. હવે તેણે લાવનાઓ અને આદર્શોને દેશવટો દીધો હતો. તે મુખ ઇચ્છતી અને તેની જ શોધમાં ફરતી.

સુરેશના શબ્દોએ વિલાસના હૈયામાં ઝાળ પ્રગટાવી. લાચાર હતી છતાં એ ધવાઈ. આંખ લાલ થઈ ગઈ ને ક્રોધ, સુસવાટા, મારી ખહાર નીકળી જતો, હોય તેવું વ્યક્ત કરતી, પોપચી ફફડવા લાગી; પરંતુ એણે ક્રોધને દબાવ્યો તોપણ કહેવાઈ ગયું:

“ એટલે તમે કહેવા શું માગો છો ? હું તમારી ગુલામડી છું ? તમે મને જીવાડો છો તે આટલી ખરાબ રીતે, મગજનું સમતોલ-પણું ગુમાવીને બોલો છો ? ‘લટકેલને શોધી કાઢો’ એનો અર્થ શો ? શું હું લટકેલ છું ? બોલતાં કંઈ વિચાર કરો. ”

“ તો પછી અહીં આવ્યાં શું કરવા ? ”

“ તમારા શબ્દો સાંભળવા નહીં. ”

“ લગ્ન કરવા સુરેશને સમજાવવા ! ” તિરસ્કારથી અને વક્તાથી સુરેશ બોલ્યો. બોલતાં બોલતાં તે હસ્યો પણ એ હાસ્યમાંથી તિરસ્કારની, ઘૃણાની અને કૂર મશ્કરીની આગ વેરાતી હતી. સુરેશના તોપ જેવા મોઢામાંથી ધગધગતા ગોળા જેવા શબ્દો છૂટ્યા, “ સુરેશ દીનેશ નથી અને દીનેશની દશા સગી આંખે જોયા છતાં સુરેશ તમારી માંગણી સ્વીકારે તો એ સુરેશ નથી પણ પથરો છે, એક મૂર્ખ જંતુ છે. ”

“ સુરેશ પથરો જ છે. ” ક્રોધથી વિલાસે કહ્યું.

“ વિલાસ જેવા માટીના ઢેફા આગળ—” સુરેશે સામો ધા કર્યો.

કડક ડોઝીએ, ફાટતે ડોળે ને ઉશ્કરાયેલા ચહેરે વિલાસ તીવ્ર દષ્ટિથી સુરેશ તરફ જોઈ રહી. જો એની પાસે સત્તા હોત તો જરૂર સુરેશને ઠોકરે ઉડાડત પણ એ લાચાર હતી, ગરજની મારી આવી હતી. આ વાર્તાલાપથી સુરેશ સાથે લગ્ન થવાની આશા નિર્મૂળ થઈ ગઈ એટલે વધુ વાતચીત ન કરતાં વિલાસ એકદમ જોસથી પાછી ફરી, બોલ્યા સિવાય ચાલતી થઈ.

“ જાઓ છો ? ” સુરેશે મશ્કરીમાં પૂછ્યું.

“ હા. ” જણકો કરી વિલાસે જવાબ આપ્યો.

“ આવજો. ”

બોલ્યા સિવાય વિલાસ ચાલી ગઈ. એનું હૈયું ‘સળગી રહ્યું’ હતું. સુરેશના નિરંકુશ અને બેજવાબદાર શબ્દોએ તેના અંગે

તબાએલી

અંગમાં જાળ પ્રગટાવી હતી, પણ શું કરે ? એ લાચાર હતી.
‘ઓ લાચારી!’

આ જનાવ જન્યા પંછી લગ કરી નાખવાની-પૂનર્વશ કરવાની વિલાસની હતીકતા ખૂબ વધી ગઈ. એ વિચારી હતી તેથી પુરુષ સહવાસ સિવાય શ્રી શકે તેમ નહોતું એટલે થોડા જ દિવસોમાં ફેંસલો લાવી નાખવાનો નિર્ણય કર્યો. એ આગે, એ નિર્ણયે એને આંધળી જનાવી દીધી. વિહ્વળ જની કરવા લાગી. બીજા એક-એ લાયક યુવાનોનો આડકતરી રીતે અભિપ્રાય મેળવ્યો. એમાં એને માણસ પડ્યું કે તેઓ વિલાસ સાથે લગ કરવા નહોતા માગતા.

આ દશાએ યશ વિલાસને ભરકેરી, મગજને પ્રમિત કરી નાખ્યું. નીતિની, સલાચારની અને ઝંજીતાની પ્રગટાવી લાગણીઓનો નાશ થઈ ગયો. એ દિવાની જની ગઈ. જગત આખા સામે આખરી યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ હોય તેવી થઈ ગઈ.

આ સ્થિતિમાં તેણે એક પુરુષને શોધી કાઢ્યો. તેનું નામ હતું મહેનરાય. મહેનરાય મુબ્તમાં વધીલાત કરતો હતો. ધંધાને અને કામને અંગે વારંવાર અમદાવાદમાં આવવું પડતું. જ્યારે અમદાવાદમાં આવતો ત્યારે દુર્ગાપ્રસાદના સેક્રેટરીને ત્યાં ઉતરતો. સેક્રેટરી “ગ્રીન કોટેજ”ના કંપાઉ-ડમાંના એક મકાનમાં રહેતો હતો એટલે મહેનરાય પણ “ગ્રીન કોટેજ”માં આવતો. વિલાસે તેને ઘણી વખત જોયો હતો પણ ધ્યાન ખેંચાયું નહોતું. એક વખત-વિલાસે મહેનરાય સાથે છૂટાછેડા કર્યા હતા તે પછી થોડાક માસે-ને આવ્યો હતો. સેક્રેટરીની સ્ત્રી ખડાર જતી હતી તે વખતે વિલાસ અને તે જંગલમાં જ ભેગા થઈ ગયાં.

“આજતો તમારે ત્યાં મહેમાન છે ને કંઈ ?” વિલાસે કહ્યું.

“હા. મહેમાન છે.”

“ક્યાંના ?”

“વડોદરાના. વકીલ છે.”

“ઘણી વખત આવે છે પણ એમની વહુને કોઈ વખત નથી લાવતા.”

“પરણેલા નથી.”

“તો કુંવારા છે ?”

“હા.”

છેલ્લી પ્રત્યોત્તરીએ વિલાસના સળગતા હૈયાને શીતળતાનો સ્પર્શ થયો હોય તેટલો આનંદ આપ્યો. કંઈ કંઈ ભાવ એના હૃદયમાં જાગ્યા ને બીજા રૂપે પડી રહ્યા. ત્યાર પછીનો દિવસ અને આખી

રાત વિચારોમાં અને તેથી ઉદ્વેગવતા આનંદના ઉપભોગમાં પસાર કરી. કંઈક આકર્ષણ ઉત્પન્ન થયું હતું, અલ્પત. તે વિલાસને તે માટેના પ્રયત્નને પંથે ચઢાવી દે તેટલું બળવાન નહોતું જ અને એનું કારણ એ હતું કે વિલાસ કોઈ સારો પતિ શોધતી હતી. કેટલાક યુવકો ઉપર તેની નજર હતી; પણ તેમના તરફથી આશા ન જણાઈ એટલે મદનરાયને પસંદ કર્યો.

આ દરમિયાન મદનરાય પાંચ-છ વખત આવી ગયો હતો. વિલાસે તેની સાથે સંબંધ શરૂ કર્યો હતો અને તે ખુલા હૃદયથી વાતચીત કરવા જોડેલો આગળ વધ્યો હતો. ઘણી વાતો કરી હતી. તોપણ પોતે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે એવું વિલાસે મદનરાયને બોલવા નહોતું દીધું; પણ કંઈ મદનરાય અજ્ઞાત નહોતો રહ્યો. હા, વિલાસ તેની જ સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છે છે એ નહોતો બોલતો. શેઠ દુર્ગાપ્રસાદના સેક્રેટરી અને તેની સ્ત્રી એ બંને સાથેની વાતચીતથી એ એટલું બોલી શક્યો હતો કે વિલાસ લગ્ન કરવા ઇચ્છે છે. આ બોલ્યા પછી તે વિલાસ ઉપર વધારે વિચાર કરતો થયો. વિલાસના વાર્તાલાપના શબ્દો, તે મેળવવા ઇચ્છતી હકિકતો અને તેના ચહેરા ઉપરના ભાવો એ બધાનું ખારીક અવલોકન કરી મદનરાય વિલાસ સાથે સમતાથી વાતો કરવા લાગ્યો. અમદાવાદની છેલ્લી મુલાકાત વખતે તો તે વિલાસ સાટે સુંદર ભેટ લાવ્યો હતો. આ ભેટ વિલાસના હૃદયને નરમ બનાવી દીધું. મદનરાય તેને પસંદ પડ્યો. ભેટ સ્વીકાર્યા પછી કેટલીક આડીઅવળા વાતો કરી વિલાસે મહત્વનો વાર્તાલાપ શરૂ કર્યો.

“આપનું મૂળ વતન ?” વિલાસે પૂછ્યું.

“વડોદરા.”

“મુંબઈમાં કેટલા વખતથી રહો છો ?”

“ચારેક વરસથી.”

“તો તો નવા ગણાઓ. પ્રેક્ટીસ બરાબર નહીં ચાલતી હોય.”

“તમારું કહેવું બરાબર છે. મુંબઈ જેવડા શહેરમાં ચાર વરસનો વસવાટ કરનાર નવો ગણાય.”

“હું શહેરની વાત નથી કરતી, કોર્ટની કંઈ છું.”

“હું પણ કોર્ટની વાત કંઈ છું. શહેરમાં બોલીતા હોય એ તોજ કેસ મેળવી શકીએ ને? છતાં હું અભિમાનથી નથી કહેતા પણ ઘણા વકીલો કરતાં મારો ધંધો ઠીક ચાલે છે એ ન કહું તો કદાચ દોષમાં પડું.”

“પરણ્યા છો ?”

“ના.”

“ સાચી કુંવારા રહી ગયા ? તમારી શક્તિમાં કન્યાઓની અછત છે ? ”

“ ના. કન્યાઓ તો ઘણી છે અને ધારૂં તો કાલે કન્યા મેળવી શકું તેમ છે; પરંતુ હું સુધરેલા વિચારનો છું. જ્યાં સુધી મનપસંદ સ્ત્રી ન મળે ત્યાં સુધી કુંવારા રહેવાનો મારો સંકલ્પ છે. ”

“ તમને કેવીકે સ્ત્રી પસંદ પડે ? ” વિલાસે ધીમેથી પૂછ્યું.

“ એ પ્રશ્ન તમને પોતાને વિચિત્ર નથી લાગતો ? ” હસીને મદનરાયે કહ્યું.

“ વિચિત્ર કશું, અનાવરયક તો નહીંજ. ”

મદનરાયે કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

“ મારા જેવી ગમે ? ” વિલાસે પૂછ્યું.

વિલાસના શબ્દો એટલા અસ્પષ્ટ હતા કે બરાબર સમજી શકાય નહીં. તે શરમાતાં શરમાતાં બોલી હતી એટલે અવાજ પણ ઓછો હતો. મદનરાયે વિલાસના શબ્દો સાંભળ્યા એટલુંજ નહીં પણ તે બરાબર સમજી શક્યો હતો તોપણ ન સાંભળાયું હોય તેવો અહેસાસ કરી નાખ્યો.

“ શું કહ્યું ? ” મદનરાયે વિલાસને પૂછ્યું.

“ તમને મારા જેવી સ્ત્રી ગમે છે ? ”

વિલાસના આવા પ્રશ્ને વિલાસ પોતાની સાથે લેગન કરવાનો વિચાર કરી રહી છે તેવા મદનરાયના વહેમને વધારે પુષ્ટિ આપી. આખા વાર્તાલાપે તેમ કંઈ હતું પણ છેલ્લા પ્રશ્ને તો હદ વાળી નાખી, શંકાના નાના-સરખા મૂળનેયે હબેડી નાખ્યું.

“ મદનરાયે જરા ધૃષ્ટાળની પૂછ્યું, “ તમે ? ”

વિલાસ શરમાઈ ગયો. મદનરાયે આખું પૂછ્યું એવી તેને કલ્પના પણ નહોતી. જવાબ આપતાં મુંઝાઈ લોચા વાળતી જાહે કહ્યું,

“ ના, ના, મારા જેવી. ”

“ જરૂર. ” મદનરાયે કહ્યું: “ તમારા જેવી સ્ત્રી મળે તો તે કહે તે દહાડે લગ્ન કરવા તૈયાર થાઉં. આજે કહે તો આજે; કાલે કહે તો કાલે. ”

મદનરાયના આ જવાબે વિલાસને સંતોષ આપ્યો. મદનરાયની સ્થિતિ સંબંધી તપાસ કરવાનું આકાંક્ષી રહ્યું હતું એટલે તે વિષયને મધ્યજિંદુમાં રાખી હવે પછીનો વાર્તાલાપ થયો. આ વાર્તાલાપ પહેલાં દેટલીક વાતો થઈ હતી પણ તેમાં અજોજ્ય નહોતો.

“ આપનાં માતા-પિતા જીવે છે ? ” વિલાસે પૂછ્યું.

“ ના. ”

“ ભાઈ છે ? ”

“ ના. ”

“ તો તો વડોદરાની મિલકત આપને જ મળી હશે. ”

“ હા. ”

“ કેટલી હશે ? ”

“ પંદરેક હજાર જેટલી. ”

“ મુંબઈ ક્યારે જવાના ? ”

“ પરમ દિવસે. ”

“ ઓહો ! પરમ દિવસે ? એ દિવસે તો હું પણ મુંબઈ જવાની છું. ” વિલાસના આ શબ્દો સાચા નહોતા. તે મદનરાયને ત્યાં જઈ, બે-ચાર દિવસ રહી, બહુ અને ખાસ કરીને આર્થિક સ્થિતિ તપાસવા માગતી હતી એટલે આ રીતે ચાલાકીભર્યા વાર્તાલાપથી આમંત્રણ મળવા માગતી હતી.

“ કંઈ ફેનમાં ? ” મદનરાયે પૂછ્યું.

“ તે નક્કી નથી. ”

“ તો પછી મારી સાથે આવો તો ? વાંધો ન હોય તો ઉતરજો પણ મારે ત્યાં. ” વિલાસ જે માગતી હતી તે મળ્યું.

“ ભલે. ”

ત્રીજે દિવસે બંને મુંબઈ જવા નીકળ્યાં. ગાડીમાં અને ઘેર મદનરાયે વિલાસ પાછળ ખૂબ ખર્ચ કર્યું. ઘેર જઈ વિલાસે મદનરાયનું ભાડાનું મોટું ઘર જોયું, કિમતી ફરનીચર દીઠું. મદનરાયે વિલાસને નાટક, સિનેમાનાં દર્શન કરાવ્યાં, અને કેટલીક સંસ્થાઓમાં ફેરવી મદનરાય મહેન્દ્ર જેવા નહોતો. એની પાસે પૈસો હતો, બુદ્ધિ પણ હતી. કંઈક રસિક પણ ખરો. આ બધાં કારણોથી તે સમાજમાં ઉચ્ચ દરજ્જે ભોગવતો હતો. વિલાસને આથી કંઈ વધુ નહોતું જોઈતું એકાદ મોટર જોઈતી હતી પણ તે પાછળથી મેળવી શકાતી હતી.

ત્રણ દિવસ રહી વિલાસ અમદાવાદ રવાના થવા નીકળી ટિકિટ લઈ ગાડીની રાહ જોતી વેષ્ટીંગ રૂમમાં બેઠી હતી તેવામ ત્રણ વ્યક્તિઓ નજરે પડી. વિલાસ તેમાંની બે વ્યક્તિઓને ઓળખતી હતી પણ ત્રીજીને નહોતી ઓળખતી.

“ ઉર્મિલા બહેન ! ” વિલાસે ખૂબ મારી.

“ ઓહો ! તમે અહીં ક્યાંથી ? ” ઉર્મિલાએ કહ્યું. ત્રણ જણ વેષ્ટીંગ રૂમમાં દાખલ થયાં.

“ અહીં આવી હતી. જરા કામ

“ હા. મઝામાં છે. ”

“ અને દીનેશભાઈ તમે ? ”

“ હું પણ મર્જામાં છું. ”

“ આ કેણુ છે ? ઝોળાંખાણુ કંગવી ગકરો ? ” બળવંતરાય તરફ જોઈ વિલાસે કહ્યું.

“ એ મારા કાકા છે. ” ઉર્મિલાએ ઝોળાંખાણુ દરાવતા માઝ્યું. “ ન્યુયોર્કથી આવે છે. ત્યાં તેમની મોટી પેઢી હોવાની વાત જોઈ દિવસ તમને કેહી હતી. ”

આ પછી કેટલીક પંચુરણુ વાતો થઈ.

“ ટિકિટ લીધી ? ” દીનેશ વિલાસને પૂછ્યું.

“ હા. ફર્સ્ટ ક્લાસની છે. ”

“ આપણે કયા ક્લાસની લઈશું ? ” દીનેશ બળવંતરાયને પૂછ્યું.

“ ફર્સ્ટની જ. તમે કયા ક્લાસમાં મુસાફરી કરો છો ? ”

“ થર્ડ. ”

“ મને એ નહીં રાવે. ત્રીજા વર્ગમાં ગરબાડા અને અસ્વચ્છતાનો પાર નથી હોતો. ઘણી વખત તો બેસવા માટે જમ્યા પછી નથી મળતી. ”

“ તો ફર્સ્ટ ક્લાસની ટિકિટો લાવું. ”

“ લાવો. ”

દીનેશ ટિકિટો લેવા આવ્યો ગયો ને થોડીવારમાં પાછો ફર્યો. ગાદી આવી, ચારે જણુ સાથે બેઠા.

ગાદીમાં વિલાસ, દીનેશ અને ઉર્મિલાએ ખુબ વાનો કરી, બળવંતરાય વિલાસને ઝોળાંખતા નહોતા અને વાર્તાવાપતી ઘણી થટનાઓ જાણુતા નહોતા એટલે વાતચીતમાં ઉલ્લાસપૂર્વક ભાગ ન લઈ શક્યા. છેવટે કંટાળ્યા એટલે ઉઘી ગયા. જાગતાં રહેલાં ત્રણેને આથી વધુ અતુલજના મળી ને તેમણે તેનો સારમાં સારી રીતે લાભ લીધો. યાકતું તે આડું પડતું કે ઉંઘ લેતું. આમ નડિયાદ આવ્યું.

“ બહુલાભાભીને, દુર્ગાપ્રસાદને અને અમને સંભારે તે બધાને અમારા વંદન કહેજો ” કહી ઉર્મિલા અને દીનેશ બળવંતરાય સાથે ગાદીમાંથી ઉતરી પડ્યાં. ગાદી વિલાસને લઈ ઉપરી.

વિલાસ અમદાવાદ પહોંચી ગઈ. જરા આરામ લઈ અને કેટલાંક આવશ્યક કાર્યો કરી બહુલાને મળવા ગઈ. દરેકે તે બહુલા પાસે કરતાં કરતાં જતી હતી અને જ્યારે લગ્ન સંબંધી વાત કરવાની હોય ત્યારે તો એની દશા બહુ ખરાબ થઈ જતી.

“ આવી પહોંચ્યાં ? ” વિલાસને જોઈ બહુલાએ સરિમત પૂછ્યું.

“ હા. ”

વિલાસ જોડેની ખુશીમાં બેઠી. બહુલા તાણું દૈનિક વાંચતી હતી તે તેણે મૂકી દીધું. આજે બહુલાને ખુશ મિત્રજનમાં જોઈ

વિલાસનું હૈયું હળવું થયું. બીજા કોઇ દિવસે ન થાત એટલો આનંદ થયો. તેનું પણ કારણ હતું. બકુલા ના કહે કે ગમે તેવા વિચારો જણાવે તેથી વિલાસને વાંધો આવે તેમ નહોતું. એણે મદનરાય સાથે જોડાવાનો નિર્ણય કર્યો હતો અને તે મદનરાયના આગળ વ્યક્ત પણ કર્યો હતો. બકુલાલાલીને એ ખસંદ નહીં પડે તો બહુમાં બહુ તેઓ લગ્ન ક્રિયામાં સહકાર નહીં આપે. એ સિવાય વધુ કશું કરી શકવાનાં નથી; એ વસ્તુસ્થિતિના ભાને વિલાસને ઝોર બળ આપ્યું હતું.

“ મુંબઈ શું કરવા ગયાં હતાં તે ‘હવે કહી શકશો ? ’” બકુલાએ કહ્યું.

“ જરૂર. જતી વખતે તમે પૂછ્યું છતાં મેં ન જણાવ્યું તેનું કારણ એ હતું કે બીજો નિર્ણય કરવો પડે તો એ વાતને જ દબાવી દેવા મારો ધરાદો હતો; પણ હવે હું સફળ થઈ છું એટલે તેમ કરવાની જરૂર નથી રહી. વળી તમને કહ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. મુંબઈ જઈ લગ્નનું નક્કી કરી આવી. ” છેલ્લું વાક્ય વિલાસે સંકોચ સાથે કહ્યું.

“ કોની સાથે ? ” બકુલાએ પૂછ્યું.

“ મારા ભાઈના સેક્રેટરીના મિત્ર મી. મદનરાય સાથે. તેઓ મુંબઈમાં વકીલાત કરે છે. પૈસાદાર છે, સ્વભાવ પણ સારો છે. ”

“ પૂરતી તપાસ કરી ? ”

“ હા. ”

“ પૂરતી ? ”

“ હા. ”

“ મહેન્દ્ર જેવું નહીં થાયને ? ”

“ ના. ”

“ હવે આગળ શું ધરજો છો ? ”

“ કંઈ બાબતમાં ? ” વિલાસે પૂછ્યું.

“ કોઈ પણ. ”

“ એટલું જ કે મારું નાવડું વહેતું કરી આપો. ”

“ જુઓ—”

બકુલા ટટાર થઈ કહેવા લાગી ને વિલાસના દિલમાં ચીરો પડ્યો. હવે બકુલા શું કહે છે તે સાંભળવા ટૂંકતા હૈયે તૈયાર થઈ રહી. એ ધારતી હતી કે બકુલા હવે તેના ઉપર ઉતરી પડશે.

બકુલા આગળ બોલી, “ આ લગ્નમાં મારી અનુમતિ નથી કે વિરોધ નથી. એમાં હું જોખમદાર પણ નથી એટલે આગળ પહોંને મારાથી કામ નહીં થાય. હું ધરજું છું કે તમે બંને સુખી થાઓ. જરૂર પડ્યે કામ કરીશ પણ આગળ પડતો ભાગ નહીં લઉં. ”

“ આગળ પડતો ભાગ નહીં લો ? ”

“ ના. ”

“ તો હું શું કરીશ ? ”

“ બધું તમારે કરવાનું છે. મારી સલાહ પૂછી હોય ત્યારે પૂછજો, ખર્ચ માટે તમારા ભાધ નહીં આવે તો અપાવીશ. આ સિવાય બીજી જે અનુકૂળતાઓ જોઈતી હોય તે કરી આપવાનું માથે લઉં છું. ”

“ મારા ભાધ આ લક્ષમાં વિરોધ ઉઠાવશે તો ? ”

“ નહીં ઉઠાવે. તે દિવસે નડિયાદથી આવતાં આપણી વચ્ચે જે વાતો થઈ તે ઉપરથી અમે બંનેએ તમે જેમ કરતાં હો તેમ કરવા દેવાનો અને મારો ત્યારે ઘટતી સહાય આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે. ”

“ પણ આગળ પડતો ભાગ લેવામાં તમને વાધો શો છે ? ”

“ ના, એ મારાથી કે એમનાંથી નહીં બની શકે. ”

“ તો પછી મારે લક્ષ રીતે કરવાં ? ”

“ લક્ષમાં પરણનાર સ્ત્રી-પુરુષ અને થોડા પેસાઃ આવડતું ન હોય તો, વાંધો આવે પણ અહીં તેવું નથી એટલે એ પ્રશ્ન નથી ઉઠતો. ”

“ શું તમે રીસાયાં છો ? ”

“ જે દિવસે મારા આગ્રહની અને એનું શુભચિંતી દરકાર કર્યા સિવાય તમે મહેન્દ્ર સાથે જોડાયાં તે દિવસથી જ રીસાયા છો. અમારી સલાહ નહીં માની તમે દુઃખી થયા ને સાથે અમાને પણ કર્યા. ”

“ પણ આ લક્ષ વખતે શું છે ? ”

“ એ મારે શા માટે કહેવું ? કહેવાનો કંઈ અર્થ હોય તો જુદી વાત છે. મારું કહ્યું માનશો ? ”

“ કહો. ”

“ લક્ષ ક્યારે કરવાનાં છે ? ”

“ જેમ અને તેમ જલ્દી. ”

“ થોભી નહીં શકો ? ”

“ ના હવે તે અશક્ય છે. આ પાર કે પેચી પાર. ”

“ તો પછી તમારે તમને સંજ્ઞ કરવાનું છે. ”

+

અને થોડા દિવસ પછી વિવાસ પરણી ગઈ. છૂટાછેડા લક્ષ હોવાથી વધુ કશાની જરૂર નહોતી. લક્ષ સાદામાં સાદી રીતે થયાં ને વિવાસ મદનરાયને ત્યાં ઉપરી ગઈ.

શું કરવું ?

નવા ઉપસ્થિત થયેલા પ્રસંગની ચિંતાથી ઉષા અસ્વસ્થ બની ગઈ. એના આખા શરીર ઉપર પરસેવો પરસેવો થઈ ગયો. અતિ પરસેવાને લીધે કપાળ ઠંડુગાર બની ગયું. એની માતાએ કેટલાય વખત સુધી પવન નાખ્યો, વીજળીનો પંખો ચાલુ કર્યો પણ ઉષાને એનું ન પડ્યું.

“ બેટા, તને આજે આમ કેમ થાય છે ? ” ઉષાને માતાએ પૂછ્યું.

“ એજ નથી સમજાતું. ”

“ તારી આવી દશા જોઈ અને તો એમ લાગે છે કે ચીસ પણ તે પાડેલી. ”

“ ના, ના. હું ત્યાં ક્યાં હતી ? હું તો અગાસીમાં હતી અને ગરબડાટ થયો તેથી નીચે આવી. લે ચાલ, તું આવે તો અગાસીમાં જઈ બેસીએ. ”

મા-દિકરી ઉઠ્યાં ને અગાસીમાં આવી પડેલી આરામ ખુરશી-ઓમાં બેઠાં. મંદ અને શીતળ પવને ઉષાને ચિંતાના રણમાંથી ઉપાડી પ્રકૃષ્ણતાની સુંદર વાડીમાં મૂકી દીધી. એનું હૈયું થયેલા જખમની વેદના ધડીલર વિસરી ગયું.

“ બા, ” ઉષાએ કહ્યું : “ એ લોકો શી વાતો કરતા હતા ? તું અને મારા પિતાજી શી વાતો કરી આવ્યાં ? ”

“ વાતો કંઈ નહીં. તારા લગ્નનું નક્કી થતું હોય તેમ લાગે છે. ”

“ ઉષા કંઈ બોલી નહીં. લગ્નનું નક્કી થાય છે-થઈ ગયું છે તો હવે શું કરવું તે વિચારવાનું રહે છે. એકલે હાથે લડવાનું હોત તો તે વિચારવા પણ ન બેસત ને લડત ચાલુ કરી દીધી હોત; પણ સુરેશની સલાહ લેવાની જરૂર હતી. તેમ કર્યો પહેલાં પોતાના અંતરની વાત બહાર પાડવામાં નુકસાન થવાનો સંભવ જણાયો. વિચાર કરવામાં કેટલોક સમય વ્યતીત કર્યો. સૂવાની વેળા થઈ ગઈ હતી પણ ઉપસ્થિત થયેલા પ્રસંગે નિદ્રાને પણ દબાવી દીધી. ”

“ બા, હવે સૂઈ જઈશું ? ” છેવટે ઉષાએ પૂછ્યું.

“ હા, ચાલ. ”

મા-દિકરી ઉઠ્યાં ને ચાલ્યાં.

ઉષા પથારીમાં પડી. એ ઉંઘવા ઇચ્છતી નહોતી એટલે ઉંઘ નજ આવે; પણ ઉંઘવા ઇચ્છ્યું હોત તો પણ તેની એ આશા સિદ્ધ

યવાનો સંભવ નહોતો. પલંગમાં પડી ખૂબ વિચાર કર્યા. એકથે હાથે માતાપિતાને સખન હાર આપવા અને પિતાના ફાટફાટ થતા યુવાન સ્ત્રીસ્વનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા શક્તિમાન હતી એટલે વિચારપરંપરાના મૂળમાં ઘણી વખત હોય છે તેવો ભવ નહોતો. ચિંતા હતી. માતાનું તો કીક પણ પિતા માનશે ? નહીં માને તો 'મોનભંગ થશે' અને એ 'કહવી ફરજ' સમગ્ર શક્તિઓને એકત્રિત કરી બખવવી પડશે. વહાલાં માતાપિતા જેમણે પોતાના લોહીથી પોતાને પોષી હતી તે માથાપ મીંચે લડવું પડશે એ ખીકે તેના હૃદયને હચમચાવી નાખ્યું. 'કલાકો સુધી' વિચાર કર્યા; પણ કંઈ પરિણામ ન આવ્યું. એકમાંથી ખીજો વિચાર પ્રગટતો ને ખીજે રસ્તે દોરી જતો. આવી નિરચેક મમજમોરીથી ઉપા કંટાળી. એણે ઉધવાનો સંકલ્પ કર્યો ને થોડીવારમાં એનું શરીર પ્રભુપિતા ઉપરના દૃઢ વિશ્વાસે, નિઃકલેશીના ધેનલથી પંડા નીચે સ્વસ્થ યદને પડ્યું.

મોડી મૂઝ ગઈ હતી છતાં ઉપા રોજના નિયમ કરતાં વહેલી ઉઠી, શીશ્ય-સ્નાનાદિથી નિવૃત્ત થયાં લાગી. ખીજાંખાંલુ બગવંતરાય નડિયાદ જવાના હોવાથી તેઓ પણ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. આગળથી નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું તે પ્રમાણે શેડ દુર્ગાપ્રસાદની મોટર હાજરે થઈ એટલે બગવંતરાય અને વસંતરાય તેમાં બેસી રેશન તરફ ઉપડ્યા.

આઠેકે વાગ્યે ઉપા પરવારી.

"બા, ફરવા જાઉં છું."

"કંઈ ખાલુ જવું છે ?"

"નક્કી નથી. ચાલીશ. ચાલતાં ચાલતાં બ્યાં જવાનો વિચાર થશે ત્યાં જમશ." માતા માથે ફરવા આવવાનું કહે તો ઘણું બગડે એ ખીકે ઉપાએ કહ્યું. બાકી ક્યાં જવું તે નક્કી કરી રાખેલું હતું..

"ભલે, વહેલી આવજે." માતાએ રજા આપી.

ઉપા ચાલતી થઈ ભદ્ર આગળ આવી, અત્યારના ગાંધી રોડ ઉપર ચાલી, માંડવીની પોળમાં, દાખલ થઈ. સુરેશ એ પોળમાં રહેતો હતો.

સુરેશ રનાન કરી, બહાર જવા કપડાં પહેરતો હતો તેવામાં ઉપા તેની નજરે પડી. તેને ઓચિંતી જોઈ સુરેશને આશ્ચર્ય થયું.

"ઓહો ! અત્યારના પહોંરમાં ક્યાંથી ?" સુરેશે પૂછ્યું. પૂછતી વખતે તેણે ઉપાના મોં ઉપર જોયું તો ચિંતાની કાલિમા પ્રમરી રહી હતી એટલે આગળ બોલ્યો: "ચિંતાતુર કેમ લાગે છે ?"

"રાત્રે એક બનાવ બન્યો."

“અને તેણે તમને ચિંતાપુર બનાવી દીધાં ? કમળ જેવા મુખ ઉપર ચિંતાનો પડછાયો પાડ્યો ?” કહી સુરેશે રિમત કર્યું.

“તમે કેટલા બેદરકાર છો ?” ઉષાએ રોષથી પૂછ્યું.

“શાથી ?”

“શો બનાવ છે તે પૂછ્યું નહીં.”

“પૂછવાની શી જરૂર ? તમે સવારના પહોરમાં દોડી આવ્યાં એજ બતાવે છે કે બનાવ ગંભીર છે.”

“અને ગંભીર બનાવ પાછળ હાસ્ય ?”

“નહીં, તમારી આફક કોષ.”

ઉષાથી પરાણે હસી જવાયું. એ જ્યારે હસતી ત્યારે એનો ચહેરો ખીલી ઉઠતો ને નિર્દોષ હાસ્ય ગાળી ઉઠતું. આ હાસ્યમાં કશું જ હતી.

“તમે બરાબર હસી પણ શકતાં નથી.” સુરેશે ટાણો માર્યો.

“પ્રસંગ એવો છે તેથી.”

“શો પ્રસંગ છે તે તો કહેતાં નથી.”

“કહેવા આવી છું પણ સાંભળે છે કેણું ?”

“હું.”

“મારા લગ્નનું નક્કી થઈ ગયું.” રંક મુદ્રાએ ઉષાએ કહ્યું.

“તે તો આપણે નક્કી કરેલું છે.”

“તમારી સાથે નહીં. ઉર્મિલાબહેનના કાકા બળવંતરાય અમારે ત્યાં મહેમાન હતા. મારા પિતાજીએ તેમની સાથે વાતચીત કરી કાઠની સાથે લગ્ન કરવાની ગોઠવણ કરી છે.”

ઉષાના આ શબ્દો સાંભળી સુરેશની બેદરકારી અને ઉપહાસ-વૃત્તિ હીટી ગયાં. તે ગંભીર બન્યો. હૃદયે ધડકાને એ પ્રસંગ કેટલો ગંભીર છે, તેનું પૂરું ભાન કરાવ્યું. તે ધડીભર સ્થિર થઈ ગયો. રંગે-રંગમાંથી અવાજ ઉઠ્યો : “આ શું થયું ?” થોડીવાર વિચારમગ્ન થઈ ઉભો રહ્યો.

“કેટલીકવાર પછી બોલ્યો : “હવે શું કરવું છે ?”

“હું તમને પૂછવા આવી છું.”

“તમારો શો વિચાર છે ?”

“અહીં દોડી આવી છું તે ઉપરથી તમને શું લાગે છે ?”

“તો પછી તમારા પિતા સાથે લડી લઈએ.”

“મારો પણ એ વિચાર છે.”

“બળ છે ?”

“તમારા કરતાં વધારે.”

શું કરવું ?

“ તો વાલો નહીં. તમારા પિતા તો શું પણ આપ્યા જમતને પાણી પીધયું. આપણે બને એક હોવા જોઈએ; પણ એ સંબંધી જેટલું જાણતા હો તેટલું કહી દો. ”

ઉપાએ રાત્રે બંનેલી બધી વાત કહી. સુરેશો તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું ને પૂછ્યું: “ તમે તમારો અભિપ્રાય જાહેર નથી કર્યો ખરું ? ”

“ એમ જ. ”

“ હવે શું કરવા ધારો છો ? ”

“ મારો વિચાર તો એવો છે કે તેમની યોજનાને અનુસરના તૈયાર નથી તે મારા પિતાજીને જણાવી દઉં ”

“ પછી ? ”

“ સમજો તો ફીક નહીં તો જાદુનારથગી. ”

“ ફીક, પણ મને લાગે છે કે, હમણા આ વાત જાણવામાં આવી ન હોય તેવી રીતે રહે તો કાયદો થશે. વાગતું વાગતું તોરણે આવશે ત્યારે જોઈ ગવાશે. આ ફીક લાગે છે ? ”

“ વિલંબ થતાં તેમની યોજના વધારે મંજૂર થશે. ”

“ તો આપણે એવી રીતે ઉકેલ લાવીશું કે એ મંજૂર થીનો કંઈ અર્થ ન રહે. ”

“ પણ અત્યારથી ના કહી દેવામાં વાલો ગા છે ? ”

“ તમારી ધુમ્મસને તમારા પિતા સ્વીકારી લેતે જાતુસરે તે અસંભવિત લાગે છે. પણ તેમનો નિષ્કર્ષ છેવટે નથી. આ તો પ્રાથમિક વાતચીત છે. એ વાતચીત કયું રૂપ પકડશે તે કેમ કહી શકાય ? આપણે ધુમ્મસને છીએ તેવું પરિણામ આપોઆપ આવે તો ઉપમાત નકારો જાય. ”

“ મને એ ફીક નથી લાગતું. ”

“ તો તમને ફીક લાગે તેમ કરો. ” સુરેશો રમ આપી.

“ દીનેશભાઈને પૂછીએ તો ? ”

“ પૂછી આવું ? ”

“ જાઓ તો સાડ. એમની સલાહ ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડશે. ”

“ ફીક ત્યારે હવે મળતી પહેલી દ્રેનમા રવાના થાઉં છું. ચારેક વાંચે પાંચે આવી જઈશ. મને મળી જશે ? ”

“ જરૂર. ”

“ ત્યાં સુધી તમારો અભિપ્રાય વ્યક્ત નહીં કરોને ? ”

“ ના. ”

“ જીજી કેટલીક વાતચીત પછી ઉપોગર જવા નીકળી. સુરેશ એકલા બેસી ખૂબ વિચાર કર્યો. ઉપા જશે તો ? એ બીકથી એવું

ખું લોહી ઉઠી ગયું ને શરીર ઝીકું પડી ગયું. રાંધવાનો વિચાર
સાંધી વાળ્યો. એક દિવસની રજા આપવા અધિકારીને લખી મોકલ-
વાળું ને ગાડીના વખત પહેલાં લોજમાં જમવા ગયો. જમવા બેઠો
પણ લાવ્યું નહીં એટલે જેવું તેવું ખાઈ રેશન તરફ ચાલ્યો.

ખરા ખપોરે સુરેશ નહિયાદ પહોંચ્યો. દીનેશ ઘેર નહોતો.
ઉર્મિલા એકલી હતી. દીનેશ બહાર ગયો હતો.

ઉર્મિલાએ સુરેશને બોલાવ્યું, “ઓહો! અચાનક આવી
પહોંચ્યાને કંઈ? કહો, તમારી ‘ખાનગી વાત’ કેમ છે?”

“દીનેશ ક્યાં છે?”

“કાકાને ત્યાં ગયા છે.”

“બોલાવોને! મારે પાછું ફરવું છે.”

સુરેશને અગત્યનું કામ છે એમ જાણી ઉર્મિલાએ ઘર બહાર
જઈ પાડોશીના એક છોકરાને દીનેશને બોલાવી લાવવા મોકલ્યો.
ખાણી પી થોડીવાર પછી સુરેશ ભોજન કરવા બેઠો એવામાં દીનેશ
આવી પહોંચ્યો. સુરેશે જમતાં જમતાં ખું કહી સંભળાવ્યું. દીનેશ
અને ઉર્મિલા બંને ચમક્યાં, બંને આશ્ચર્ય પામ્યાં પણ ઉર્મિલાના
આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહીં. શું કરવું તે વિચારવા જેવો પ્રશ્ન થઈ
પડ્યો. ઉષાએ કંઈ પણ ન બોલતાં વાત આગળ લંબાવા દેવી એવી
સુરેશની દલીલમાં તથ્ય લાગ્યું પણ તેમાં જોખમ હતું.

છેવટે દીનેશે કહ્યું, “ઉષાએ પોતાનો વિરોધ ખૂબ નમ્રતાથી
જાહેર કર્યો અને તે એવી રીતે કે તે ભવિષ્યમાં જરૂર જણાતાં
ખંડ જગાવવાની છે તે જાહેર ન થાય. ‘હું તમે ધૂંચો છો તે
સંબંધ પસંદ નથી કરતી’ એટલું જ ઉષા તેના પિતાને કહેશે તો
પણ બસ થશે.”

“જો વસંતરાયને જાહેર કરવાનું જ છે તો તોફાન થશે તે
શા માટે ન જણાવવું? એ જાણીને ભયને લીધે આગળ વધતાં અટકે
તેવો સંભવ નથી લાગતો?” સુરેશે દલીલ કરી.

“એક રીતે તે પણ ખરું છે પરંતુ પુરૂષો ધણી વખત સંયોગો,
મમત અને આખરને કારણે ભાવિ ભયને ન ગણકારી અગર તેનો
ઉપહાસ કરી આગળ વધે છે.”

“તો પછી હું કહું છું તેમ કશું જાહેર કરવાની જરૂર નથી.”

“તેમ કરતાં ઉષા તેનો ધર્મ ચૂકે છે. ભાવિ યોજના ન
જણાવવાનું જ મને તો ઠીક લાગે છે. જે પિતા પુત્રીના હિત સામું
નહીં જુએ તે પિતા લડવા માટે પણ ભારે તૈયારીઓ કરી રાખશે.
સંભવિત છે કે આપણે પરાજિત થઈએ. એટલે એ લોકોના હાથ
નિર્બળ હોય તે વધારે સાફ છે.”

“ જુઓ, મને તમારી માફક સીધા વ્યવહારથી ચાલવાનું નથી શકવું. વિરોધ જાહેર કરવો છે તો સંપૂર્ણ જાહેર કરવો. ઉપા આજે સાંજે તે કહી દે. પછીથી ગિલકુલ ન જાવે. આમ થવાથી વસંતરાય વખત જતાં જીવાવમાં પડશે. આપણે એનો લાભ લઈશું.”

“ ન લેવાય તો ? ”

“ ઉપાને ઉપારી જવાનું આ હાથમાં જોર છે.” ઉકેરાઈ જઈ મુરેશે કહ્યું.

“ તો ભલે ઉપા ખંડું જાહેર કરી દે. પછીથી કશું ન જોડે. દિવાળી પછી લાગે યાંય એમ છે. એટલા વખતમાં તો ખંડું થઈ જશે.”

“ અને હું પણ મારા લાઇ રિમકાન્ટને સમજાવવા પ્રયત્ન કરીશ. તે સમજશે તો આપણો માર્ગ સરળ થઈ જશે.” ઉમિલાએ વચ્ચે કહ્યું.

“ જાહેર સાઈમ આવી. અચાંચી શુક્રવાર થાય એવો મને વિશ્વાસ નથી.” હું તો તેડા અને ફક્તી વાત સમજી છું.” મુરેશે કહ્યું.

“ અત્યારે એવી વાતોની જરૂર નથી. પ્રસંગ આવ્યો ખંડું થઈ જશે. વખત વખતનું કાંમ કરશે. કેવા સંયોગો ઉપસ્થિત થાય છે તેના ઉપર આધાર રહે છે. એવી પરિસ્થિતિ તેવો વ્યવહાર.”

“ તો ઉપા વિરોધ જાહેર કરશે અને તેને માન નહીં આપવામાં આવે તો તોફાન થશે તે કહી દેશે.”

“ થાણું સાઈ.”

“ વસંતરાય ન માને તો લાગવું મુશ્કેલ જેમ અને તેમ મોકલે કસાવવાનું ઉપાએ ધ્યાનમાં રાખવું.” ઉમિલાએ કહ્યું.

“ ઠીક.”

“ આ પછી ઉપર લખેલી વાતોને વધારે સ્પષ્ટતાથી છંચુવામાં આવી. કેવી રીતે કામ લેવાવાનું છે તે મુરેશને સારી રીતે સમજાવ્યું. એને એટલું તો લાગ્યું કે અત્યારથી યોજનાઓ લેવાનું અને જાવિને કાણુમાં લેવાની તૈયારીઓ કરવાનું અસ્થાને છે.

“ એવું જાણીતા વખત થતાં મુરેશ ચાલતા થયો. ઘેર

ચેતવણી

બળવંતરાયના ગયા પછી ઉપાની ચિંતામાં સહેજ પણ ઘટાડો નહોતો થયો. તે સુરેશને મળવા ગઈ અને સુરેશ દીનેશને મળવા ગયો. સુરેશ પાછો ફર્યો. ઉપાએ દીનેશનો અભિપ્રાય જાણ્યો. ઘેર પાછી આવી ત્યારે એક સહેસાન આવી પહોંચેલા હતા. એમનું નામ રશ્મિકાન્ત.

રશ્મિકાન્ત ત્રણ દિવસ રહ્યો પણ ઉપા તેનાથી છૂપાતી ફરી. તેણે જાણી વખત રશ્મિકાન્તને જોયો હતો પણ રશ્મિકાન્ત તેને એકજ વખત જોઈ ગયો હતો. છેવટે અનેક કડવા-મીઠા અનુભવો લઈ, વસંતરાયને સંતોષ પમાડી તે નડિયાદ ગયો. હવે ઉપાને યોગ્ય સંધી મળી. તેણે પિતાને અંધું કહી સંભળાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ કાણ જાણે શાથીયે એ બળવાન નારી નિર્જાળ બની ગઈ. વાત કરવાને ઈરાદે પિતા પાસે જતી, ખેસતી અને વાતો ચાલુ કરતી પણ તે જે ઇચ્છતી હતી તે કહી શકતી નહીં. ત્રણ-ચાર વખતના આવા લજ્જાસ્પદ પરાજય પછી તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

બપોરે દુકાનેથી આવી, જમીને વસંતરાય એકા હતા તે વખતે ઉપા તેમની પાસે ગઈ. હાંફળીમાં પહેલી વખત પિતા સામે થવું પડતું હોવાથી થતું દુઃખ એના મુખમંડળ ઉપર છવાઈ રહ્યું હતું. ઉરનું અખોલ દુઃખ એની આંખને માર્ગે પ્રત્યક્ષ થતું હતું; પણ શું કરવું? માનવ જીવનની સેંકડો પળોમાં એક પળ એવી આવી જાય છે જે જીવનને સંસારકાશમાં મેઘધનુષ્યની જેમ ચમકાવી દે કે ડાળીચૌદશની ઘેર અંધારીથી મઢી લે. એક જ પળ એવી હોય છે જેનો યથાયોગ્ય લાભ લેવામાં આવે તો જીવનમાં નવરંગો પૂરાય ને લાભ લેવાનું ચૂકાય તો એક અણગમતો રંગ છવાય. ઉપા જીવનને ગુંગળાવી દેવા નહોતી માગતી એટલે આવતી પળનો લાભ લેવા પ્રયત્ન કરી રહી હતી. તે ધીમે પગલે પિતા પાસે આવી.

“કેમ આવી?” વસંતરાયે જ વાર્તાલાપ શરૂ કર્યો તેથી ઉપાના હૃદય ઉપરનો ભાર ઓછો થઈ ગયો.

“મારે તમને કેટલુંક કહેવું છે.”

“શું?”

“મારા લગ્ન માટે તમે જે યોજના કરી રહ્યા છો તે મને પસંદ નથી.”

“કારણ ?” ડાળા તતકાવી વસંતરાયે મોટા અવાજે કહ્યું.

“મારી ઇચ્છા. હું યોગ્ય લાગશે, ત્યારે યોગ્ય પુરૂષ સાથે લગ્ન કરી લઉંશ. તમે તેની ચિંતા ન રાખશો.”

“હિદ્તાઈ ! નિર્લજ્જતા ! મને સંતોષ હોતો કે, તને અગ્રેષ્ઠ ભણાવવામાં આવી છતાં મારી સામે બોલતી નથી; પણ આજે મારો એ સંતોષ બ્રમણ તરીકે જણાય છે.”

“તે બદલ દિલ્લગીર છું પણ આ પ્રસંગ એવો છે.”

“કેવો છે ?”

“હાલમાં સુખથી જીવવાની કે દુઃખથી બિચારાવાની તેને નિર્ણય કરવાનો.”

“મેં નક્કી કરી દીધું છે.”

“રહ કરો.”

“તે કેવી રીતે અને ? તમને અગ્રેષ્ઠ ભણેલાં બેવડાં પ્રાણીને દુનિયાદારીનું ભાન નથી હોતું.” તિરસ્કારથી વસંતરાયે કહ્યું.

“દુનિયાદારીનું જે ભાન હવેનું, દુઃખ, અસંતોષ અને ભણનાવના કાલપના નાખી કે તે ભાન ન હોય તો, શું બોલું ? ભાન થોતે સજાગી, પછીની કોઈપરંપરાને સવગાવ્યા કરે તે ભાન થોતેજ સજાગી જાય તે શું બોલું ? અમને દુનિયાદારીનું ભાન નહીં હોય તે કશું કરવામાં વાધો નથી પણ દુનિયાદારીનું ભાન દોઢ-ડહાપણનો વેશખટ્ટો ન કરવાના કામ કરે છે તેનાથી બચીએ છીએ તે શું બોલું છે ?”

“એટલે તું કહેવા શું માગે છે ?”

“તમે ઇચ્છો છો, તેની સાથે હું લગ્ન કરવા માગતી નથી.”

“કારણ ?”

“હું તેને ઓળખતી નથી.”

“નહિયાદના બ્રજવંતરાય, જેમની ન્યુયોર્કમાં પેઢી છે, લાખો રૂપિયાની સાલગી છે, અને કુળ ઉચું છે. તેમના સુપુત્ર...”

“એ રીતે તો ઓળખું છું. પણ હવે નથી ઓળખતું.”

“અરે...તમને તે શું કહેવું ? આ ત્વાત કરતાં મને ગમ્મ આવે છે એટલે બા.”

“જતા પહેલા જવાબ બોધો છીએ.”

“આપી દીધેલો છે.”

“એટલે કે મારી ઇચ્છાને ઠોકરે હિઠાવી તમે તમારું કહેલું કાયમ રાખો છો ?” જુસ્સાથી કહ્યું.

ઉમિલાદેવી

“હા: ”

“તે નહીં બને.”

“કેવી રીતે બનશે તે તારી સગી આંખે જોવાનું છે.”

“અને તેથી ન થતાં તમારે રોવાનું છે.”

“બંધ કરી દે-બોલવાનું બંધ કરી દે. યોગ્યાયોગનું ભાન રાખ્યા સિવાય ગળે તેમ બોલ્યે જવામાં હાપણ માનતી હોઈશ પણ તેવું નથી.”

“હાપણની સને જરૂર નથી.”

“હવે ચાલી જા. તારી જોડે નકામી ડાચાકૂટ કરવાથી કશુંદો નથી.”

“નકામી ડાચાકૂટ ? કેટલું વિચિત્ર ! મારે પરણવાનું છે, મારે આખી જીંદગીનો ભોગ આપવાનો છે અને તે માટે બોલું તે ડાચાકૂટ ? નકામી ડાચાકૂટ ?”

“અમને બધી કાળજી છે.”

“ફક્ત પુત્રીના હિતની નથી.”

“તેની પણ છે.”

“એ કેવળ ઢોંગ છે. પિતાજી, શું તમે પુત્રીના હિત મામું નહીં જુઓ ? હું તમને વિનંતી કરું છું-છેલ્લી વખત વિનંતી કરું છું કે જે કંઈ હોય તે રહ કરજો તે આગળ ન વધશો. નહીં તો યાદ રાખજો કે અત્યાર સુધી શાન્ત અને નરમ જણાયેલી પુત્રી ઉઘ્ર બની જવાળામુખીની જેમ લલૂકી ઉઠશે. ફરજનાં બંધન સ્વીકારી વર્તનને સર્પાદામાં રાખતી ઉષા ફરજનાં બંધન તોડી આગળ વધશે તે પિતાના છુંદાતા કચરાતા માનની દરકાર નહીં રાખે. ફરીથી અત્યંત નમ્રતાથી વિનંતી કરું છું. વિનંતી સ્વીકારવાનું ઠીક ન લાગે તો નોંધી રાખજો કે બળભળાટ મચાવનાર વાવાઝોડું પ્રગટશે. પછીથી સને દોષ ન દેશો.” જુસ્સાથી બોલી ઉષા ચાલી ગઈ.

માઆપોને સંતાન માટે કેટલાક હક હોય છે એમ માનવામાં આવે છે. ખરું જોતાં એ હક નથી પણ ફરજ છે. આપખુદ માઆપો-એ એ ફરજોને બેવકા નીવડી હકનું રૂપ આપ્યું છે અને તેને જોરે વડીલશાહીના કાતીલ કોરડો ફેરવવામાં આવે છે. નમાલાં બાળકો કોરડાની બીકે કંપે છે, ઘુમે છે પણ તેજસ્વી બાળકો એ કોરડાનેજ તોડી નાખે છે. સંતાનની શક્તિઓ પીછાની માઆપોએ પોતાનું વર્તન રાખવું જોઈએ પણ વડીલશાહીના દમામ ઉપર ફક્ત તુમાખી પ્રાણીઓ સંતાનને ચોતાને અનુસરવું બનાવવા મથે છે. તે વખતે તેઓ એ ભૂલી જાય છે કે સંતાનને પણ માનસ હોય છે. કાગ-

ભાઈ-બહેન

રશ્મિકાન્ત એનાં ઓરડામાં :આનીને હંમણુંજ બધું...
એને કંઈ એનું પડતું નહોતું. મમળા શા વિચારે 'યોગાતા' હતો
તે કહેવું મુશ્કેલ છે પણ એની દશા એટલું સમજવી કે તેમ છે કે
જો વિચારો યોગાય છે તે ગંભીર છે. દેખણ ઉપર કાણી મઝી. એને
કાણી ઉપર માથું ગોઠવી કેટલાક વખત સુધી વિચાર કર્યો. 'એક
બેસીને થાક્યો એટલે ઉઠીને ઇંત્રીચેરમાં પડ્યો.'

ઉર્મિયા આવી. રશ્મિકાન્તને એક પણ બહેન નહોતી એટલે
તે ઉર્મિયા ઉપર ખૂબ હેન રાખતો હતો. ન્યુયોર્કમાં ભાઈ-બહેનના
હેત વધારે દૃઢ થયા. બહેને ભાઈને બરાબર ઓળખ્યો. 'ને. ભાઈએ
'બહેનને ઓળખી. 'હૃદયના ઓળખાણે એકનેક પ્રત્યે માનવનિના
બીજી રાખ્યા.

ઉર્મિયાએ ખંડમાં દાખલ થતા, ઉઘાસ બની પટી રહેલા
ભાઈને જોયો. એણે આવું દરમિયાન જોવાની આશા નહોતી, રાખી
'રશ્મિકાન્ત' હંમેશાં દમતા મોંએ ફરેતો. એના મોં ઉપર ચિંતા કે
ગમગીની ભાઈ દેખાતા એટલે આગની દશાએ ઉર્મિયાને વિચારમાં
નાખી દીધી.

"ભાઈ ઉઘાસ કેમ છે?" કહી ઉર્મિયા આગળ વધી.

"શ્વાન વંદન ઉચું કરી, માયાના વિખરાઈ ગયેલા વાળ ઉપર
"હાથ ફેરવતા રશ્મિકાન્તે ધેનભરેલી આખવી ઉર્મિયા તરફ જોયું.
એક દાણ એ રીતે જોઈ રહ્યો.

"આવો. કેમ ચારેક દિવસે બૂઝાં પડેલા?" રશ્મિકાન્તે પૂછ્યું.

"જવાબ દીધા સિવાય ઉર્મિયા આગળ વધી. 'રશ્મિકાન્તે' તેને
પુરસ્કૃતિ જતાવી ને ઉર્મિયા તે પુરસ્કૃતિ રશ્મિકાન્તની પુરસ્કૃતિ નહીં
જેવી લાવી જોઈ. રશ્મિકાન્ત વળી નરમ થઈને પડ્યો રહ્યો."

“ આજે આમ કેમ છો ? ઉદાસ કેમ છો ? ” ઉર્મિલાએ ફરીથી પૂછ્યું.

“ બહેન, મારું મગજ ફેકાણે નથી. દિવસોથી એક એવી વેદના મારા દિલને પીડી રહી છે જે મને બેલાન જેવો બનાવી દે છે. આનંદ મારે તરફડિયાં મારું હું ને કંઈક સફળતા મેળવું છું તેવામાં વેદનાનો લડકો ઉછળીને આખા શરીરમાં લાલ પ્રગટાવે છે. ” દુઃખી અવાજે રશ્મિકાન્તે કહ્યું અને તે લાચાર આંખે ઉર્મિલા તરફ નેઘ રહ્યો.

“ એવું શું છે ? ”

“ કહેતાં સારી જીભ ઉપડી શકે તેમ નથી. ”

“ તો પછી પ્રતિકાર અસંભવિત છે. ”

“ હું ધારું છું કે કહીશ તોપણ પ્રતિકાર અસંભવિત છે. ”

“ એમ હશે તોપણ અંતરમાંનાં દુઃખ અન્ય આગળ દાલવતાં હૃદય હળવું થાય છે તે પ્રમાણે તમારું હૃદય હળવું થશે એટલો લાભ થશે. ”

“ તો કહું ? ”

“ કહો. ”

“ હું અમદાવાદ શા માટે ગયો હતો તે તમે નહીં જાણતાં હો. મારા પિતાએ એક કન્યા મારે માટે પસંદ કરી છે. હું મારા તાસરા આગળ પરીક્ષા આપવા ગયો હતો. ” રશ્મિકાન્તે દુઃખની કથની કહેવા માંડી.

“ તેમાં દુઃખ શું ? ”

“ દુઃખ કંઈ નહીં ? કન્યા અને તેનો બાપ મારી પરીક્ષા કરે પણ મને તેવો અધિકાર નહીં ! મારે બદલે પિતાજી કન્યા જીએ એ પૂરતું ગણાય છે ! ”

“ કન્યાએ તમારી પરીક્ષા કરી ? ”

“ ના, ના, એવું કંઈ બન્યું નથી. એ તો મારી પાસે જ આવી નથી. મેં બરાબર દીડી પણ નથી. એક વખત આવેથી નેઘ હતી. ”

“ પસંદ પડી ? ”

“ પસંદ પડે કે ન પડે. જ્યાં મારા અભિપ્રાયની આવશ્યકતા નથી ત્યાં પરીક્ષાનું પ્રયોજન શું ? અને વગર માર્ગે અભિપ્રાય આપું તોપણ તેની કિંમત કંઈ નથી. અર્થાત્ મારે પિતાજી ન્યાયે તેમ નામવાનું છે. ”

“વિરોધ હોવા.”

“એ, સી રીતે બને ? આપણા કુળની આખર સાચવવાની મારી કરજ છે, પિતાશુની પૈસાની અને તેમની મહેરબાનીની અપેક્ષા છે, શાન્ત, અને સુખી જીવનની મહત્વાકાંક્ષા મારા શરીરમાના લોહીના પ્રત્યેક બુંદમાં સળવળી રહી છે, આવી સ્થિતિમાં પિતાશુની વિરુદ્ધ જઈ શું કરું ?”

“આ વિચારો દૂર વિનાના છે.”

“છતાં મારે માટે અત્યાજ્ય છે.”

“આ શું બોલો છો ? ન્યુયોર્કના સ્વતંત્ર અને પ્રગુણ વાના વરણનો આસ્વાદ લઈ ચૂકેલો, એમ. એ. થયેલો યુવાન આ બોલે છે ?”

“હા, એમ. એ. થયેલો યુવાન બોલે છે. અમેરિકાના પ્રગુણ વાતાવરણમાં રમી, મહાન આશાઓનો કોટ રચનાર અને ઉગ્ર વિચારોને અંબલમાં ગૂંકતાં બંને તેનાથી નહીં કરવાનું કહેનાર રસિકાન્ત બોલે છે. બહેન, તમે મારા વિચારો જાણો છો, ન્યુયોર્કમાં થયેલા અપમાનને સહન નહીં કરનાર તરીકે મને ખીજાનો છો; પણ આજે વખત પડતાયો છે. યુવાન રસિકાન્ત બામલો બન્યો છે, નમાલો બન્યો છે. હિંદુસ્થાનના આશ્ચર્યહિણ, નિર્બળ અને કલુષિત વાતાવરણે મને બદલી નાખ્યો છે.”

“હિંદુસ્થાનને શા માટે દોષ દો છો ?”

“તો, કોને દોષ ? બહેન, અમેરિકામાં હતો ત્યારે મારા મગજમાં જે વિચારોનો અમકો રહી, હતી, સારા જગત સામે ક્રૂરમવાની શક્તિ હતી, અદ્યમ હિંસાહનો ધોધ ઉછળતો હતો તે સર્વ અસોપ થઈ ગયું છે. અસોપ થવાને કારણે તો હશે ને ? પ્રાણુવાન વાતાવરણનો અભાવ મને આમાં કારણભૂત લાગે છે. બાકી, અમેરિકામાં હોત તો પિતાશુની આવી વહિવટાહી એક ક્ષણ માટે પણ ન ચાલી શકત. અહીં તો કાણુ જાણે શાથીયે હું સિથિલ બની ગયો છું, નિર્બળતાને વંદ્ય થઈ ગયો છું.”

“એ પણ આશ્ચર્યની વાત છે. ‘ગુપ્ત વાતાવરણ’ સાથે લઈને ફરી સંકાતું નથી. આવી સ્થિતિમાં, એ ગુપ્ત વાતાવરણે જન્માવેલી ભાવનાઓને ન ગુમાવવી અને તે સિદ્ધ કરવી તેમાં જ પુરુષાર્થ છે.”

“તે કશું કરું છું ને મારી નિર્બળતાથી શરમાઈ છું.”

“આમાં એવડું મોટું શું છે તે કહી જાઓ છો ?”

“કશું નથી. હું કરતો નથી પણ વિચારોના મંથનથી વિહ્વળ બની ગયો છું. હવાને એકજ વખત જોયેલી હોવા છતાં તેને આ શક્યો છું. એ સારી સ્ત્રી છે.”

ખીજીને કાણે વિલાસનો આગ્રહ જવાબ રૂપે હાજર થતો. ખેર, થવાનું હતું તે થઈ ગયું એમ વિચારી ખીજી પંખો લાવવા પ્રેરાતો. પણ તેની સ્થિતિને જાજતું નહોતું.

વિલાસ અને મદનરાય ઉઠીને વિલાસના ખંડમાં આવ્યાં. પંખો ચાલુ થયો ને મદનરાયનો વ્યાકુળ આત્મા ઠરતાં મોંમાંથી ‘હાશા’ નીકળી ગઈ. મદનરાય પલંગમાં આડો થયો. વિલાસ જોડે ખુરશી નાખી બેઠી. કેટલાક વખત સુધી શી રીતે વાત ઉપાડવી તેના વિલાસે વિચાર કર્યો.

તેને વિચારમાં પડેલી જોઈ મદનરાયે પૂછ્યું, “શા વિચારમાં પડી ગયાં છો?”

“કુહું?”

“જાણવા માટે તો પૂછું છું.”

“અકળાશે તો—”

“તો રહેવા દો.”

વિલાસ ભોંટી પડી ગઈ. મદનરાયના જવાબે તેને નિર્વાચ બનાવી દીધી. લાચાર મોંએ અને હજેલી આંખે બેસી રહી.

“આપણે એક મોટર લાવીએ તો?” છેવટે વિલાસે કહ્યું.

મદનરાય હાડકો. વિલાસના વાર્તાલાપનું મધ્યખિંદુ હાથમાં આવી ગયું પણ તે આટલું બધું ભારે હશે એમ નહોતો ધારતો.

વિલાસ આગળ બોલી, “તમને કાર્ટમાં જતાં આવતાં સુગમ પડે ને જ્યાં જવું હોય ત્યાં મારાથી જવાય.”

“હું જાણું છું કે તમે મોટરોમાં ફર્યા છો પણ દિલગીર છું કે મારી એ સ્થિતિ નથી.” દુઃખી અવાજે મદનરાયે કહ્યું.

“શરીરને હું ચાલીને કલખમાં જાઉં છું તેની મશ્કરી કરી હતી.”

મદનરાયે જવાબ ન આપ્યો.

“મોટરમાં જાઉં તો કોઈ મશ્કરી કરે? અને મને પણ કેટલો બધો સંતોષ થાય?” વિલાસે કહ્યું.

“તે સમજ્યો પણ કલખમાં જવા મોટર ન ખરીદાય.”

“તમારા કામમાં પણ આવેને!”

“મારી તો વાતજ ન કરશો.”

“તો મારી સગવડ જુઓ.”

“જરૂર જોઈ. પત્નીને સુખી કરવામાં પુરૂષને અનહદ રસ પડે છે. તે માટે તે અગવડો વેદી લે છે. તમને મોટર મળે તે હું ઇચ્છું છું પણ એટલું બધું ખર્ચ કરવા જેટલો પૈસો ઈશ્વરે આપ્યો નથી.”

“આપશે.”

“તો તે વખતે જોઈ લઈશું.”

મોટર ઝોમ્બો

“પણ નવી સારી મોટરના બદલે તો ત્રણ હજાર થશે. શું ત્રણ હજાર રૂપિયા તમારી પામે નથી?”

“છે. તેથી જે વધારે છે. ત્રણ હજારે પતનું હોય તો હનગું લાવી આપું; પણ આ તો ચાલુ ખર્ચ ઉભું ચાલે છે અને તે પણ સવાસો-દોઢમો રૂપિયા! મારાથી એટલું ખર્ચ કરી શકાય તેમ નથી.”

“હું બીજી રીતે ખર્ચ ઘટાડીશ.”

“કઈ રીતે?”

વિલાસ જવાબ ન દીધે શકી. તેને હાથે થતા બધાં ખર્ચ આજખી અને ઝોઝાં ફતાં તેમ તે માનતી હતી. બીજાને એ ખર્ચ અસ્થાને અને વધુ લાગે તે જુદી વાત છે. આમ હોવાથી તે એક પણ ખર્ચ ઘટાડી શકે તેમ નહોતું; પણ જવાબ દીધા સિવાય આસે?

“કોઈપણ રીતે ખર્ચ ઘટાડીશું. હું માફ ખર્ચ ઝોઝું કરીશ. તમે અનાયાસમને, વિધવાશ્રમને, અંધશાળાને અને એકરેને કામે લગાડનાર પેલી સંસ્થાને દર મહિને પૈસા આપો છો તે બંધ કરો.”

“તે નહીં બને.”

નમ્રતાએ અને વિનંતીએ કંઈ ન થોળું એટલે વિલાસ કડક થઈ. તે હિંમતી થઈ, છાતી કાઢી બોલી, “શું એ લટકના અને શાપિત માનવીઓ કરતાં મારી કિંમત ઝોઝી ગયો છો? પત્ની કરતાં પરાયાં તમને વડાલા લાગે છે?”

વિલાસે ધાર્ડુ હતું છે તેનું હિત સ્વરૂપ બેઈ મદનરાય હજાઈ જશે. પણ એ આશા નિરર્થક હતી. વિલાસને ઉત્કેશચેલી બેઈ મદનરાય કડક થશે ને દબાવી દે તેવા અવાજે કહેવા લાગ્યો, “ત્યારે શું મદદને યોગ્ય દુઃખી માણસો કરતાં તમને તમારો સ્વાર્થજ વધારે સ્વીકાર્ય લાગે છે? માગે શ્રવણનું ધ્યેય પત્નીનેજ મુખી કરવાનું નથી પણ મારાં માનવબાંધુઓને બની શકે તેટલા વધારે મદદગાર થવાનું છે. હા, તમને દુઃખી કરતો હોઈ તો હું પાપી છું, નીચ છું પણ ગરીબ નિઃશ્ચાર દુઃખીયાંના પેટ ઉપર શાન લગાવી તમારા વિલાસને પોપવામાં ધર્મ માનતો નથી.”

“તો પછી આ ઘર શા માટે રાખ્યું છે? આ લટ અને ધાટીને શા માટે રાખ્યા છે? પલંગમાં મૂવાનું ને મારાં કપડાં પહેરવાનું શા માટે છોડી દેતા નથી?”

“તમારું અંગે થતા ખર્ચ કરતાં મારે માટે થતું ખર્ચ ઝોઝું છે. લટ અને ધાટી મારે માટે છે. કહે છે આ લટ રંગ આ

હું અને પલંગ સંભારે છે? હું પલંગમાં સૂઈ છું પણ તમારા પલંગ ઉપર પંખો ફરે છે. હું સારાં કપડાં પહેરું છું પણ તેનું ખર્ચ તમારી એકજ સાડી કરતાં સહેજ વધારે છે.”

“અને તે તમારી આંખમાં આવે છે?”

“ના. હું મોનું છું કે તેમાં કંઈ વધારે કરતો નથી; પણ સારાં છતાં તમારા કરતાં સોંધાં કપડાં પહેરું છું તે ખતાવવા માગું છું.”

“એટલે હવે હું નાગી ફરું?”

“એ તમારી ઇચ્છાની વાત છે.”

“તમે કહોને!”

“હું શા માટે કહું? હજી પણ તમારા ઘણા શોખ પૂરા કરવાની ઇચ્છા ધરાવું છું, હજી પણ તમને સંતુષ્ટ જોવાને તલસ્તું છું.”

“પણ તે લલૂતિ લગાવીને—”

“એટલે?”

“જોછે ખરો મને સંતોષી છે. ટોચલેટ સાથુ માગું તો લાવી આપો, એ થોથાં વાંચવાં હોય તો તે ખરીદી લાવો, બહુ તો ખસો-અઠીસો રૂપિયાની જાણસ કરાવી આપો.”

“હા. એમજ.”

“અને મોટર?”

“અશક્ય.”

“મોટર માટે રૂપિયા લેવા જવું પડે તેવું નથી. બેંકમાં જમે છે છતાં મોટર અશક્ય; કારણકે તે હું માગું છું. તમને ઇચ્છા થાય તો ટેલીફોનથી ખરીદ કરો. હું ઇચ્છું ને નમ્રતાથી કહું તો નકારતો પાવાગઢ જેવડો પથરો!”

“કારણ કે તમારી ઇચ્છા હાથી જેટલી ભારે છે.”

“તો પછી સારી સાથે લગ્ન કર્યું શા માટે?”

“લિખારી થવા.” મદનરાયે તિરસ્કારથી કહ્યું.

“પાતી પાછળ લિખારી થનાર પતિને ધન્ય છે. શીરી પાછળ મરી જનારો ફરહાદ, કોમરાસકી પાછળ લૂંટાએલો ગોમ્પાણ...”

“એ બધું ખરૂં પણ શીરી અને કોમરાસકી એકેક જણને આદતી હતી, તેઓ માનેલા એક પ્રિયતમ સિવાય અન્ય તરફ નહોતી જોતી.”

એટલે શું હું બીજાઓ તરફ નજર નાખું છું?”

“ના.”

દીનેશ અને ઉર્મિલાના આનંદનો પાર નથી ધધરૂની કરણાથી અને મોતાના નિમિત્તથી હજારો વેડફાઈ જતી ઁદગીઓ બચાવનાર સંસ્થા ચાલુ થાય છે તેથી તેમના હેવા કોઈ અપૂર્વ તાનમા આરી નૃત્ય કરી રહ્યા છે. સદાયે કરણાથી છવાઈ રહેલુ દીનેશનું મો હસુ-હસુ ચર્મ રહેલું છે. ઉર્મિલાનો આત્મસંતોષ એના રણકારભર્યા શબ્દો દ્વારા મૂર્તિમંત થાય છે ફકીરીની મઝા કેટલી અપૂર્વ હોય છે તે આજ સુધી તેમણે કદપનાથી જાણ્યુ હતુ અને હવે તેનો ઉપભોગ કરે છે. એમા જે મરતાની છે, જે આત્મસંતોષ છે અને જે અણુ-નમખ્ય પ્રગટ થાય છે તે માનવીને જે ઉચ્ચતમ ભૂમિકા તરફ લઈ જાય છે તે ભૂમિ તરફ જવા માટે પગલીઓ માઠી રહ્યા છે. એમની નજર સામે દવાખાનાનું ભવ્ય મકાન ઉપસ્થિત થાય છે, ભાત ભાતના હથિયારો અને મેવાભારી કાર્ય કરનારાઓ દવાખાનાના પ્રવેશ ખંડને ગાભાવે છે. મેકડો ડુ.પી-દરદીઓ રોતારોતા આવે છે. કિંમતી દવાઓ, કુશળ દાકતરો અને મેવાભાવી સેવકો તેમની મેવામા હાજર થાય છે ને રોતા આવેલા હસતાહસતા વહાલાને મળવા ધર તરફ સંચરે છે એ હાસ્ય દીનેશ-ઉર્મિલાને પાગલ બનાવે છે.

x x x x

સુરેશ અને ઉપા માટે કંઈ ખાસ કહેવાનું નથી. પ્રણય-માર્ગના એ પ્રવાસીઓ તેમને માર્ગે આગળ વધી રહ્યા છે. ઉપા ઘેલી ઘેલી થઈ સુરેશને ઘેર આવે છે, સુરેશ એની રોજની રીતે વાતો કરે છે ને ઉપા ગરીબ સુરેશ તરફ વધારે ને વધારે ખેચાની જાય છે વર્સતરાય, રશ્મિકાન્ત સાથે ઉપાને પરણાવવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યા છે, તે બંને જાણે છે જાના બેરકાર છે. સુરેશ ઉપાના હૃદયના મુગ્ધ ભાવોથી રંગાઈ આનંદના આકાશમા ગરકારજની જેમ મહાલે છે. ઉપાની મનોહર મૂર્તિ ધણી વખત અદૃષ્ટ દેહે હવામા તરવરતી દેખાય છે. એનો પ્રેમ સુરેશના હૃદયાકાશમા મેધ ધનુષ્યની જેમ સમરગે ઝળકી ઉઠે છે. એ અને એવા બીજા અનેક પ્રેમય સ્મરણો એને આનંદ અર્પે છે. સુરેશ એ સ્મરણોને લાડ લાડાવે છે ને રશ્મિકાન્તને ધરાજિત કરવા તૈયાર કરે છે. લગનું મુર્તિ પૂજવામા આવ્યુ, એ દિવસે સુરેશને ઘેર ઉપા ગઈ. બંને વચ્ચે થયેલો વાર્તાલાપ જાણુવા જેવા છે.

“ મુર્તિ પૂજવું. ” ઉપાએ કહ્યું.

“ કાના લગનું ? ”

“ મારા ”

“ કાની સસિ ? ”

મહત્વનો ઇતિહાસ પૂરો નથી પાડતાં. કેટલીક મિનિટો કે કેટલાક દિવસો એવા આવે છે જે જીવનને ઉજળે છે. માનવ જીવનમાં સારું નરસું મહત્વ ધરાવતા બનાવો બને છે. તેમનો આવરદા ઓછોવતો હોય છે, તેમનું વહેણ સળંગ કે તૂટક હોય છે.

આપણી નવલકથાનું આ પ્રકરણ એક વરસની વાતો કહેવા ઉઘડે છે. કાળ નિરર્થક નથી વહેતો. માણસમાં કંઈ ને કંઈ ફેરફાર કરે છે. કેટલાક ફેરફારો એટલા સૂક્ષ્મ હોય છે કે આપણે જોઈ શકતાં નથી તેથી કંઈજ નહીં બનેલું ચાનીએ છીએ. કેટલાંક પાત્રો તેમની લાયકાત પ્રમાણે આગળ વધ્યાં છે તે ઉડતી નજર નાખી જવાથી ચાત થશે.

બકુલા અને દુર્ગાપ્રસાદનું આદર્શ યુગલ સુખ અને સેવાની ઈનીએ જ મધુર ખંસરી બજાવે છે. દીનેશ અને ઉર્મિલાનાં કાર્યો ઉપર આદરભીની દૃષ્ટિ નાખે છે. આ વરસમાં મિલોએ સારો નફો કરેલો હોવાથી મોટા ચોપડાના જમે પાસામાં મોટી રકમ ઉમેરાઈ છે.

*

*

*

*

બળવંતરાય કાકાનો બહુવે આગ્રહ હોવા છતાં દીનેશ અને ઉર્મિલાએ પોતાના વિચાર ન ફેરવ્યા. તેમણે અનેક રીતે પ્રયત્ન કર્યો, પીંજીઓ પાસે કહેવરાવ્યું, પોતે તપી જઈને કહ્યું પણ એ બધું નિર્વર્થક નીવડ્યું. છેવટે તેઓ ખૂબ અકળાયા ને 'લોગ તમારા' કહી પોતાના હવાલામાંની મિલકત સોંપી દીધી.

બાર લાખ રૂપિયા ખર્ચી દવાખાનું તૈયાર કરવાની પ્રાથમિક તૈયારીઓ થઈ ગઈ છે. બીજા પાંચેક લાખ રૂપિયા એકત્ર કરી દવાખાનાને સારામાં સારી રીતે કાયમ ચાલુ રાખવાની યોજના લડાઈ ચૂકી છે. લેગા કરવાના પાંચ લાખ રૂપિયામાં શેઠ દુર્ગાપ્રસાદે એક લાખ રૂપિયા આપ્યા છે. બીજા ચાર શેઠીઆને ખાનગીમાં મળી દીનેશ અને દુર્ગાપ્રસાદે દવાખાના માટે એક લાખ રૂપિયા મેળવ્યા છે. હવે ત્રણ લાખ બાકી રહે છે અને તેને માટે થોડા જ દિવસમાં એક જાહેર વિનંતી બહાર પડનાર છે. દવાખાનાનો વહિવટ કરવા ઉર્મિલા, દુર્ગાપ્રસાદ અને અમદાવાદના પ્રતિષ્ઠિત નાગરિક સર પુરૂષોત્તમદાસની કમિટિ નીમવામાં આવી છે. કમિટિએ દવાખાના માટે રથળ નક્કી કરવા પાંચ-સાત સ્થળો જોયાં છે ને વિનંતીપત્ર બહાર પડતા પહેલાં નક્કી કરવાનું ઠરાવ્યું છે.

હવે દીનેશ અને ઉર્મિલા નડિયાદમાં નથી રહેતાં પણ અમદાવાદમાં 'ગ્રીન કોટેજ'માં રહે છે. દવાખાનાના કામ માટે અને બીજા કેટલાક સંયોગોને લીધે અમદાવાદમાં રહેવાની તેમને ફરજ પડી છે.

દીનેશ અને ઉર્મિલાના આનંદનો પાર નથી. ઇશ્વરની કૃષ્ણાથી અને ખોતાના નિર્મિતથી હજારો વેડફાઈ જતી છંદગીઓ બચાવનાર સંસ્થા ચાલુ થાય છે તેથી તેમનાં હૈયાં કોઈ અપૂર્વ તાનમા આવી નૃત્ય કરી રહ્યાં છે. સદાયે કૃષ્ણાથી છવાઈ રહેલું દીનેશનું મોં હસું-હસું થઈ રહ્યું છે. ઉર્મિલાનો આત્મસંતોષ એના રણકારલયો-શબ્દો દ્વારા મૂર્તિમંત થાય છે. ફફીરીની મઝા ફેટલી-અપૂર્વ હોય છે તે આજ સુધી તેમણે કંઈપણથી જાણ્યું હતું અને હવે તેનો ઉપભોગ કરે છે. એમા જે મરતાની છે, જે આત્મસંતોષ છે અને જે અણુ-નમણક પ્રગટ થાય છે તે માનવીને જે ઉચ્ચતમ ભૂમિકા તરફ લઈ જાય છે તે ભૂમિ તરફ જવા માટે પગલીઓ માંડી રહ્યાં છે. એમની નજર સામે દવાખાનાનું ભવ્ય મકાન ઉપસ્થિત થાય છે, ભાત ભાતનાં હથિયારો અને મેવાભાવી કાર્ય કરનારાંઓ દવાખાનાના પ્રત્યેક ખંડને શોભાવે છે. મેંકડો દુઃખી-દરદીઓ રોતારોતાં આવે છે, કિંમતી દવાઓ, કુશળ દાકતરો અને મેવાભાવી સેવકો તેમની સેવામાં હાજર થાય છે ને રોતા આવેલાં હમનાંહસતાં વહાલાને મળવા ધર તરફ સંચરે છે. એ હારથ દીનેશ-ઉર્મિલાને પામત્ર બનાવે છે.

x x x x

સુરેશ અને ઉપા માટે કંઈ ખાસ કહેવાનું નથી. પ્રણય-માર્ગનો એ પ્રવાસીઓ તેમને માર્ગે આગળ વધી રહ્યાં છે. ઉપા ઘેલી ઘેલી થઈ સુરેશને ઘેર આવે છે, સુરેશ એની રોજની રીતે વાતો કરે છે ને ઉપા ગરીબ સુરેશ તરફ વધારે ને વધારે ખેંચાતી જાય છે. વસંતરાય, રમિકાન્ત સાથે ઉપાને પરણાવવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યાં છે, તે બંને જાણે છે છતાં બેદરકાર છે. સુરેશ ઉપાના હૃદયના મુખ્ય ભાવોથી રંગાઈ આનંદના આકાશમાં ગરકારાજની જેમ મહાભે છે. ઉપાની મનોહર મૂર્તિ બહુ વખત અદૃશ દેહે દવામાં તરવરતી દેખાય છે. એનો પ્રેમ સુરેશના હૃદયાકાશમાં મેઘ ધનુષ્યની જેમ સમરગે ઝળકી ઉઠે છે. એ અને એવાં બીજાં અનેક પ્રેમસમરણો એને આનંદ અર્પે છે. સુરેશ એ સમરણોને લાડ લડાવે છે ને રમિકાન્તને પરાજિત કરવા તૈયાર કરે છે. લગ્નનું મુહૂર્ત પૂજ્ય-વામાં આવ્યું, એ દિવસે સુરેશને ઘેર ઉપા ગઈ. બંને વચ્ચે થયેલા વાર્તાલાપ જાણુવા, જોવા છે.

“મુહૂર્ત પૂજાવ્યું.” ઉપાએ કહ્યું.

“કેના લગ્નનું ?”

“મારા.”

“કેની સાથે ?”

ઉષા શરમાઇ ગઇ.

“શરમાઓ છો શા માટે ? કહી દોને કે ‘તમારી’ સાથે’. આ સમાચાર રશ્મિકાન્તને ખુશ કરશે ને મારા દિલમાં આગ પ્રગટાવવાને બદલે ગરમી ફેલાવતો નાનકડો દીવો પ્રગટાવે છે. પણ લગ્નને દિવસે એ બધું પલટાઇ જશે. રશ્મિકાન્તને બદલે સુરેશ પરણશે.” સુરેશ કહ્યું.

“એવું શી રીતે થશે ?”

“જેવા કરજો ને ! તમને કહેવામાં આવશે.”

“ક્યારે ?”

“લગ્નને દિવસે કે આગલ્યે દિવસે.”

“આજે કહોને !”

“આજે કહેવાનો કંઈ અર્થ નથી, તેમ મારી યોજના પરિપૂર્ણ નથી. માત્ર ખોખું તૈયાર થયું છે ને તેમાં રંગો પૂરવાના છે. એ કામ અનેક જણના વિચારો લીધા પછી કરવાનું છે. સંભવ છે કે તદ્દન નવું ચિત્ર ચીતરવું પડે, આથી ઠેકાણા વગરની વાત જાણવાની શી જરૂર છે ?”

“ભલેને, હું તો નિશ્ચિંત છું. તમે કહેશો તેમ કરવા તૈયાર થઇને બેઠી છું.”

“મારે પણ એટલું જ જોઈએ છીએ. આપણે બંને ભેગાં થઇને એ રહીવાદી આખરના ઈબ્નરદારોની સાન ઠેકાણે લાવીશું. મગા પડશે.” કહી સુરેશ હસ્યો.

સુરેશના એ હાસ્યે ઉષાને ગાંડી ગાંડી બનાવી દીધી. પ્રેમના પૂરથી એની હૃદયસરિતા છલકાવા લાગી. એક છોળ આવી ને પ્રેમ વ્યાકુળ ઉષા ઉછાળો મારીને સુરેશને વળગી પડવા તૈયાર થઇ પણ હજી લગ્ન નથી થયાં તેનું લાન થતાં પાછી પડી. એનું મોં લાલ લાલ થઇ ગયું.

“સુરેશ આ જોયું. આવી પ્રેમાળ સુંદરીના કોડ પૂરા કરવામાં નિર્ધનતા આડી આવશે એ દુઃખે હુંખી દેખાયો. ઉષા ઉપર દયા આવી. તે ઉષા તરફ અમી-ઝરતી આંખ ફેરવી બોલ્યો, “માહું લાગે તેવું હોય તો ‘માહું’ ન લગાડશો. ફરજ મને પ્રેરણા કરે છે એટલે કલ્યા સિવાય નથી રહી શકતો.”

“કહોને શું કહેવું છે ?” ચીપી ચીપીને બોલતા સુરેશના શબ્દોથી ચમકી, પડી બેલા મોંએ ઉષાએ કહ્યું : “વાર શા માટે લગાડો છો ?”

“મારા જેવા નિર્ધનને પરણી મને લાગે છે કે તમે સંપૂર્ણ સુખ નહીં ભોગવી શકો.” સુરેશ ધીમેથી કહ્યું.

“ઉર્મિલા અને દીનેશ હવે તે ધન પણ તણી દીધું.”

સુરેશનું મોં બંધ થઈ ગયું. હવે શું બોલવું તે તેને ન સમજાયું. ઉપા આ મુઝવણી સમજી ગઈ એટલે આગળ જોઈ, “હું પૈસાની પ્યાસી નથી, પ્રેમની છું. પ્રેમ હશે ને પૈસાં નહીં હોય તો આ લશે. મને વજ્રાબૂધણીનો શોખ નથી, શહેરની સુંદરીઓને આંખ નાખવાના કોડ નથી. હું એક વરસ માથું છું અને તે પ્રેમ.”

“આવાં પ્રેમ શુંખસાથી બંધ થયેલાં પ્રણયપંખીડાને કેટલી ખીક હોય ?

x   • x   x   x

વિલાસની વાતે તો બહુ ભારે છે. હજી તેને મોટર નથી મળી. મોટરની લાલસા એના દિલમાં નિરંતર જળ્યા કરી એને તપાવે છે, તે સાથે એક વિષમ પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ છે. મદનરાય અને વિલાસના હૃદયખેચાણના તાર તૂટી ગયા છે. દિવસ ઉગ્યે તેઓ એક બીજાથી દૂર ને દૂર જઈ રહ્યાં છે. એક બીજા પ્રત્યે માન વૃત્તિ હતી તેનો નાશ થઈ ગયો છે. મદનરાય વિલાસને બહિષ્કારીણી અને વિલાસાસક્ત થેલી માને છે. પોતાના મતને નહીં અતુસરનાર મદનરાય ઉપર વિલાસને તિરસ્કાર આવે છે. એ માને છે કે આવાં ઠોર જેવાં માણસો ગોળાથી વીંધી નાખવાને લાયક છે. બધા પુરો નિષ્કુર, સ્વાર્થી અને કપટી હોય છે એ તેની નવી શોધ છે. બિચારી પોતાનો વાંક નથી દેખી શકતી. તેણે ‘ધંમ લેડીઝ કલબ’ ના સભ્યો સમક્ષ આ વિષય ઉપર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું ને જોડા થર્મોમિટરથી માપેલા પરિણામોની દલીલો ગોઠવી હતી. એના વ્યાખ્યાનને કલબની બધી સ્ત્રીઓએ તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લીધું હતું ને એક સુધારાપ્રિય ગણાવા મંથન કરતા દૈનિકે ખૂબ અગત્ય આપી, પ્રશંસાથી ભરપૂર અગ્રણ્ય લખ્યો હતો.

મદનરાયને અને વિલાસને બનતું નહીં. બણી બેઠને આ લપ વળગાડી તે માટે બિચારો મદનરાય પચાતાપ કરતો ને મોટે ભાગે ધરબહાર રહેતો. ના છૂટકે ઘેર આવતો. એકબેક પ્રત્યે જન્મેલા તિરસ્કારથી ભરપૂર વાતચીત ઉંચા દિવે ચતી. બંને સમસમી ઉડતાં, બંને દુઃખના ઉના નિસાસા નાખતાં.

૩૧, ૧૪૬

x   x   x   x

બળવંતરાય અમેરિકા જવા તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. ત્યાં એમની જરૂર હતી; પણ પુત્રને પરણાવ્યા સિવાય જવાનું કીક નહોતું લાગતું. આથી જેમ બને તેમ વહેલું લગ લેવા તેઓ વસંતરાય ઉપર દબાણ કરી રહ્યા. તેમના દબાણને વસંતરાય વશ પણ થયા હતા.

રશ્મિકાન્ત આનંદમાં હતો. લમના દિવસની આતકદૃષ્ટિએ રાહ જોતો દિવસો વ્યતીત કરી રહ્યો હતો.

x

x

x

x

મહેન્દ્ર એની બદમાસીમાં ફાળ્યો હતો. ‘મજૂર સંઘ’ ધમધોકાર આવતો હતો. હજારો મેમ્બરો થયા હતા ને પચાસ હજાર રૂપિયાની આવક ચાલુ થઈ હતી. લગભગ ત્રીસ હજાર રૂપિયા મજૂરોની ઉન્નતિ પાછળ ખર્ચાયા હતા ને વીસ હજાર તેના મંડળના સભાસદોમાં વહેંચાયા હતા, પણ તે છૂપી રીતે ખોટો હિસાબ ખતાવીને.

હવે તે એક વિશાળ અને સગવડવાળા બંગલામાં સહ્યદરથના ‘ઠાઠમાઈથી રહેતો હતો. મોટા મોટા માણસોને મળતો હતો. તેમની સાથે સેવાલાવથી છલકાતી વાતો કરતો હતો ને જગતની આંખમાં ધુળ નાંખી રહ્યો હતો. બદમાસની બદમાસીથી અજાણ્યા મજૂરો મહેન્દ્ર ઉપર વારી જતા, મહેન્દ્રની જય બોલાવતા ને તેને માન આપતા. મહેન્દ્ર મજૂર ઉન્નતિને નામે પૈસા મેળવવાની જુદી જુદી રીતો અજમાવતો, પૈસા મેળવતો ને વાપરતો. મુંબઈમાં બદમાસ તંત્રીના તંત્રનીચે ચાલતું, ‘મજૂર હિતચક્ર’ પત્ર મહેન્દ્રની વહારે ચઢ્યું હતું. તે વારંવાર મહેન્દ્રની મહાતુલ્યતાનું દર્શન કરાવવા, પ્રશંસાના પ્રત્યેક શબ્દથી ભરપુર લેખો બહાર પાડતું. કારણ? મહેન્દ્રે તેને એક હજાર રૂપિયાનો એક આપ્યો હતો. પ્રચારકાર્યના ખર્ચ ખાતામાં એ રૂપિયા નાખવામાં આવ્યા હતા. અને તે પ્રચાર ઉપર જણાવ્યું તેવા પ્રકારનો હતો. મહેન્દ્ર આટલો ઉપકાર કરીને અટક્યો નહોતો. પોતાના કાબુ તળેના હજારો મજૂરોને ગ્રાહક કર્યા હતા. છાપું ખૂબ નફો કરતું થયું હતું ને મહેન્દ્રનો તેમાં ભાગ હતો !

એકંદરે દોઢ વરસમાં ‘મજૂર સંઘ’ હેરત પામીને તેની સ્થિતિમાં આવ્યો હતો અને તે મહેન્દ્રની ચાલાકી તથા સહકારીઓના તનતોડ સહકારને આભારી હતું.

મીઠો અકસ્માત

ઉપાના લગ્ન નિર્ધાર્યા હતા આવતી કાલે જન આવવાની છે, બે દિવસ અગાઉ સુરેશ રશ્મિકાન્તને નીચે પ્રમાણેના તાર કયો હતો,

“ ઉપા મને ચાહે છે ને મારી સાથે લગ્ન કરવાની હિતચક્તિ ધરાવે છે. તમારા પોતાના વ્યક્તિત્વના રક્ષણ માટે અને તમારા કુળની આગરના કાકરા ન ચાપ તે માટે પરણવા આવવાનો વિચાર માઠી વાગ્યો આવશે તો કાળા વાવટા તમારે સ્વાગત કરશે, નવસુવાનોની સેના તમારા મનોમને જિત્તજિત કરી નાખશે, —સુરેશ.”

આ તાર વાંચી રશ્મિકાન્ત ડયો હતો છતાં હમ્મો હતો વિદેશી ધૌવનશક્તિના સામર્થ્યનું બિચારાને જ્ઞાન નહોતું તેણે જળવતરાયને તાર વચાવ્યો સુરેશ નામના ક્ષુદ્ર જતુએ મનાવેના મોઢાના જોગથી, તાર વાંચીને તરતજ તેઓ ખુમ હર્યા. “ પરણવા નહીં આવવામા તારા કુળને કલક લાગે તેવું છે તે પણ એ અદ્વ માણસ સમજી શકતો નથી ને ઉપા જેવી અધ્ધરા મેળવવાનો મનસુબો રાખે છે ” તેમણે રશ્મિકાન્ત તરફ જોઈ હલું.

“ પણ પિતાજી એ શોક લગ્નમા અડચણ ઉભી કરશે તો ? ” રશ્મિકાન્તે પૂછ્યું

“ શી અડચણ ઉભી કરશે ? ”

“ કન્યાને ઉઠાવી જરો તો—”

“ હજારો માણસો વચ્ચેથી કન્યાને ઉઠાવી જશે ? તો માઠી વાત કરે છે ? ”

“ ઉપા પોતે ચાલી જશે તો ? ”

“ એના માખાપ જવા કેમ દેશે ? ”

“ છતાં ચાલી જશે તો ? ”

“ પાતાળમાથી શોધી લાવીશુ કન્યાના ઘરની આસપાસ પોલીસનો પટ્ટેરા બેમાઠીય લાયકરમા લાયકગ ચોરાને, માયની શકાય છે તો એક છોકરી નહીં સચવાય ? ”

“ યુવકો કોઈન કરી આપણને અટકાવશે તો ? ”

“ બળબળરીથી આગળ વધીશું. છેવટે પોલીસની મદદ માગીશું. એક-બેને પકડી અંધારી કોટડીમાં ધકકેલી દીધા એટલે બધા સીધા દોર. ”

લક્ષ્મી અને આપણુદી ઉપર મુસ્તાક રહેલા બળવંતરાયને યુવકોના બળની બખર નહોતી. કુળની આબર અને મિથ્યા મમતની પાછળ મૂર્ખશીરોમણીઓની જમાતમાં દાખલ થવાની તૈયારીઓ તેઓ કરી રહ્યા હતા. જેમ બળવંતરાયની આંખ સુરેશના તારથી ન ઉઘડી તેમ વસંતરાયની આંખ ઉપાની ખીજ વખતની અને છેલ્લી ચેતવણીથી ન ઉઘડી. અને વેવાઇઓ કુળકીર્તિની મહિરાથી ઉન્મત્ત બન્યા હતા. ધસીને કાપી નાખવા, છરી લઇ ઉભેલા માણસ સામે નાક ધરીને ઉભા હતા. લગ્નને દિવસે બનનારા બનાવની તેમને કલ્પના પણ નહોતી. તેમને ઉશ્ચલાવી નાખવા એક પ્રચંડ શક્તિ આગળ ધસી આવે છે તેનું લાન નહોતું.

લગ્નને આગલ્યે દિવસે સંધ્યાકાળે વિક્ટોરીઆ ગાર્ડનના એક ખૂણામાં કેટલાક યુવકોની મંડળી ભેગી થઈ હતી. બધા યુવકો કોઇની શક બેઠી રહ્યા હતા. તેઓ અંદરે અંદર વાતો કરતા ને અટકતા હતા. કેટલીકવાર પછી સુરેશ, દીનેશ અને ઉર્મિલા ત્યાં આવ્યાં. મીઠા મધુર ગળુગણાટથી યુવકોએ તેમને વધાવી લીધાં. ત્રણેએ બેઠક લીધી. યુવકોની નજર તેમના ઉપર ચોંટી રહી. તેઓ શું કહે છે તે બાણવા ઉત્સુકતા છવાઇ રહી.

ઉર્મિલાએ બેઠાં બેઠાં વાત કરતી હોય તેવી ઢળે કહેવા માંડ્યું, “ મિત્રો, આપણી આ સભા શા માટે બોલાવવામાં આવી છે તે મારે કહેવું ન પડ્યું હોત તો હીક થાત; પણ કહેવાની જરૂર લાગે છે. ઉષા રશ્મિકાન્ત સાથે પરણવા નથી ઇચ્છતી તે તમે બાણો છો. તે તો આ સુરેશને ચાહે છે. બાળકો લગ્ન જેવા ગંભીર વિષયમાં ભૂલ કરતાં હોય તો તેમને અટકાવવાની માખાપની ફરજ છે; પણ અહીં તો ઉષા જેવી સંસ્કારી બાળાનું તેના પિતાની સ્વાર્થવૃત્તિ ઉપર બલિદાન દેવાય છે. તે સુરેશને ચાહે છે, તેના હૃદયને બરાબર ઓળખી ગઈ છે અને એ બેને છૂટાં પાડવાનું એક પણ કારણ નથી; તોપણ વસંતરાયને ઉષાને અણુગમતી જગ્યાએ પરણાવવાનો હક નથી. કાયદેસર ઉષા સ્વતંત્ર છે, એ તકનો લાભ લઇ અમે અમારી મેળેજ લગ્ન અટકાવત. વળી સુરેશ એક એવી સરસ રીત બતાવી હતી કે જરાયે ધમાલ સિવાય સ્વાર્થીઓની બાજુ ઉંધી વળી જાય; પણ અનેક કારણોસર અમે આ રસ્તો

લેવાનો નિર્ણય કર્યો છે. અમે તમારા સહકારની આશા રાખીએ છીએ. તમે સહકાર આપશો તો આવી રીતનાં થનાં કેટલાયે લગ્નો અટકશે. "

૧ "પણ ઉપા રશિમકાન્ત સાથે શા માટે પરણી નથી ?" એક અવાજ આગ્યો.

"કારણ કે તે છવ્ઠી નથી. "

"રશિમકાન્ત કરતાં સુરેશમાં એવું કંઈ વધારે નથી..."

"એવું ન જોશો. જેવું દિલ જ્યાં લાગે ત્યાં બધું છે. "

૨ "આવી બાળનમાં યુવકોની મોટી સંખ્યાને સંડોવવી તે ઠીક છે ? "

"આ પ્રશ્નથી મને માહું લાગે છે. હું જે બાળુઓએથી આ પ્રશ્નને જોઈ છું. એક તો આ પ્રસંગમાં બળવાની તમને જરૂર નથી લાગતી. બીજી બાજુ 'સંડોવવી' શબ્દની પાછળ સમાઈ રહેલી છે. પહેલીનો જવાબ પહેલો આપીશ. જે તમને મેવાની-એક પણ માણસનું બધું કરવાની ધમશ હોય તો આવો. શબ્દ બૂચેયુકે ન વાપરવો ઘટે. આ શબ્દપ્રયોગ ધમશના અભાવનો નિદર્શક છે. યુવકોએ કયા કાર્ય માટે સંડોવાવું જોઈએ તે નક્કી કરતા જેવું છે ? યુવકોનું ક્ષેત્ર આકાશ જેટલું વિસ્તૃત છે, પાતાળ જેટલું ઊંડું છે. જ્યાં સેવાની જરૂર પડે ત્યાં તેને દોરી જવાનું છે, પછી લયે એ કામ નાનું હોય. મોટા કુકર્મો અટકાવવાનું ધ્યેય રાખીએ તે નાનાંને તથા દુષ્ટને તો ભારે અનર્થ થવાનો સંભવ છે. મોટાં કરતા નાના નિંદ્રા કર્યોની સંખ્યા મોટી હોય છે એટલે-એકંદર થતું તુકશાન નાના નિંદ્રા કર્યોથી વધારે થાય છે. હવે આ કાર્ય નાનું છે કે મોટું તે બતાવવા પ્રયત્ન કરું છું. એક વખત કશુલ કરી લઈ કે તે નાનું છે પણ બીજી અનેક રીતે મોટું છે. આ પ્રસંગનો લાભ લઈ અમે બળવો સર્જાવવા માગીએ છીએ; બહેરા કાનોત્રે સંભળાવવા માગીએ છીએ કે આપણીનો અમરપટો નાશ પારખે છે, માથાપોની આપણી ન નિભાવવાનો મમત્રુ યુવાનવર્ગે દડ સંકલ્પ કર્યો છે. તે સંકલ્પ ઉપર વિજયની મહોર લગાવવા બળવાનો આશરો લીધો છે. બળવાથી મેળવેલા નાના સરખા વિજયથી મહાવિજયની આકાશ પ્રદિપ્ત થશે, નાની સરખી ચિનગારી મહાનલ પ્રગટાવવાનો આદેશ આપશે. આ વસ્તુ રીકારી અમે આ માર્ગ લીધો છે અને જે તે તમને ઠીક થાગવું હોય તો સામેલ થાઓ. "

ઉધા જેવી સમજી બાળાંએ પોતાની જાતે સંકલ્પ કર્યો છે અને કંટલાંક બુદ્ધિશાળીઓની અનુમતિ મેળવી છે તેજ કારણ આ બળવામાં સામેલ થવા તમારે માટે પૂરતું છે. હું પોતે આ પ્રસંગને બળવાથી સાંમનો કરવાને યોગ્ય માનું છું. જે માનતા હોય તે સહકાર આપે, ન માનતા હોય તે દૂર રહે. એક કે બીજે રસ્તે અમે જીત મેળવવાનાં છીએ તે ચોક્કસ છે.”

“બળવો ન કરવો પડે તે માટે તમે કંઈ પગલાં લીધાં છે?” બીજે એક અવાજ આવ્યો.

“ઉધાના પિતાને અને રશ્મિકાન્તને સમજાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. શરૂઆતમાંજ ચેતવણીઓ અપાયેલી ને હમણાં થોડા વખત પહેલાં પણ તેમ થયેલું. અમે જાણીએ છીએ કે બળવો અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યા સિવાય કરવામાં આવેલો બળવો અધર્મ છે. આથી અમે બન્યા તેટલા પ્રયત્નો કર્યા છે પણ ખતે મફત છે.”

“ઉધા શું કહે છે?”

“બળવો.”

“તો અહીં આવી કેમ નથી?”

“જીત મેળવવા અને એ રીતે પોતાના વણસી જતા જીવનને બચાવવા તે બધી સાવચેતીઓ લઈ રહી છે. એક યોજના નિષ્ફળ જતાં બીજીનો આશરો લેવા તૈયાર છે. એટલે યોજનાઓને અંગે જે સાવચેતીઓ રાખવી જોઈએ તે રાખવા આવી નથી. આવી હોત તો સારું થાત એમ હું માનું છું પણ નથી આવી તેથી તેને સહકાર ન આપવો એમ માનતી નથી.” ઉધાએ બધાને જીતતા સ્વરે કહ્યું.

સોંપવામાં આવ્યાં. એ કામ પુરું થતા વરની ખાસે એ દુકરી હોય તેને મદદ કરવા ઉપડી જવાના હુકમ અપાયા. પચાસ-સાઠ યુવકોની નાની મંડળી ઉપર ઉત્સાહ અને હર્ષનું પ્રજળ વાતાવરણ છવાઈ ગયું, દરેકના હૈયામાં યૌવનનું જળ ઉછળા મારવા લાગ્યું. છૂટા પડતી વખતે એક પ્રચંડ સૂર આકાશને ગમ્મવતો ગાજી ઉઠ્યો:

હન્કિલાખ ઝીંઘાખાદ.

× × × ×
ખીજે દિવસે સવારે વસંતરાયના મકાનમાં ભારે ચળવળ ચાલી રહી હતી. ઉમ્મિલાની આગેવાની નીચે યુવકોએ ઉપાડી-લીધેલા કાર્યના સમાચાર તેઓ ઉઠ્યા કે તરત મળ્યા ને મોં પડી ગયું. હવે શું થશે તેની ચિંતાએ વિહ્વળ જની ગયા. ઝટપટ દાતણપાણી કરી સ્નાન કરી લીધું. ચા-નાસ્તાનું ભાન રચું નહીં. દાતણ કરતાં ને નહાતાં તેઓ મૂઠની જેમ વારંવાર ખેંસી રહેતા. ભાન થતાં ચમકીને કામ શરૂ કરતા ને વળી પાછા ફરી જતા. તેમણે ઉપાને પાસે ખોલાવી. ઉપા આવી. પિતાના દીન જની ગયેલા મોએ તેને દુઃખી કરી.

પાતાળમાંથી આવતો હોય તેવા અવાજે ધડ ઉપરનું ડોકું ખળાત્કારે સ્થિર રાખતા “હોય તેવો પ્રયત્ન કરતાં વસંતરાયે કયું, “ઉપા, ખેટા, રશ્મિકાન્ત સાથે લગ્ન કરવા નથી ઇચ્છતી?” અને તે આશાભરી આંખે પુત્રી તરફ જોઈ રહ્યા.

“પિતાજી, મેં તમને અમાઉથી કહી દીધેલું છે ને!”

“શું કહ્યું હતું?”

“ભૂલી ગયા?”

“ના, ભૂલ્યો નથી પણ તારે મોએથી ફરીથી સાંભળવા માગ્યું હતું. કહે, ઝટ કહે, રશ્મિકાન્ત સાથે લગ્ન કરવા નથી ઇચ્છતી?”

“ના.”

“શું?” સ્વર લંબાવી નરમાશથી વસંતરાય ખોલ્યા.

“ના.”

“શાથી?”

“હું તેને નથી ચાહતી.”

“ધિક્કારે છે?”

“ના, ધિક્કારતી પણ નથી.”

“આ તોફાન તેં કર્યું?”

“કયું?”

“યુવાનોનું ટોણું તોફાન કરવા ઉજું થયું છે...”

“તે હું નથી જાણતી.”

“ગમે તેમ હો. બેટા, તારા આપની આખર ખત્યાવવા એ લોકોને હઠ ઊડવા સમજાવ. તારું કહ્યું સાનશે.”

“પિતાજી, એ મારા અધિકારની વાત નથી.”

“તો કેના અધિકારની છે.”

“ઉર્મિલાના.”

“હીક, બેસ. ટેલીફોન કરીને ઉર્મિલાને બોલાવું છું. થોડા વખતમાં જ આવી પહોંચશે. કામ હોય તો જા. ઉર્મિલા આવશે ત્યારે જરૂર પડશે તો બોલાવીશ.”

ઉપા ગઈ. વસંતરાયે ‘ગ્રીન કોટેજ’ માં ટેલીફોન કર્યો ને એકદમ, સિનિટ પણ ગુમાવ્યા સિવાય આવવાની ઉર્મિલાને વિનંતી કરી. કારણ પૂછવામાં આવ્યું પણ જાણાવ્યું નહીં. ઉપાને કંઈ થયું હશે એવી બીકે મારતી મોટરે ઉર્મિલા આવી પહોંચી. વસંતરાય તેની રાહ જોતા ખાણા આગળ ઉભા હતા. ઉર્મિલાને લઈ તેઓ પોતાના ખંડમાં આવ્યા. બંનેએ બેઠક લીધી.

“યુવકોનું ટોળું તમે તૈયાર કર્યું છે ?” વસંતરાયે પૂછ્યું.

“હા.”

“એ શું કરશે ?”

“વરરાજાને પાછા કાઢવાના શક્ય તોટલા બધા પ્રયત્નો કરશે.”

“મારા ઉપર દયા દેવાની આ ધમાલ પડતી મૂકો. તમને વિનંતી કરું છું, તમારે પગે પડું છું. મારી આખરના કાંકરા કરી જીવતરને રદ ન કરી નાખો.”

વસંતરાયના શબ્દોએ અને ચહેરાએ ઉર્મિલાનું હૃદય પીગળાવ્યું. આખરના મૃગજળ સાટે પાગલ બની લટકનાર પુરૂષની દયા આવી. ઉર્મિલાએ જોયું કે આ શબ્દો બોલતી વખતે વસંતરાયની આંખમાં ઝળઝળિયાં લરાઈ ગયાં હતાં, સાદ દ્રૂજતો હતો અને પગ થરથરતા હતા.

“પૂજ્યત્રા ! ઉપા મારી બહેનપણી છે. અને તેના આપ પિતા છે એટલે હું તો આપની પુત્રી છું. વળી આપે મારા ઉપર કેટલા ઉપકાર કર્યા છે ? મારા કાકાની ત્રિદી બતાવતાં જ આપે મને ગાળ્યા તેટલા રૂપિયા આપ્યા છે ને કેટલાય દહાડા ઘેર રાખી ખવડાવ્યું છે. એ ઉપકારોને હું ભૂલી નથી ગઈ. મને દિલગીરી થાય છે કે એ ઉપકારોને એક જાણુએ મૂકી આપની સોચે લડવું પડે

છે; પણ જો આપ ઉપાને રસિકાન્ત સાથે પરણાવવાનું માંડી વાળો તો કશું નહીં થાય. ”

“ તો કોની સાથે પરણાવું ? ”

“ ઉપા જેને ચાહે છે તેની સાથે. ”

“ કોને ચાહે છે ? ”

“ તે ઉપા કહેશે. ”

ઉપા કાંઈને ચાહે છે તે વસંતરાય જાણતા હતા પણ કોને ચાહે છે તે પ્રયત્ન કરવા છતાં જાણી નહોતા શક્યા. ઉપાને પૂછ્યું તો તેણે પણ કશું નહીં અને ઉર્મિલા આવે જવાળા આપે છે તેથી તે મુઝાયા.

“ હવે મારાથી તે બની શકે તેવું નથી. ” વસંતરાય દુઃખી બવાળે કહેવા લાગ્યા. “ અગાઉથી તમારું અને ઉપાનું કહેવું ન માન્યું. હવે ખસ્તાઉં છું. મારી આખર સાચવવા તમને વિનંતી કરું છું. મારી આખર તમારા હાથમાં છે. ”

“ તમારા હાથમાં છે. એક ‘ ના ’ સર્વ વિગમ સંયોજાને દૂર કરશે. ”

“ તે સમજ્યું છું પણ હવે વખત નથી રહ્યો. ”

“ હું માનું છું કે હજી કશું બગડી નથી ગયું. ”

“ ભૂલો છો. ”

“ તો વરરાજને પાછા કાઢવાના પ્રયત્નો કરો. ”

“ મારી વિનંતી સ્વીકારો. ”

“ મારો જવાળા એક જ છે. ખૂબ કામ છે એટલે બહુ છે. માફ કરજો. ” કહી ઉર્મિલા ઉઠીને ચાલતી થઈ. દયાજનક નજરે વસંતરાય તેને જોઈ રહ્યા. દુઃખની અસવતા દર્શાવતી રૂબે રૂકું હસાવ્યું તે શિથિલ થઈ પડ્યા.

x

x

x

x

દેવ આવી.

વરરાજ બહાર આવતાં જ છપાઈ રહેલા કાળા વાવટાઓ બહાર નીકળ્યા, ઉંચા થયા ને દવામાં ફરફરી ઉઠ્યા. જનમાં આવનારાનાં દયાં ધડક્યાં, ત્યાં તો ઉપરા ઉપરી અવાજ સંભળાયા.

“ ઇન્દિરાજા ઝીંદાબાદ. ”

• “ વરરાજ પાછો લા. ” •

“ કાળેને હુંદનાર આદ્યો લા. ”

• “ ઇન્દિરાજા ઝીંદાબાદ. ” •

એક કાફૂ ખાડું ઉંચું થયું. તેમાં ભમરડા જેવડા અક્ષરે લખ્યું હતું;
 “આત્મલક્ષ સિવાય દેહલક્ષ આટે તરફડિયાં મારનાર પ્રેમના
 આ લિખારી અને લક્ષના નાલાયક ઉમેદવાર, આગળ ન વધ.
 તારે પગલે પગલે પાપની છાપો પડે છે, તારે શ્વાસેશ્વાસે વાતાવરણ
 કલુષિત થાય છે.”

યુવકોના આ ધસારાએ અને કલશોરે જનનૈયાઓને હચમચાવી
 નાખ્યા. પૈસાના સદથી મગરૂબ બની ફરતા બળવંતરાય ટોળા
 તરફ ધસી આવ્યા ને સાથી આગળ ફેલેલી સ્ત્રીની સામે આવી
 ઉભા રહી, ક્રોધના અંગારા વેરતી નજરે ટગર ટગર જોઈ રહ્યા.

“ઉર્મિલા, તું ?” બળવંતરાય બરાડ્યા.

“હા, કાકા.”

“તને ઉછેરીને મોટી કરનાર કાકાની સામે લડવા આવવા
 જેટલી નિમકહરામ નીવડે છે ? લણાવી તેનું આ ફળ ?”

“લણુતરે જ મને આ કામ કરવા પ્રેરી છે. કાકા, સંબંધ
 કરતી ફરજ મહાન છે. એ ફરજ આ કામ કરવાનો સાદ દે છે.
 આમાંથી બચવા આપને અને રરિમને બહુયે કહ્યું હતું, બહુયે
 વિનંતીઓ કરી હતી પણ તે સ્વીકારવાનું આપને હીક ન લાગ્યું.
 મેં મારી ફરજ બજાવી હતી. હવે મારો શો લાંક ?”

“તને અને આખા ટોળાને કહું છું કે જાવ.”

“અમે નથી જવાનાં.” ઉર્મિલાએ જવાબ આપ્યો.

“પરિણામ બરાબ આવશે.”

“તે વેઠી લેવા અમે તૈયાર છીએ આવેલાં છીએ.”

આ તડાતડી આવતી હતી તે વખતે યુવકોનેના હાથમાંના
 કાળા વાવટા જોરથી હલાવી રહી હતી ને પોકારો પાડતી હતી.
 વરરાજની મૂઝવણનો પાર નહોતો. તે કંઈક બોલત પણ બળવંતરાય
 એ કામ કરી રહેલા હોવાથી થોડીવાર શાન્ત ઉભા રહ્યા ને પછી
 પોતાને માટે આવેલી મોટરમાં બેસી રંગ જેવા માંડ્યો. યુવકોમાં
 તોળ વધતું જતું હતું. તેઓ ઉપરાઉપરી પોકારો કરતા હતા.
 બળવંતરાય વધારે ને વધારે ઉશ્કેરાતા હતા. જનનૈયાઓની સ્થિતિ
 અવર્ણનીય બની ગઈ. હવે શું થશે, ચઢી આવેલું આ તોફાની
 વાદળ કઈ રીતે વિખરાશે તેની ચિંતા કરતા કેટલાક આજુબાજુ
 જગ્યા શોધી બેસી ગયા ને કેટલાક ઉભા ઉભા તમાશો જેવા લાગ્યા.
 બે-ચાર જણા બળવંતરાયની મદદે આવી ઉર્મિલા અને યુવકોને
 સમજાવવા ફાંફાં મારવા લાગ્યા; પણ કાનના પડદા ફાડી નાખે તેવા

અચાને વચ્ચે તેમનું બોલતું માલગાતું નરોત્. ઘરગાટ સાંભળી આલુઆલુથી કેટલાયે માણસો ચાલી આવ્યા હતા ને આવ્યે જતા હતાં.

“સાબળશો ?” હાથ હચા કરી, જૂસ પાટી બળવંતરાયે ટોળાને કહેવા માડ્યું પણ તેમના ચખ્છો સંભળાયા નહીં. તેમણે ફરીથી જૂસ પાટી એકવાર, બેવાર ને ત્રણવાર. ત્રીજી જૂસે પોકાગે ખંધ રહ્યા ને યુવાનો બળવંતરાય થી કહે છે તે સાંભળવા તૈયાર થઈ હોવા.

“તમને વિનંતી કરીને કહું છું કે પાછા જાઓ...” બળવંતરાય ટોળાને કહેવા લાગ્યા. પોતાની વિનંતી સ્વીકારાને એવી તેમને ખાતરી હતી.

પણ ટોળાએ જવાબ દીધો: “તમે પાછા જાઓ.”

“અમે પાછા જવા આવ્યા નથી.”

“અમારે માટે પણ તેવું છે.”

સ્ટેશન ઉપર તોફાન ચાલી રહ્યાના સમાચાર મળતાજ વર્તનશા ભારતી મોટરે હાફનાફાફાં આવ્યા. તોફાન ન થાય તે માયવા-ટોળાને કાણુમા રાખવા છ સિપાઈદાદાઓની પણ. પધરામણી થઈ હતી. ખરેખરો રંગ જામ્યો હતો. જનૈયાઓના હૈયા ધડકતા હતા ત્યારે જોવા આવેલા લોકોમા કુતુહલે આનંદ પ્રગટાવ્યો હતો.

લથડતે પગે મોટરમાથી ઉતરતા વર્તનરાયના માથામા ઠુક વાગ્યું પણ તેની દરકાર ન કરતાં તેઓ સ્ત્રીધા ઉર્મિલા પામે આવ્યા. તેમના કપાળ ઉપર પરમેવાના બિંદુઓ જામી ગયાં હતાં, બેભાન જેવા બની ગયા હતાં.

હાથ જોડી વર્તનરાય ઉર્મિલાને કહેવા લાગ્યા, “માર કંઈ માનો ને મહેરબાની કરીને પાછા જાઓ.”

“અમારો એકજ નિર્ણય છે.”

“પાછા ઉતાડું.”

“છતાં પણ નિર્ણય અચળ છે.”

“અરે રામ, આ થુ થવા બેસું છે!” ફરી બધાના દેખતા વર્તનરાયે બે હાથ વડે આથું ટટ્યું ને નીચે બેસી જઈ તેઓ મોટા, અવાળો રૂવા લાગ્યા.

ઉર્મિલા અને યુવાનોના દિવ દ્રવ્યા પણ તેઓ જાણતા હતા કે સામાજિક બળવામા આવા દુસ્તોની પરંપરા ચાલુ રહેવાનીજ. સાચા બળવાખોરોએ હૃદયને વળંપથી કંઠાર ને પ્રુપથી કોમળ રાખવું જોઈએ. કંઈ પ્રસંગથી કંપી જનાર કે ઉરકેરનાર જનાવથી

જવાબ સાંભળી યશવંત વિચારમાં પડી ગયો હોય તેવો લાગ્યો. તે આજળ વધતો અટક્યો ને ઉમરા ઉપર એક પગ મૂકી નીચું નેંધ ઉભો.

“કેમ વિચારમાં પડી ગયા? આવોને!” વિલાસે કહ્યું.

“મહનરાય મળશે ને અર્ધો કલાક રોકાવું પડશે એમ માની મેં તો મોટર પાછી મોકલી દીધી.” યશવંત ખંડમાં દાખલ થતાં બોલ્યો.

“એમાં શું બગડી ગયું? એ નથી, કંઈ ધર પણ નથી? બેસો.” વિલાસે પલંગમાંથી ઉઠી ખુરશી ગોઠવી આપતાં કહ્યું.

યશવંત બેઠો. વિલાસ હાથમાં સોય દોરા રાખી સામે પલંગમાં બેઠી ને શું થવા લાગી.

“લટ!” વિલાસે ખૂસ પાડી.

“આવ્યો.” આદેથી જવાબ મળ્યો ને થોડી વારમાં મોટી કાંદ અને તે ઉપર ઉગેલા વાળથી શોભિતો લટ હાજર થયો.

“કેમ?” લમાકુ ભરેલા હોઠથી ખરાખર હિલચાલ નહોતી થતી એટલે દાંતમાંથી બોલતો હોય તેમ લટ બોલ્યો.

“આ પીશો કે કોરી?” વિલાસે યશવંતને પૂછ્યું.

“આ.”

“બે કપ આ બનાવી લાવો.” વિલાસે લટને કહ્યું.

ખલા ઉપરના મેલા લુગડાના કકડાને હાથમાં લઈ વીંઝતો વીંઝતો લટ ચાલતો થયો. વિલાસે શું થવાનું શરૂ કર્યું.

નીચું નેંધ કામ કર્યા કરતી વિલાસ તરફ યશવંત નેંધ રહ્યો. વિલાસ સુંદર હતી ને અંગના કળામય વળકાથી અત્યારે વધારે સુંદર દેખાતી હતી. વિજળીના દીવાનો પ્રકાશ એ સૌંદર્યને મોહક-આકર્ષક બનાવતો હતો. યશવંત એ પ્રકૃષ્ટ સૌંદર્યને આકર્ષણ ભરી મલિન દષ્ટિએ નેંધ રહ્યો. એવામાં વિલાસ હાલતાં; પહેરેલી વાદળી સાડી ઉપરની રૂપેરી કોર ચમકી. આ ઝગઝગતા સૌંદર્ય યશવંતને ઘાયલ કર્યો. એની દષ્ટિમાં નેર આવ્યું. નજર ન ઉઘડી. યશવંતની મલિન વૃત્તિઓનો પડઘો પાડતું વિલાસનું હૃદય હોવાથી કે દષ્ટિના બેચાણથી વિલાસે ત્રાંસી આંખે યશવંત તરફ નેંધું. દષ્ટિના તાર સંઘાઈ જતાં બંને હૃદયોએ થડકા અનુભવ્યો; બંને હૃદયોમાં ઝંબુઝબાટ થવા લાગ્યો, બંને હૃદય કોકળ સંગીત સાંભળવા લાગ્યાં!

ઝેની ઝે

ઝેવામાં ચા આવી. ખંનેઝે કપ હાથમાં લઈ ચા પીવા માંડી. શવંતને આવ્યે ઝોહો વખત નહોતો થયો પણ વાર્તાલાપ નહોતો થયો. વિલાસ બોલે ઝેમ યશવંત ઈચ્છતો હતો પણ વિલાસની છબ કરતાં આંખ વધુ કામ કરતી હતી.

“હું ક્યારનો આવ્યો છું પણ તમે એક અક્ષર પણ બોલ્યાં નથી. કેટલો અવિવેક!” યશવંતે વિલાસને વાતે વળગાડવાની તૈયારી કરી.

“હા, નથી બોલી.”

“બહુ શરમાળ!”

“ના, ના, એવું કંઈ નથી; પણ શું બોલું?”

“શું બોલવા માટે કશું નથી? વાત કરવી હોય તો વાતના વિષયોનો શો તોરો? દુનિયા વાર્તાથી ભરપૂર છે.”

“કેટલાક માટે વાતો કરવી હોય છતાં વિષયનો અભાવ હોય છે.”

“એવું તમારે માટે?”

મંદ સ્થિત કરતાં વિલાસે ડાકું હલાવ્યું. ઝે ક્રિયાએ યશવંતને વીંધી નાખ્યો. ધાયલ હૃદય વધારે ધાયલ થયું ને નિર્લજ્જ બનવા લાગ્યું. ખંનેઝે કપ રક્ષામી મૂકી દીધાં. યશવંતે ખિસ્સામાંથી સોનાની ચકચકીત ડાબી કાઢી, ઉઘાડી તેમાંથી એક સીગરેટ લઈ મુજગાવી. ધૂમાડાના ગોટેગોટ કાઢતો તે ખુરશીમાં આરામથી બેઠો ને વિલાસના સૌંદર્યની મદિરાતું પાન કરવા લાગ્યો. વિલાસ પણ યશવંતના સામું તાકી રહી. યશવંત તેને રૂપાળો ને સ્વીકાર્ય લાગ્યો.

“તમારું સૌંદર્ય અનુપમ લાગે છે.” યશવંતે ધૂટતા કરી.

“અને તમારું?” શરમાતાં અને વિકાર અનુભવતાં વિલાસે પૂછ્યું.

વિલાસને જવાબ ન આપતાં યશવંત આગળ બોલ્યો, “સૌંદર્ય ઇશ્વરની અમોલી બક્ષીસ છે. એ બક્ષીસનો ઉપભોગ કરવાનું પણ નસીબમાં હોવું જોઈએ છીએ. ઇશ્વરે મહનરાયને તમારું સૌંદર્ય આપ્યું છે પણ હું નથી ધારતો કે તેવું નસીબ જોઈએ તેવું સારું હોય. તમારે જેને બનવું હોય તેવું મને લાગતું નથી.”

“બરાબર છે. તેઓ મને તિરસ્કારે છે તેથી કરીને મારી અનેક ઉર્મિઓને નિર્દયતાથી કચડી નાખે છે. મારા હૃદયમાં કંઈ કંઈ આશાઓ અને આકાંક્ષાઓ ભરેલી છે, કંઈ, કંઈ ભાવનાઓ અંતરને ખળભળાવે છે પણ શું કરું? સહકાર સારો મળ્યો નથી.”

“તમે દુઃખી છો?”

“જેવી તેટ્ટી નહીં. સહ્ય સમાજમાં ફરવું હોય તો યોગ્ય સમ્યતા જાળવવા અર્થે પણ કરવું જોઈએ.”

“જોઈએ જ.”

“અને તે ન મળે ત્યારે મારે શરમાવું પડે. એમની પાસે માગું તો લડાઈ થાય.”

“મદનરાયે શું ન આપ્યું.”

“એક મોટર ખરીદવા આજે વરસ દહાડાથી કહ્યા કરું છું. એક વખત તો સખત લડવાડ થઈ પણ ખરીદતા નથી.”

“શું કહે છે ?”

“મોટર પાલવે તેવી સ્થિતિ નથી.”

“તદન નિષ્કુર પુરુષ ! પત્નીના સુખ-માટે ગમે તેવી વિષમ સ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડે, ગમે તેટલાં દુઃખ વેઠવાં પડે, દેવું પણ કરવું પડે. તેમાંયે સુંદર અને રસિક સ્ત્રી માટે તો ખાસ. મારી પત્ની તમારા જેટલી રૂપાળી કે બુદ્ધિમાન નથી તોપણ પાણીની માફક પૈસા વાપરે છે. હું જરાયે વિરોધ કરતો નથી. તમારા જેવી સ્ત્રી મને મળે તો.....”

વિલાસ પશવંતના આગળના શબ્દો સાંભળવા ઉત્સુક નજર ઠેરવી, ડાન માંડી, તૈયાર થઈ રહી. તેનાથી બોલી જવાયું, “તો... હાં, તો...”

“તો.....શું કહું ? તેનો ગુલામ બની જાઉં.”

“હું તમને પસંદ પડું છું ?” નીચ અને બેશરમ નારી વિલાસની હાથે કાંટા પણ ન વાગ્યા !

“તમે કોને પસંદ ન પડો ?” વિલાસના જેટલા જ નીચ વશવંતે કહ્યું.

“મારી સાથે લગ્ન કરો ખરા ?”

“જરૂર.”

“પણ તમે પરણેલા છોને ?”

“બીજા.”

વિલાસ કંઈ ન બોલી. તે મનમાં વિચારવા લાગી, “આહા ! આનો પુરુષ મળે તે સ્ત્રીનાં પણ લાગ્યું ! મદનરાયને પરણતા પહેલાં વશવંત મળ્યો હોત તો વસંતરાયના મોં ઉપર થુંકત પણ નહીં; પણ મારા નસીબમાં એવું દશે.”

“શા વિચારમાં પડી ગયાં ?” વશવંતે પૂછ્યું.

“મારા કમમાગ્યના.”

“ તમારૂં કમલાચ્ચ ? ઝોહ ! શાંદર્યમયી સ્ત્રી ધારે તો મને તેવા કમલાચ્ચને પક્ષટ્ટી નાખી શકે છે. પરંતુ મદનરાય હજી પણ કેમ ન આવ્યા ? ”

“ રોકાઈ ગયા હશે. ”

“ મારે મોડું થાય છે. ”

“ ખેસોને હવે. હમણાંજ આવશે. ”

ઝેજી વખતે મદનરાય આવી પહોંચ્યો. વિલાસના દિલમાં દ્રાસકો પડ્યો. અપૂર્વ મીઠાશથી આલી રહેલા વાર્તાલાપને અટકાવી દેનાર મદનરાય રાક્ષસસમો લાગ્યો; છતાં તેના આવનાથી ખુશ થઈ હોય તેવા વિલાસે દેખાવ કર્યો.

“ આજે તો બહુ મોડું કરી નાખ્યું ને ! યશવંતરાય ક્યારના રાહ જોઈ રહ્યા છે ? ” વિલાસ બોલી.

“ મોડું થયું. ” કપડાં ઉતારના મદનરાયે કહ્યું. યશવંત તરફ જોઈ બોલ્યો : “ આવ્યે કેટલો વખત થયો ? ”

“ વીસેક મિનિટ. તમે ન મળ્યા એટલે પાછો જતો હતો પણ મોટર મોકલી દીધેલી હોવાથી અને તમે આવી પહોંચશો તેમ લાગવાથી રાહ જોતો બેઠો. ” યશવંતરાયે જવાબ આપ્યો. પાપી માથુસ પાપનો પ્રકાશ થઈ જાય તે બદલ શંકાશીલ રહે છે. મદનરાયને વહેમ ન પડે તે માટે યશવંતે વિલાસ સાથે બેસી રહેવાનું કારણ જણાવી દીધું.

કપડાં ઉતારી મદનરાય બેઠો.

યશવંતના પિતાને એક કેસ લડવાનો હતો ને તે મદનરાયને સોપાયો હતો. કેસ જીતતા મદનરાય સાથે સંબંધ વધ્યો ને તેમણી યશવંત તથા મદન મિત્રો બની ગયા. મદનરાયના પિતા પૈસાદાર હતા પણ તેમના ઉપર યશવંતનો એટલો બધો દાબ હતો કે ડામે ખુત સામે બોલવાની દિમત કરી શકતો નહીં. મદનરાયે વિલાસ સાથે લમ્પ કર્યું તે પહેલા એકાદ વરસથી આ મૈત્રીસંબંધ હતો. યશવંત નારવાર મદનરાયને ઘેર આવતો ને પોતાને ઘેર તેડી જતો. વિલાસના આગમન પછી મદનરાયે યશવંતને ઘેર જવાનું ઓછું કરી નાખ્યું હતું પણ યશવંતમાં કંઈ ફેરફાર નહોતો દેખાતો. ધીમે ધીમે વિલાસ યશવંતને ઝોળખતી થઈ ગઈ. એ ઝોળખાણનું છેવટ શું આવ્યું તેજ આ પ્રકરણમાં ખતાવવામાં આવ્યું છે.

‘ સુરેશની વહુ ’

યુવકોની સેનાને હાથે કડવો પરાજય મળવાની તૈયારી હતી તેવામાં ઉષાની માંદગીએ મામલો બદલી નાંખ્યો ને કુળની આબરૂ સાચવવા તનમનાટ કરી રહેલા બળવંતરાયની રેવડી દાણાદાણુ થતી અટકાવી ! ઉષાની માંદગીથી વસંતરાયને શોક થતો હતો તે ખરું પણ ચઢી આવેલું વાહનું વિખરાઇ ગયું તેથી આનંદ થતો હતો. સુરેશનો જીવ પડીકે બંધાય ગયો હતો. દીનેશ, ઉર્મિલા અને સુરેશ ઉષાનાં માતા-પિતા સાથે ઉષાની સારવાર કરવા ખડે પગે તૈયાર હતાં. આવરદા હોવાથી, ઈશ્વરની મહેરબાની હોવાથી, સારવાર કરનારાની સારવારથી કે ડોક્ટરની દવાથી ઉષાને આરામ થઈ ગયો.

ઉષાને આરામ થયો એટલે લક્ષ્મીની વાત ચર્ચાવા લાગી. યુવકોના ધસારાથી બળવંતરાયના બળના કિલ્લા તૂટી ગયા હતા, હિંમત ઓસરી ગઈ હતી અને ઉષા જેવા કન્યારત્નથી આંગણું શોભાવવાના કોડ કથળી ગયા હતા. અંતરમાં ઉષા માટે નિરાશ હતા પણ ‘કુળની આબરૂ’ના પોતાને સંરક્ષક માનતા હતા એટલે જગતમાં બહેર કરવા તૈયાર નહોતા. એમ કહેતાં આબરૂનાં કોટડાં તૂટી પડે ને દાટ વળી જાય એવી તેમની માન્યતા હતી !

હવે ઉષાને વધુ વખત કુંવારી રાખવાની વસંતરાયનામાં હિંમત નહોતી. સુરેશ જેવો વર મળી ગયો હતો એટલે વરની ચિંતા નહોતી. યુવકસેના સાથે લડી પરાજિત થઈને પણ જે વસ્તુનો સ્વીકાર કરવો પડે તેવો સંભવ છે તે વસ્તુને સારી રીતે કેમ ન સ્વીકારી લેવી ? આવું ભાન વસંતરાયને થયું હતું. યુવાનોની સેનાએ પુરતું બળ બતાવી આપ્યું હતું અને એ બળે વસંતરાયને ભાન કરાવ્યું હતું કે માઆપોનો સ્વેચ્છાચાર હવે મરણને કાંઠે જઈ ઉભો છે. જે ભાન વસંતરાયને થયું હતું તે ભાન પોતાને લગતી રીતે બળવંતરાયને થયું હતું. જે ઉદ્દેશ માટે ભારે મંથન થઈ રહ્યું હતું તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ થવાનો છે એમ જાનેને લાગ્યું હતું પણ અગાઉની શરતો ઉપર ધ્યાન કરવા કોઈ તૈયાર નહોતું. થોડા દિવસોમાં જ આ પ્રશ્નનો ફેંસલો આવી જાય તો વસંતરાયને ઓછું ખર્ચ થવાનો સંભવ હતો એટલે તેમને વધારે ઉતાવળ હતી.

એક દિવસ તેઓ બળવંતરાયને મળવા નહિયાદ ગયા.

અને સુસદીઓ (૧) બેગા થયા. એક જાણ ફેરફાર માટે બોલે તો ખીલે તે સ્વીકારી લેવા તૈયાર હતો પણ કોણ બોલે ?

“ હવે તમારો શો વિચાર છે ? ” બળવંતરાયે પૂછ્યું.

“ લગ્ન કરી નાખવાનો. ” બળવંતરાયને અંતરથી નહીં ગમતો જવાબ મળ્યો.

“ પણ જીવાનિયાઓની ભારે પીડા છે. ”

“ હા, શું કરીએ ? ”

“ એ લોકો ન માને ? ”

“ માને તો માને, ન માને તો ન માને. ” વસંતરાયે વિચિત્ર જવાબ આપ્યો.

“ માનશે ? ”

“ એવું તો શું કહેવાય ? ”

“ માને તો સાડ. ”

“ હા, માને તો સાડ ” વસંતરાય સમજી ગયા હતા કે બળવંતરાય યુવકોથી ડરી ગયા છે પણ પોતે બોલવા નથી માગતા, કે પોતે ડરી ગયા છે તે બતાવવા નથી ઇચ્છતા.

“ ત્યારે હવે કેમ કરીશું ? ” બળવંતરાયે પૂછ્યું.

“ તમે કહો તેમ. ”

“ તમારી છુદ્ધિ શું કહે છે ? ”

“ મારી છુદ્ધિ તો તમને અનુસરે છે ”

“ યુવકોથી તમે ડરી ગયા તો નથી ને ! ”

“ ના રે ના ”

“ સામનો કરશો ? ”

“ મારે શો સામનો કરવાનો છે ? ”

“ ત્યારે શું બધું મારે કરવાનું છે ? ”

“ મારે કરવા જેવું હશે તે હું કરી લઉં. ”

“ અમારા પક્ષમાં નહીં હિલા રહો ? ”

“ જરૂર હોય રહીશ. ”

આ વખતે બળવંતરાયના મગજમાં એક નવી યોજના ઉદ્ભવી જે જાનને અપમાન, સુરક્ષાઓ અને શરમથી બચાવે. એ યોજના ઉપર તેમણે કેટલીક વાર સુધી વિચાર કર્યો અને છેવટે તે યોગ્ય લાગી.

“ જાનનો ઉતારો ક્યા આપશો ? ” બળવંતરાયે પૂછ્યું.

“ જાનને અનુકૂળ પડે લા ”

“ હું એવું ઇચ્છું છું કે તમારા મકાનમાં જ ઉતારો આપવો. ”

“ તો તેમ. ”

“પછીનું તમે જાળવી લેશો ને?”

“શું?”

“યુવકો ધરમાં ઘૂસી ન જાય કે કન્યાને ઉપાડી ન જાય.”

“કન્યાને ઉપાડી ન જાય તે માથે લઈ શકું.”

“લંલે, બાકીનું હું જાળવી લઈશ.”

ઉપાને પોતાને ઘેર લાવવાની બળવંતરાયની ઇચ્છા હતી બદ-
લાઈ નથી એ જોઈ વસંતરાયને આશ્ચર્ય થયું હવે શું થાય? આ તો
મામલો અણગમતી દિશાએ ધસડાઈ રહ્યો છે ને ખુલ્લો પ્રતિકાર
ન થાય તો અટકવાનો નથી જ. એમ વિચારી વસંતરાય ખુદ પડ્યા.

“મને ખીક છે કે યુવકો આ વખતે ભારે તોફાન કરશે.
આપને, જાનને અને અમારે મુશ્કેલીમાં ઉતરવું પડશે, આમ છતાં
ધાર્યું થાય તે ઈશ્વરના હાથમાં છે.” વસંતરાયે કહ્યું.

“હા, પણ જુઓ તો ખરા! આ વખતે હું યુવકોનું કંઈ
પણ ચાલવા દેવાનો નથી. તેઓ ધૂળ ફાકતા રહી જશે ને લગ્ન થશે.
હા, લગ્નનો આનંદ નાશ પામશે તે ખરું પણ તમારા ને મારા કુળની
આખરનું તો જતન થશે!”

ખૂબ વિચાર કરી વસંતરાયે બળવંતરાયની ‘હા’માં ‘હા’ ભેળવી
પણ તે તેમને ગમતું નહોતું તેથી છેલ્લો પાસો ફેંકી નેયો.

“મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે” વસંતરાયે શરૂઆત કરી;
યુવકોના તોફાનની ખીક અને લગ્ન ન ચવાય તેટલા માટે આ સંબંધ
તૂટે તો તોડવાનો તમે ઠરાવ કર્યો છે. મેં જાણ્યું છે તે સાચું હોય
ને તમારી ઇચ્છા હોય તો મારી ના નથી.”

“અરે લલા માણસ, તમને એવું કહ્યું કોણે? હરે એ ખીજ.
આ બળવંતરાય ન ડરે. જો જો તો ખરા, આ વખતે યુવાનોને
કેવી થાપ આપવામાં આવે છે.”

વસંતરાયને ચોક્કસ ખાતરી થઈ કે આ દહીં વલોવવાથી
માખણ મળવાનું નથી. બધો પ્રયત્ન નકામો જવાનો છે. આથી
તેઓ નિષ્ફળતા ભેળવી અમદાવાદ પાછા આવ્યા.

વળી લગ્નનું મુદ્દત નક્કી થયું.

સુરેશ, દીનેશ અને ઉર્મિલા આ વખતે નિર્ભય હતાં કારણ કે
કન્યાનો બાપ તેમના પક્ષમાં હતો; પણ સંયોગોને લીધે પ્રત્યક્ષ
સહાનુભૂતિ દર્શાવી શકતો નહોતો કે લગ્ન રદ કરી શકતો નહોતો.
આવી સ્થિતિમાં નાની સરખી લડાઈથીજ વિજય પ્રાપ્ત થશે એવી
તેમની માન્યતા બંધાઈ હતી.

દિવસો વ્યતીત થયા ને લગ્નના મુદ્દત વચ્ચે એક રાત રહી.

આગળની મંદક સવારનું કામ સોંપવા ઉમિશાએ જુસનેને બોલાવ્યા હતા. એક બાલુએ એ કામ ચાલતું હતું ત્યારે બીજી બાલુ જન આવી ગઈ હતી. બંધી જન બંગલામાં લરાઈ ગઈ કે તરતજ નડિયાદથી લાવેલાં માણસો મકાનની ચારે બાલુ ગોઠવાઈ ગયાં.

વસંતરાયની મુઠવણનો પાર ન રહ્યો. ઇચ્છા નહીં હોવા છતાં ઉપા રરિમકાન્તના હાથમાં જઈ પડ્યો એવી બીક લાગી.

કામ વહેંચાઈ ગયા પછી બધાં વિખરાતાં હતાં તેવામાં જન આવી ગયાના અને મકાનની ચારે બાલુ બળવંતરાયનાં માણસોને પહેરે બેસી ગયાના સમાચાર મળ્યા. બંધી આજ પસારાઈ ગઈ. તેણે આવી જતા યુવાનોને પાછા બોલાવ્યા. બંધાએ બેમા થઈ ઉપાને ઉપાડી જવાનો નિર્ણય કર્યો.

સવાર થયું.

પૂર્વીકાશ લાલ રંગે રંગાઈ ચૂકું હતું તેનીજ રીતે યુવાનોના મોં ઉત્સાહની લાલિભાથી દીપી ઉઠતાં હતાં. વસંતરાયના મકાન ઉપર બળવંતરાયના માણસોને અને તેમના ઉપર યુવાનોના પહેરે બેસી ગયો. કેદ પકડાઈ ગયેલાં બળવંતરાયનાં માણસોને ઉમાને બહાર નહીં જવા દેવાનો હુકમ અપાયો હતો.

ફૂલાતા ફૂલાતા બળવંતરાય બહાર આવ્યા. હુકમીના આગેવાન પાસે જઈ ઉભા રહ્યા તે વિજયગર્વથી ઝગઝગતી આંખે આતુર બાલુની હિંમતમાત્ર જોઈ રહ્યા. મોટી ધાડ મારી હોય તેટલો આનંદ અને તેટલું અલિભાન તેમની મુખમુદ્રા ઉપર નજર નાખતાં દેખાતાં હતાં.

“આ વખતે તમે ન ફાવ્યા.” બળવંતરાયે યુવકોની મરકરી કરતા હોય તેવી રીતે હુકમીના નાથકને કહેવા માંડ્યું.

“હા, બામલાઓથી વીરો હારે છે.” નાથકે શ્રીફળ આપી દીધું.

“એટલે ?”

“છૂપી રીતે ધરમાં છુસી ન ગયા હોત તો, બનાવન કે છત કેવી અસંભવિત છે. આમાં તમે પરાક્રમ શું કર્યું ?”

“કન્યા લઈ જઈશું એ.”

“લઈ ગયા પછી કહેજો.”

“અને મેં સાંભળ્યું છે કે તમે આજે ખાવાના નથી. ભાતું છે ?”

“હા,”

“શૂખોઓ !” અસ્ફુટ બગડી બળવંતરાય આવ્યા ગયા.

ઉમિશા આવી. તેણે જોયું કે યુવાનોની ચોટીનો અર્થ નથી. તેમને બીજા કામમાં રોકી દેવા તેજ ફીક છે; પણ મામલો ધારેક

રાહે નહીં ઉતરેલો હોવાથી કશું કામ નહોતું. પ્રેક્ષકની ઢોળે નિરીક્ષણ કરી લીધા પછી ઉર્મિલા દરવાજા તરફ ગઈ તે અંદર દાખલ થવા લાગી. એક માણસે તેને અટકાવી

“ નહીં જવાય, ”

“ સાથી ? ”

“ હુકમ નથી. ”

માણસ જોડે આટલી વાતચીત થઈ ત્યાં એક માણસ આવી પહોંચ્યો. આવતાં આવતાં તેણે આ વાર્તાલાપ સાંભળ્યો એટલે કહ્યું: “ અરે મૂખા, આ તો બળવંતરાયની લંત્રિજી ઉર્મિલા છે જવા દે. ” બિચારો નહોતો જાણતો કે એ લંત્રિજીને લીધેજ આ બંધી ધમાલ થઈ રહી છે.

તરતજ ઉર્મિલા માટે રસ્તો થયો. ઉર્મિલા સીધી ઉષા પાસે આવી ગઈ. ઉષા ખુશ મિનનમાં હતી, તે જોઈ ઉર્મિલાને આશ્ચર્ય થયું.

ઉષા હતી તે ખંડમાં દાખલ થતાંજ ઉર્મિલાએ કહ્યું: “ બહાર ધમસાણુ ચાલી રહ્યું છે તેની કંઈ અસર તારા મોં ઉપર કેમ જણાતી નથી ? ”

“ શા માટે જણાય ? ”

“ રશ્મિકાન્તને પરણવાનો વિચાર કર્યો છે ? તેમ હોય તો કહી દે. પંચાસ સાઠ માણસને ભૂખે ન મારીએ. ”

“ અપવાસ શા માટે કરો છો ? ”

“ તારે માટે. ” ઉષા આગળ બોલવા જતી હતી તેવામાં જ ઉર્મિલાએ કહ્યું.

“ ખાઓ પીઓ ને આનંદ કરો. ”

“ પણ તેં ધાર્યું છે શું ? ”

“ જન પાછી કાઢવાનું. ”

ઉર્મિલાને ટાઢક વળી. ઉષાને આનંદમાં જોઈ એણે અનેક સંકલ્પવિકલ્પ કરી નાખ્યા હતા. બળવંતરાયને બદલે પોતાને જ મશ્કરીને પાત્ર થવાની બીક લાગી હતી અને તેથી તેનો ચહેરો ચિંતાતુર બની ગયો હતો પણ જવાબ સાંભળીને ચમકતો થયો. તે માન અને પ્રેમથી ઉષાના ચળકતા કપાળ તરફ જોઈ રહી.

“ ત્યારે હવે કઈ રીતે કામ લેવાનું નક્કી કર્યું છે ? ” ઉષાએ પૂછ્યું.

“ મકાનની આજુબાજુ પહેરો છે અને વર તથા તેનો પક્ષ મકાનમાં ઘૂસી ગયો છે એટલે કોર્ટનો મનાઈ હુકમ લાવ્યા સિવાય છૂટકો નથી. ” ઉર્મિલાએ ચિંતાતુર અવાજે કહ્યું.

“એથી મારા પિતાને દુઃખ થશે.”

“તે ‘હું કશું કરું છું’ પણ કરવું શું?”

“મારા પિતા આપણી સાથે સદમત થયા છે પણ બગવંત-રાયને લીધે પ્રત્યક્ષ મદદ કરી શકતા નથી. આપણે જો આવું પગલું લઈએ તો તેમની જે શુભ ભાવના છે તેને પણ અન્યાય થાય.”

“તો તું પોતે કોર્ટમાં કાજર થા.” ઉર્મિલાએ બીજે રસ્તો બતાવ્યો. તે આગળ બોલી “ત્યાં તારા પિતા વિરૂદ્ધ ન બોલતાં રશિમકાન્ત સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છી નથી તે જણાવજો.”

“બહાર ગી રીતે જાડું? સખત પહેરા છે ને મને બહાર ન જવા દેવાની સુચના અપાઈ ગયેલી છે.” ઉપાએ મુરકેલી રણુ કરી.

“ખરેખર, ભારે મુરકેલી છે.”

ઉર્મિલા અને ઉપા વિચારમાં પડી ગયાં. એક પણ રસ્તો ન હોતો ને કન્યાપક્ષને કેટલીક અતુકુળતા હોવા છતાં બગવંતરાયની ઈચ્છા પર આવશે એવા સંયોગો દેખાતા હતા. જનને આગળ વધતી અટકાવવાનો સારામાં સારો ઉપાય હાથમાંથી છટકી જવાથી આવી ગંભીર પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ હતી. યુવકોના અપવાસની પણ સારી અસર થવાનો સંભવ નહોતો; કારણ કે આજે લગ્ન હતા એટલે ઉપવાસની કીમત એક દિવસ પૂરતી હતી. સ્વાર્થને લીધે કોર બની ગયેલા, કેળવાયેલા અને શુદ્ધિમાન બગવંતરાયને થોડાક કલાકના અપવાસથી પીગાળવાનું અશક્ય હતું. આરે બાલુ નિષ્ફળતા દેખાતી હતી.

“અમે સફળ નહીં થઈએ તો તું શું કરીશ?” ઉર્મિલાએ પૂછ્યું:

“થવાશે જ.”

“એમ શી રીતે કહે છે? અત્યારે તો એક પણ આશાનું કિરણ દેખાતું નથી.”

“અધિકાર જ હશે તો તેથીયે વધુ અધિકાર પ્રગટાવીશ.”

“એટલે?”

“આપવાત.”

ઉપાના જવાબથી કંપી ઉઠેલી અને જવાબદારીના બોગમથી કચડાઈ ગયેલી ઉર્મિલાના હૃદયમાં વેધક મંથન ચર ચઈ ગયું. એના શરીરની એકે એક નસ તટવાની તૈયારી કરતી હોય તેટલી વેદના થવા લાગી. ગમે તેવો માર્ગ હોય તો તે લેના ઉર્મિલા તૈયાર હતી પણ જ્યાં માર્ગ ન સૂઝતો હોય ત્યાં શું થાય? એની વિદ્વજ દષ્ટિ આરે બાલુ ફરી વળી પણ નિષ્ફળતા! ઘોર અધિકાર!

“છેક છેલી ધડી સુધી સ્વસ્થ રહેજે. આ પધાતનું ખુદ્ધિ શૂન્ય પગલું ન લેતી. સમપદીમાં પ્રતિજ્ઞા ન લખશ. ને ત્રિમકાન્તની સાથે લગ્ન કરવા નથી ઇચ્છતી તે જાહેર કરજે. તારા પિતા બળજબરી કરશે નહીં અને મારા કાકાના પક્ષે માટે તો તે અસંભવિત છે. લગ્નક્રિયા વખતે હું હાજર રહીશ.” કહી ઉર્મિલા જવાની તૈયારી કરવા લાગી.

ઉષાએ કહ્યું, “એમ હું નમાવી નથી કે આપધાત કરે. આપધાત એ તો છેલ્લામાં છેલ્લો ઉપાય છે. મને ઇશ્વર ઉપર ભરોસો છે. આજે તમને અંધકાર દેખાય છે ત્યાં કોઈ ઝળહળતું કિરણ ફૂટી નીકળશે તેની મને ખાત્રી છે. નિશ્ચિંત રહી થાય તેટલો પ્રયત્ન કરજો. હું કંઈક નિર્બળ દેખાઉં છું તે એટલા માટે કે તમારી પક્ષ-તિથી સમાજની આંખ ઉઘાડવાનો સંભવ છે. ખાત્રી હું એકલે હાથે બધાને સીધા કરવાની શક્તિ ધરાવું છું.”

ઉષાના જવાબથી ખુશ થતી છતાં ચિંતાતુર ઉર્મિલા ચાલવા લાગી,

બે ડગલાં ચાલી કે સ્થિર ઉભી રહી ને ઉષાને કહેવા લાગી,
“યુવાનોનો પહેરો ઉઠાવી લઉં છું. સાંજે બોલાવીશ.”

“લલે.”

“ઉર્મિલા ચાલી ગઈ. દરવાજાની બહાર નીકળતી હતી તેવામાં સુરેશ સામે આવ્યો, એનું શરીર-શિથિલ થઈ ગયું હતું, ચિંતા અને વેદનાથી મોં પીકડું પડી ગયું હતું, આંખમાંના ચળકાટ ઉત્સુકતાનો નિદર્શક હતો.

“શું કરવા ધાર્યું છે ?”

“યુવકોનો પહેરો ઉઠાવી લઉં છું.” ઉર્મિલાએ સુરેશને કહ્યું.

“શા માટે ?”

“તેની કંઈ જરૂરીયાત નથી. હવે તો જે થાય તે... ..”

એક ચોકીદારને પોતાના તરફ આવતો જોઈ ઉર્મિલા અટકી ગઈ. તે અને સુરેશ આગળ વધ્યાં. કોઈ ન સાંભળી શકે તેવી જગ્યાએ આવ્યાં એમ લાગતાં સુરેશે કહ્યું, “ચલાવો.”

“હવે તો જે થાય તે લગ્ન વખતે.”

સુરેશ ઉત્કેષાઈ ગયો. તેના કપાળ ઉપર કરચલીઓ પડી ગઈ. “ચાલધૂમ આંખ કરી કહેવા લાગ્યો, “લગ્ન વખતે શું થવાનું છે ? ઉષા ના પાડશે તો તેને બળાતકારે બેસાડવામાં, બોલાવવામાં આવશે. તમે શું કરી શકશો ? તમારા વિશ્વાસે હું બેસી રહ્યો છું. કહો તો હમણાં જ ઉષાને બહાર ઉઠાવી લાવું. ઉષાને ખીજે લઈ જાય તો મારા જીવ્યામાં ધૂળ પડી.”

“પણ હિપા ઉપર બળાત્કાર કરશે કોણ ? એના બાપ તો એના પક્ષમાં છે.”

“બળવંતરાય.”

“એનાથી એવું થાય ? કુલવધની મર્યાદા તો બળવંતરાય જોઈએ ને ?”

“સ્વાર્થાધને મર્યાદા શી ?”

આ વાક્યે ઉર્મિલાની આંખ ઉપાડી નાખી. સુરેશનો ભય ખરાબર હતો. તે વિચારમાં પડી ગઈ.

“મને રજા આપો છો ?” સુરેશ પૂછ્યું.

“શી ?”

“હિપાને ઉઠાવી લાવવાની.”

“ખરડા ઉપર મોટીઓ પડશે તેનું શું ?”

“તલવારના ઝાટકા કેમ નથી પડતા ? શરીરના કંકા કેમ નથી થતા ?”

“હિપાનું હરણ કરવાનું જ નહોતું હોય તો તે વખતસર થવું જોઈએ. તમે જાઓ ને આર્થ સમાજ મંદિરને ખબર આપો કે લગ્ન-ક્રિયા માટે તૈયારીઓ કરી રાખે. હિપાને ઉપાડી આજે જ તમારી સાથે લગ્ન થઈ જાય.”

“પણ એ શું કહે છે ? ભણેથી ને શુદ્ધિશાળા છે તો કંઈ કરતી કેમ નથી ?” સુરેશ હિપા માટે કહ્યું.

“એ શું કરે ? એ તો પાંજરામાં પૂરાઈ ગઈ છે.”

સુરેશ અવાક બન્યો. તે ઉર્મિલા સામે ટમરટગર જોઈ રહ્યો, ઉર્મિલા આગળ બોલી, “તમે તમારું કામ કરો.”

“અને જો હિપા મર્યાદા તો તમારે ખાસ મર્યાદા.” કહી સુરેશ ગયો.

ઉર્મિલા યુવાનોનો પહેરો હતો ત્યાં ગઈ ને વિખરાઈ જવાને હુકમ આપ્યો. યુવાનોએ ના પાડી હરણ માગ્યું પણ ઉર્મિલાએ ન આપ્યું. ઘણા યુવાનો ધમ્મતા નહોતા તોપણ સુવધારના હુકમને અનુસર્યા. તેઓ-ઉર્મિલાની આલુબાજી ટાળે વળ્યા. યુવાનો વિખરાઈ જાય છે એ ખબર જાણી બળવંતરાય આવ્યા, ને હિલા હિલ દિલચાલ જોવા લાગ્યા. જ્યારે તેમને ખાતરી થઈ કે મળેલા સમાચાર ખરા છે ત્યારે ઉર્મિલા પામે આવ્યા.

“કેમ જાત્રા વિખરાઈ જાય છે ?” બળવંતરાયે ઉર્મિલાને પૂછ્યું.

“હિપા રસિકાન્ત સાથે પરજુવા રાખી છે એટલે વિરોધ કરવાનું પ્રયોજન નથી રહેતું” લગ્ન વખતે વાતાવરણ ઉરેશનેયું ન રહે તો માટે ઉર્મિલાએ આવો જવાબ આપ્યો.

“ તમારી પ્રતિજ્ઞાનું શું ? ”

“ ઉપાની મરણ હોવાથી અમારી પ્રતિજ્ઞાનું આપોઆપ રદ થાય છે. ”

એક ફર અને વેધક હાસ્ય સાથે અળવંતરાયે બધા યુવાનો ઉપર નજર નાખી. યુવાનોની શરમનો પાર ન રહ્યો. તેમને ક્રોધ ચઢ્યો પણ શાન્તિનો નાશ થાય તેવું પગલું નહીં લેવાની પ્રતિજ્ઞા હતી એટલે ક્રોધ દબાવ્યો.

“ કાકા, હવે હું ભાર્મના લગ્નમાં ખુશીથી ભાગ લઉંશ. ”
ઉર્મિલાએ કહ્યું.

“ બહુ સારું, બેટા ! ” અળવંતરાય ગદ્ય ગુજરી ભૂલી ગયા.

યુવાનોનું ઉશ્કેરાયેલું ટોળું અને ઉર્મિલા ચાલતાં થયાં. અળવંતરાયે પણ પોતાનાં માણસો ખેંચી લીધાં, જે કે દરવાજા ઉપરથી ખે માણસો નહોતાં ઉઠાવી લીધાં. રસ્તામાં પોતાનો ઉદ્દેશ સમજાવી ઉર્મિલાએ યુવાનોને શાન્ત કર્યા ને રાત્રે એકત્ર થવાનો હુકમ આપ્યો.

જનમાં આનંદ આનંદ પ્રસરી ગયો. રશ્મિકાન્ત તો સ્વર્ગ સખ્યું હોય તેમ શાંદો બની ગયો.

રાત પડી.

લગ્નક્રિયામાં ભાગ લેવા શહેરમાંથી સ્ત્રીઓ આવવા લાગી. ઉર્મિલા પણ એક પોટલી સાથે આવી. બધે ફરી વળી એણે જોયું તો નિશ્ચિંતતાનું વાતાવરણ છવાઈ ગયેલું હતું. હવે લગ્નવિધિ નિર્વિધને પાર ઉતરશે એ વિશ્વાસે જાનૈયાઓ આનંદથી તરવરતા હતા. વર અને કન્યાના પક્ષ ખુશમિજબજમાં આમતેમ ફરી પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા હતા કે આનંદ લૂંટી રહ્યા હતા. ઉર્મિલા આમતેમ ફરતી હતી તેવામાં વસંતરાય મળ્યા. તેઓ પણ ખુશ દેખાતા હતા.

“ ઉપાનો વિચાર બદલાયો છે તે બબર તમે બહાર પાડી હતી ? ” વસંતરાયે ઉર્મિલાને પૂછ્યું.

“ હા. ” કહી ઉર્મિલા ચાલી ગઈ કારણ કે વસંતરાય સાથે લાંબી વાતમાં ઉતરવાનો અવકાશ નહોતો તેમ જરૂર પણ નહોતી.

ઉર્મિલા ઉપા પાસે આવી. યુવાનોના વિજયની આશાના તાર ઉપર મીટ માંડી પ્રકુક્ષિત રહેલી ઉપાનું મોં અત્યારે મ્હાન બની ગયું હતું. ઉંડા વિચારમાં હોય અને વેદનાથી વિહ્વળ બની ગઈ હોય તેવી તેની સ્થિતિ હતી. ઉર્મિલાને જોઈ તે પગલમાં બેઠી ચાલ ગઈ.

“ મેં વિચાર બદલ્યો છે એ વાત તમે બહાર પાડેલી ? ”

“હા.” કહી ઉર્મિલા પક્ષમાં બેઠી.

“તમને એમ માનવાને શું કારણ મળ્યું?”

“મળ્યું જ નથી.”

“તો પછી આવી વાત ઉઘાડવાનું કારણ શું?”

“યુક્તિ. કંઈ ગોટાળો તો નથી વળા ગયોને?”

“ના.”

“હીક.” ઉર્મિલા કહેવા લાગી. “હું મારી સાથે આ લીલી સાડી ને બીજાં કપડાં લાવી છું તે પહેરી લો. કોઈ જાણે નહીં.”

“પછી?”

“પછી તમારે મારી સાથે આવવાનું છે.” ઉપાના કાન આગળ મોં લઈ જઈ ધીમેથી ઉર્મિલાએ કહ્યું, “આર્ય સમાજ મંદિરમાં આવવાનું છે. ત્યાં સુરેશ અને તેનું મિત્રમંજી રાહ જોઈ રહેલ છે. તમારાં અને સુરેશનાં લગ્ન ત્યાં થઈ જશે. બધી તૈયારીઓ થઈ ગઈ છે ફક્ત તમારી રાહ જોવાય છે.”

ઉપા કપડાં બદલવા લાગી ને ઉર્મિલા ખંડ બદાર નીકળી કોઈ આવતું જતું હોય તેની તપાસ કરતી રહી. થોડીવારમાં ઉપા કપડાં બદલી રહી એટલે તે ખંડમાં આવી. દ્રવે તે મદજનાના કિનારા ઉપર આવી ઉભી હતી અને આ યોજનાની હોટી તારશે જ એવો દૃઢ વિશ્વાસ ઉભો થયો હતો. આ વિશ્વાસે ઉર્મિલાના અંતરને આનંદની જ્યોતિષી ભરી દીધું હતું.

ઉર્મિલાએ ઉપાના કાન આગળ મોં લઈ જઈ, આનંદથી હસકાતા અવાજે મરકરીભર્યા સૂરે કહ્યું, “વહુ, હવે તમારે મોટો ધુમટો તાણવાનો છે. કોઈ પણ સંયોગોમાં કોઈને મોં બનાવવાનું નથી. બદાર એક મોટર ઉભી છે. પાસે બે યુવાનો છે. તેમાં એક તમારા પતિદેવ છે અને બીજાં તેનો મિત્ર છે. તેઓ સાડીના રંગ ઉપરથી તમને ઓળખશે ને આર્ય સમાજ મંદિરમાં લઈ જશે. ત્યાં મારાં ‘દેરાણી’ થવાનો સિદ્ધો તમારા કપાળ ઉપર લગાડવામ આવશે.”

બંને ખંડ બદાર નીકળી ગયાં. ઉર્મિલા પોતાની સાથે આવે અગ્નણી સ્ત્રીને બધે ફેરવતી હોય તેમ ચાલવા લાગી. એની નજર અને એનાં પગલાં એટલાં સ્વસ્થ હતાં કે કોઈને વહેમ આવે તેવું નહોતું. દાદર ઉતરી તેઓ નીચે આવ્યા. આગળના ખંડમાં બેસાં બેગાં થયાં હતાં ને ગીતો ગાતાં હતાં. ઉર્મિલા તેમાં ડાકિયું કરી પાછી ફરી. ચાર-પાંચ ડગલાં ચાલી ત્યાં કોઈ ઓળખીતી સ્ત્રીની ખૂંસ સંભળાઈ.

“ ઉર્મિલાબહેન, આવો ને ! પાછાં કેમ ફર્યા ? ”

“ આવું છું. આમને બધું બતાવી આવું. ”

“ એ કાણુ છે ? ”

“ સુરેશની વહુ. ”

સુરેશ કાણુ તે કાઠથી ન સમજાયું.

ઉર્મિલા અને ઉષા આગળ વધી પાછલે ખારણેથી નીકળી ગયાં ને સાવચેતીથી છતાં નિસ્પૃહાથી ચાલવા લાગ્યાં. ને કાઠ સાચું સળતું ને આ લાંબા ધુમટાવાળા સ્ત્રીને ‘નેહ’, ‘કાણુ છે ?’ એમ પૂછતું તો ઉર્મિલા ‘સુરેશની વહુ’ તરીકે તેને ઓળખાવતી. ઉષા ઉર્મિલાનાં આ જવાબથી ધુંધટમાં મંદ મંદ હસી રહેતી. ઉષા સુરેશને પરણવા માગે છે. તે બહુ ઓછાં જાણતાં હોવાથી સાચો જવાબ ખીન અર્થમાં નેવાતો ને પૂછનાર અંધારામાંજ રહેતું. ચાલતાં ચાલતાં તેઓ દરવાજા બહાર નીકળ્યાં.

“ લો, આવજો, હું હવે પાછી વળાશ. ” ઉર્મિલાએ કહેવું નેહને તેથી મોટા અરાજે કહ્યું. એનો અવાજ સાંભળી જરા છેટે અનેક મોટરો સાથે ઉભેલી એક મોટર પાસે ઉભેલા એ યુવાનો આગળ આવ્યાં.

“ લલે, હું માંગી નહીં ભૂલું. ” કહી ઉષા આગળ વધી. ઉર્મિલા પાછી ફરી.

લીલી સાડીવાળા આ ધુંધટવાળીને લઈ બંને યુવાનો પાછા ફર્યા ને મોટરમાં જઈ બેઠા. શોકરે સેફ્ટ સ્ટાર્ટર વડે મોટર ચલાવી ને એક સખત આચક્ર સાથે મોટર નેસથી ગતિમાન થઈ !

લક્ષ ક્રિયાનો વખત થયો. વર અને કન્યાના પક્ષો નિર્ણિત થવાને ગોઠવાઈ ગયા.

કન્યાને લાવવાનો વખત થયો.

પણ કન્યા ક્યાં ?

હો હો થઈ ગઈ. બળવંતરાય અકળાયાં, વસંતરાય ગભરાયા.

અહીં આ પોકળ ધમાલ ચાલતી હતી ત્યારે આર્થ સમાજ મંદિરમાં સાચી લક્ષક્રિયા થઈ રહી હતી. કાંઈ ઋષિરાજ સંગો ઘોળાં દાદી-મૂછવાળો વૃદ્ધ, પ્રતિષ્ઠિત માણસોની ઉપસ્થિતિમાં સુરેશ અને ઉષાના જુદા જુદા આત્માઓને એકત્વ આપી રહ્યો હતો. દરેક ગંભીર હતું અને હસ ને આદર્શો ઉપર યોજાયું છે તે આદર્શોનું બળ વિસ્તર્યું હતું. શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી ક્રિયા થઈ ગયા પછી વર કન્યા

સુરેશ તરફ જોઈ તે જુદા પડિતજી બોલ્યાઃ

“બોલો. હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે—”

“હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે—”

“મારી પત્નીને વફાદાર રહીશ—”

“મારી પત્નીને વફાદાર રહીશ—”

“સ્ત્રીને ઘટે તેવા સર્વ હક્ક આપીશ.”

“સ્ત્રીને ઘટે તેવા સર્વ હક્ક આપીશ.”

“તેને સુખી કરવા—”

“તેને સુખી કરવા—”

“તન, મન અને ધનથી પ્રયત્ન કરીશ.”

“તન, મન અને ધનથી પ્રયત્ન કરીશ.”

“દેશ અને સમાજનું કલ્યાણ કરવા—”

“દેશ અને સમાજનું કલ્યાણ કરવા—”

“શક્ય તેટલું મંથન કરીશ.”

“શક્ય તેટલું મંથન કરીશ.”

“મારી કાયા ઉપર દુનિયાનો ને દેશનો હક છે—”

“મારી કાયા ઉપર દુનિયાનો ને દેશનો હક છે—”

“એમ માની—

“એમ માની—

“રહીશ, જીવીશ.”

“રહીશ, જીવીશ.”

હિપાને પણ આ રીતની પ્રતિજ્ઞા લેવી પડી. ફેર એટલો હતો કે જ્યાં સુરેશ પત્ની બોલ્યો હતો ત્યાં હિપાપતિ બોલી અને ‘સ્ત્રીને ઘટે તેવા સર્વ હક્ક આપીશ.’ એ બોલાયું નહોતું.

મુરખી વર્ગે વર-કન્યાને આગીર્વાદ આપ્યા. ત્યાર પછી લગ્ન ક્રિયા મેળાવણમાં બદલાઈ ગઈ. આ લગ્નમાં રહેલા ઉચ્ચ આદર્શ અને તે સિદ્ધ કરવા, કરવામાં આવેલા તપનાં વર્ણન થયાં. સુત્રાનોએ અને ઉર્મિલાએ કરેલા કામ બદલ તેમની પ્રશંસા, કરવામાં આવેલા આ પછી સુરેશે કહ્યું:

“આપ સર્વના મધુર સહકારે અમારી ઇચ્છા બર આવી છે અને પરીક્ષામાં પસાર થઈ નવી જૂથિમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. એ જૂથિનાં જીવનને સોભાવવાનું અમને બળ મળે, અમારાં નાચીક અંગો જંગ-તના. શ્રેયમાં ફાળો આપી શકે અને લીધેલી પ્રતિજ્ઞાઓ પૂર્ણ કરવાની ભક્તિ જગતી શક્તિ પ્રગટે, તે માટે આપ સર્વના અંતરના આવી.”

“ ઉર્મિલાબહેન, આવો ને! પાછાં કેમ ફર્યાં? ”

“ આવું છું. આમને બધું બતાવી આવું. ”

“ એ કાણ છે? ”

“ સુરેશની વહુ. ”

સુરેશ કાણ તે કાઢી ન સમજાયું.

ઉર્મિલા અને ઉપા આગળ વધી પાછલે ખારણેથી નીકળી ગયાં ને સાવચેતીથી છતાં નિસ્પૃહાથી ચાલવા લાગ્યાં. ને કાંઈ સામું મળતું ને આ લાંબા ધુમટાવાળી સ્ત્રીને ‘નેંધ’, ‘કાણ છે?’ એમ પૂછતું તો ઉર્મિલા ‘સુરેશની વહુ’ તરીકે તેને ઓળખાવતી. ઉપા ઉર્મિલાનાં આ જવાબથી ધુંધટમાં મંદ મંદ હસી રહેતી. ઉપા સુરેશને પરણવા માગે છે તે બહુ ઓછાં જાણતાં હોવાથી સાચો જવાબ ખીજા અર્થમાં નેવાતો ને પૂછનાર અંધારામાં જ રહેતું. ચાલતાં ચાલતાં તેઓ દરવાજા બહાર નીકળ્યાં.

“ લો, આવજો, હું હવે પાછી વળીશ. ” ઉર્મિલાએ કહેવું નેંધએ તેથી મોટા અંતરે કહ્યું. એનો અવાજ સાંભળી જરા છેટે અનેક મોટરો સાથે ઉભેલી એક મોટર પાસે ઉભેલા બે યુવાનો આગળ આવ્યા.

“ લલે, હું મોર્ગ નહીં ભૂલું. ” કહી ઉપા આગળ વધી. ઉર્મિલા પાછી ફરી.

લીલી સાડીવાળી આ ધુંધટવાળીને લઈ ખંતે યુવાનો પાછા ફર્યા ને મોટરમાં જઈ બેઠા. શોકરે સેલ્ફ સ્ટાર્ટર વડે મોટર ચલાવી ને એક સખત આચકા સાથે મોટર નેસથી ગતિમાન થઈ.

લલ ક્રિયાનો વખત થયો. વર અને કન્યાના પક્ષો નિર્ણયિત સ્થાને ગોઠવાઈ ગયા.

કન્યાને લાવવાનો વખત થયો.

પણ કન્યા ક્યાં?

હો હો થઈ ગઈ. બળવંતરાય અકળાયાં, વસંતરાય ગભરાયા.

“ અહીં આ પોકળ ધમાલ ચાલતી હતી ત્યારે આર્થ સમાજ મંદિરમાં સાચી લલક્રિયા થઈ રહી હતી. કોઈ ઋષિરાજ સંગો ઘોળાં દાદી-મૂઝવાળો વૃદ્ધ, પ્રતિષ્ઠિત માણસોની ઉપસ્થિતિમાં સુરેશ અને ઉપાના જુદા જુદા આત્માઓને એકત્વ આપી રહ્યો હતો. દશ્ય ગંભીર હતું અને દશ્ય કરે આદર્શો ઉપર યોગ્ય છે તે આદર્શોનું બળ વિરતરું હતું. શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી ક્રિયા થઈ ગયા પછી વર કન્યા

શું હતું?

દીનેશ અને ઉર્મિલાના ખાર લાખ રૂપિયાથી ગંધાતા દવા-ખાનાના મકાનનો આજે પાયો નાખવાનો હતો. પાયો નાખવાની ક્રિયા મુંબઈના જાણીતા સખાવતે બહાદુર મુસલમાન ગૃહસ્થ સર મુસ્તફાખાન બેરોનેટના પવિત્ર હાથે થવાની હતી. તેઓ ખાસ આ ક્રિયા માટે મુંબઈથી આવ્યા હતા.

થોડી વારમાં મેદાન માણસોથી ભરાઈ ગયું. સર મુસ્તફાખાનની મોટર વખનસર આવી પહોંચી. એ મોટરમાં શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ, બકુલા અને મુસ્તફાખાન આ બધું જણ હતાં. તેની પાછળની મોટરમાં શેઠ દુર્ગાપ્રસાદના કુટુંબની વ્યક્તિઓ હતી અને તેની પાછળની મોટરમાં ઉર્મિલા, ઉષા અને સુરેશ બેઠાં હતાં. હિંદુ, મુસલમાન, પારસી વગેરે સર્વ કોમનાં એકત્ર થયેલાં સ્ત્રી-પુરુષે સર મુસ્તફાખાનને વધાવી લીધા.

પાયો નાખવાની ક્રિયા કરતા પહેલાં ભાગ્યોનો કંમ રાખવામાં આવ્યો હતો. સર મુસ્તફાખાનની ઓળખાણ કરાવતાં બકુલા બોલી:

“ભાઈઓ અને બહેનો,

“આ સમારંભનો ઉદ્દેશ જાણાવવાની જરૂર ન હોય કારણકે સુજાતને બધકે હિંદુસ્થાનને જે જાતનાં દવાખાનાંની ખૂબ જરૂર છે તે જાતના ભાવિ દવાખાનાના મકાનનો પાયો નાખવાની તારીખ વર્તમાનપત્રોમાં ધણા દિવસ પહેલાંની આવી ગઈ છે, તે સાથે આવા દવાખાનાની ઉપયોગિતા અને આવશ્યકતા દર્શાવતા લેખો સેંકડોની સંખ્યામાં પ્રસિદ્ધ થયા છે અને તે તમે જાણો છો.

અત્રે ઉપસ્થિત થયેલા મુંબઈના અગ્રગણ્ય નાગરિક, ચાર મિલોના એજન્ટ, મુંબઈના મ્યુનિસિપાલિટી અને અન્ય લોકોપયોગી સંસ્થાઓના માથા અગર ચાલુ પ્રમુખ અને કેટલીયે પ્રતિષ્ઠાના પ્રાણુસમા સર મુસ્તફાખાન બેરોનેટનું ઓળખાણ કરાવવાનું માર્ગ કર્તવ્ય છે. સર મુસ્તફાખાન માટે આગળ કહેવાઈ ગયું છે તે ઉપરાંત બીજું કહેવાનું છે અને તેમનો તે શુણ તેમના સદ્ગુણોમાંથી ખાસ તરી આવે છે. તેઓશ્રી શ્રીમંત છે તે સાથે અનન્ય દાનવીર છે. એ સાચું છે કે હિંદુસ્થાન અમેરિકા જેવા અને જેટલા દાનવીરો ધરાવતું નથી પણ આપણી અને અમેરિકાની સ્થિતિમાં ભારે તફાવત છે. ત્યાં દ્રવ્યની વિપુલતા છે ત્યારે આપણે અહીં અન્ન-વસ્ત્રના લઈ લેવાર હોવા છતાં નાગાં-બૂખ્યાંની મોટી સંખ્યા વસે છે. હિંદુસ્થાન ગરીબ છે એટલે આપણા દાનવીરો એકજ જગ્યાએ મેટું દાન કરી શકતા નથી. તેઓ અનેક જગ્યાએ નાની મોટી રકમો આપે છે. સર મુસ્તફાખાનની આવી-ગૂઝ અને મહેરની જાણમાં આવેલી સખાવતોનો દિસાજ એક જણે કાઢ્યો છે; અને

વીંદની આકાંક્ષા રાખીએ છીએ. છેલ્લે અમે ઉર્મિલાદેવીનો આભાર માનીએ છીએ ને અંતરમાંનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરીએ છીએ કે રશિમકાન્ત અને ઉર્મિલા બંને અમેરિકામાં રહેલાં હોવા છતાં ઉર્મિલાએ અમેરિકાના વસવાટનો લાભ લઇ અમને આપ્યો છે. પરદેશગમન અને પરદેશવાસ એ ભૂમિનાં સુંદર બી લાવીને પોતાની ભૂમિમાં ઉગાડવામાં ન આવે તો ગમન ને વાસ બીજું કંઈ નથી પણ શરમ છે. ઉર્મિલાદેવીએ અમેરિકાનાં શુદ્ધ તત્ત્વો વીણ્યાં છે ને આપણા સમાજમાં તેના અંકૂર ઉગાડવા પ્રયત્ન શરૂ કર્યા છે. આશા રાખીએ છીએ કે એ પ્રયત્ન સફળતા મેળવશે ને પતન થામેલા હિંદુસમાજને ઉન્નતિને પંથે દોરી જશે. સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, એક વખત ફરીથી આભાર માનું છું.”

તાળીઓના ભારે ગડગડાટ વચ્ચે સુરેશે પોતનું સ્થાન લીધું.

પ્રકરણ ૨૨ મું

મેળાવડો

જડ ચેતનનાં સ્વાગત સ્વીકારતી મલકાતે મુખે ઉષા પધારતી હતી. પંખીઓ મંજુલ સૂરે ઉષાના સ્વાગતનું આકર્ષક સંગીત રેલાવી, છોડ-ઝાડ મળેલી નવચેતનાને પાંદડાં ઉપર ચમકાવી અને માનવી કાર્યપ્રવૃત્તિ થઇ ઉષાના આગમનને વધાવતાં હતાં. પ્રકૃતિ પણ જાણે ઉપારાણીનું આધિપત્ય સ્વીકારતી હોય તેમ ઉષાને એનું કામ કરવા દેતી હતી. રોજની એની એ ઉષા આજે આહ્લાદક, પ્રેરણાવંત અને સ્ફૂર્તિદાયક લાગતી હતી. આજે એનામાં અજબ મોહકતા ઉભરાતી હતી.

એલીસબીજ તરફ લોકપ્રવાહ વહી રહ્યો હતો. સૌંદર્યથી ઉભરાતી સુંદરીઓ અને ચેતનથી ઉભરાતા યુવાનોની મોટી સંખ્યામાં, નવાં પણ જુની ઢબનાં કપડાં પહેરી ધીમે ધીમે ચાલતાં વૃદ્ધ નર-નારી સમાઈ જતાં હતાં. ઘોડાગાડીઓ, મોટરો, સાયકલો અને ઓછી સંખ્યામાં મોટર સાયકલો, આજે એલીસબીજનો શહેર-તરફના છેડે ઉભા રહી સામી બાજુએ નજર નાખતાં જે વિશાળ, ભવ્ય અને ઘોળા ધમારત દેખાય છે તે જગ્યાની પાસે જઈ ચાલતાં હતાં. એ જગ્યા નવયુવાનોના તોફાનથી, નવયુવતીઓના છૂપા ટીબળથી અને તેમની તીવ્ર ચીમોથી ગાજી રહી હતી.

શું હતું ?

દીનેશ અને ઉર્મિલાના બાર લાખ રૂપિયાથી જંધાના દવા-ખાનાના મકાનનો આજે પાયો નાખવાનો હતો. પાયો નાખવાની ક્રિયા મુંબઈના જાણીતા સખાવતે બહાદુર મુસલમાન મૃદચ સર મુસ્તફાખાન બેરોનેટના પવિત્ર હાથે થવાની હતી. તેઓ ખાસ આ ક્રિયા માટે મુંબઈથી આવ્યા હતા.

થોડી વારમાં મેદાન માણસોથી ભરાઈ ગયું. સર મુસ્તફાખાનની મોટર વખતસર આવી પહોંચી. એ મોટરમાં શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ, બહુલા અને મુસ્તફાખાન આ બધું જાયું હતાં. તેની પાછળની મોટરમાં શેઠ દુર્ગાપ્રસાદના કુટુંબની વ્યક્તિઓ હતી અને તેની પાછળની મોટરમાં ઉર્મિલા, ઉષા અને સુરેશ બેઠાં હતાં. હિંદુ, મુસલમાન, પારસી વગેરે સર્વ કામનાં એકત્ર થયેલાં સ્ત્રી-પુરુષે સર મુસ્તફાખાનને વંધાવી લીધા.

પાયો નાખવાની ક્રિયા કરતા પહેલાં લાખણોનો ક્રમ રાખવામાં આવ્યો હતો. સર મુસ્તફાખાનની ઝોળખાણ કરાવનાં બહુલા બોલી:

“લાઈઓ અને બહેનો,

“આ સમારંભનો ઉદ્દેશ જણાવવાની જરૂર ન હોય કારણકે ગુજરાતને બહુકે હિંદુસ્થાનને જે જાતનાં દવાખાનાંની ખૂબ જરૂર છે તે જાતના લાધિ દવાખાનાના મકાનનો પાયો નાખવાની તારીખ વર્તમાનપત્રોમાં ધણી દિવસ પહેલાંની આવી ગઈ છે, તે સાથે આવા દવાખાનાની ઉપયોગિતા અને આવરણકતા દર્શાવના લેખો સેંકડોની સંખ્યામાં પ્રસિદ્ધ થયા છે અને તે તમે જાણો છો.

અત્રે ઉપસ્થિત થયેલા મુંબઈના અગ્રગણ્ય નાગરિક, ચાર મિલોના એજન્ટ, મુંબઈના મ્યુનિસિપાલિટી અને અન્ય લોકોપયોગી સંસ્થાઓના માથા અગર ચાલુ પ્રમુખ અને કેટલીયે પ્રવૃત્તિઓના પ્રાણુસમા સર મુસ્તફાખાન બેરોનેટનું ઝોળખાણ કરાવવાનું માર્દ કર્તવ્ય છે. સર મુસ્તફાખાન માટે આગળ કહેવાઈ ગયું છે તે ઉપરાંત ખીજું કહેવાનું છે અને તેમનો તે ગુણ તેમના સહયુગ્મોમાંથી ખાસ તરી આવે છે. તેઓથી શીયંત છે તે સાથે અનન્ય દાનવીર છે. એ સાચું છે કે હિંદુસ્થાન અમેરિકા જેવા અને જેટલા દાનવીરો ધરાવતું નથી પણ આપણી અને અમેરિકાની સ્થિતિમાં ભારે તફાવત છે. ત્યાં દ્રવ્યની વિપુલતા છે ત્યારે આપણે અહીં અન્ન-વસ્ત્રના ભયાં ભંડાર હોવા છતાં નાગાં-ભૂખ્યાંની મોટી સંખ્યા વસે છે. હિંદુસ્થાન ગરીબ છે એટલે આપણા દાનવીરો એકજ જગ્યાએ મેટું દાન કરી શકતા નથી. તેઓ અનેક જગ્યાએ નાની મોટી રકમો આપે છે. સર મુસ્તફાખાનની આવી-ગુપ્ત અને જાહેરની જાણમાં આવેલી સખાવતોનો હિસાબ એક જણે કાઢ્યો છે; અને

કહેતાં આનંદ વ્યાય છે કે તે રકમ સવાકરૌડ રૂપિયાની આસ-
પાસની છે. વળી એક વધુ વિગત જણાવું. દીનેશ અને ઉર્મિલાએ
આપેલા રૂપિયા બાર લાખમાંથી આ મકાન પાછળ બે લાખ રૂપિયા
જશે. દવાખાનાને સારી રીતે કાયમ ચલાવવા માટે પાંચ લાખ વધુ
રૂપિયાની જરૂર જણાતાં નીમવામાં આવેલી ત્રણ જણની કમિટિએ
તે માટે જાહેર પ્રગ્નને વિનંતી કરી હતી. અમારા તરફના એક લાખ
અને દીનેશ તથા કમિટિના સભ્યોની ખાનગી હિલચાલથી ગ્રામ
થયેલા બીજા એક લાખ એમ બે લાખ રૂપિયા વિનંતીપત્ર બહાર
પડતા પહેલાં લરાઇ ગયા હતા. વિનંતીપત્રની જાણ થતાંજ સર
મુસ્તફાખાને આ દવાખાનાને અંગે ખૂટતા ત્રણ લાખ રૂપિયા
આપવાનું જાહેર કરતો તાર કરી દીધો. ન જોઈ વિનંતીની રાહ કે
ન કયો વિલંબ. આવા ઉદાર દિલના માણસ તરફ કોને પૂજ્યભાવ
ન થાય ? વળી તમે જાણીને ખુશ થશો કે તેઓ મુસલમાન હોવા
છતાં તેમના દાનની ઝરણી પોતાનીજ કોમના લાભાર્થે નહીં વહેતાં
દરેક કોમના લાભાર્થે વહી છે. આવા માણસને હાથે દવાખાનાના
મકાનનો પાયો નાખવાની ક્રિયા થાય તેથી વધારે સાફ બીજું
શું હોઈ શકે ?

“ આ મકાનનો પાયો મુસલમાન કોમના એક પુરુષને હાથે
નખાય છે, તેમાં બીજો પણ એક આશય છે અને તે એવું વ્યક્ત
કરવાનો કે આ દવાખાનું હિંદુ-મુસલમાન અને બીજી બધી કોમો
મોટે ખુલ્લું રહેશે. રોતા રોતા આવતા દરેક કોમના માણસોને આ
દવાખાનામાંથી હસતા હસતા પાછા જતા જોવાનો સુઅવસર વહેલો
આવે તે જોવા ઉત્સુક છું ને પરમાત્માને મારી અને આપ સર્વની
ઉત્સુકતાનો અંત લાવવા પ્રાર્થના કરું છું. ”

બકુલાના લાપણને શ્રોતાઓએ વધારી લીધું. તાળીઓના
ગડંગડાટ અને હર્ષની કીકીઆરીઓથી બકુલાને માન આપવામાં આવ્યું.
આ પછી પોતાની ઘોળી દાઢી ઉપર આસ્તે આસ્તે હાથ ફેરવતાં
સર મુસ્તફાખાન હિલા થયા. તે બોલ્યા :

“ વહાલાં લાઈ-બહેનો,

“ મારે માટે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે વિવેક ખાતર કહેવામાં
આવ્યું છે એવું કહેવાનો વિવેક ન કરું તો મને અવિવેકી નહીં
ધારી લેવાની વિનંતી કરું છું. એ બધું ખરું છે અને હું મારી ફરજ
અદા કરી શકું છું તે બદલ ખુદનો આભાર માનું છું. સત્તારીઓ
અને સદ્ગૃહસ્થો, ઈશ્વર મને જે આપે છે તે તેનાં બાળકો માટેજ
પાછું ફેરવું છું અને ઈશ્વરે મને એટલી ઉદારતા બક્ષી છે તે બદલ
ખુશ થાઉં છું. ”

“મારા જન્મવા પ્રમાણે આ પ્રકારનું દવાખાનું સારા હિંદુ સ્થાનમાં અહીંજ બંધાશે. ગુજરાતને અને ખામ કરીને અમદાવાદને જે લાભ મળ્યો છે તે ખરેખર લબ્ધ છે. આમ છતાં મને કહેવામાં આવ્યું છે કે આ દવાખાનું એકલા અમદાવાદનું કે એકલા ગુજરાતનું નથી, પણ મારા હિંદુસ્થાનનું છે. દૂર દૂરના મિત્રોનના સિમાડામાંથી આવો કે હિમાલયના હિમાચ્છાદિત શિખરોની ગોદમાં રમના કોઈ મામડાનો સત્તાન આવો, યરપારકર અને કચ્છના રણનો કો દુખીઓ આવો કે ખર્મોના જંગલમાંથી કોઈ ખર્મીસ આવો. સર્વને માટે આ દવાખાનું શાન્તિનું ધામ થશે હું આશા રાખું છું કે આ દવાખાનું તેવું થશે અને પાકે ખુદાને અરજ ગુજર્દે છું કે તૈયાર થયેલા દવાખાનાના મકાનની આજુબાજુ એવું વાતાવરણ રાખજો જે સર્વ કોમને વિના સંકોચે અંદર દાખલ થવા પ્રેરે, સેવક-સેવિકાઓમાં એવી વૃત્તિ રાખજો કે એમની મેવાની ઝરણી વિનાપક્ષપાતે દુખિમાંનાં દુઃખ ધોતી વહા કરે.

“આ મકાનનો પાયો મારે નાખવાનો છે ! વિચાર કરૂં છું ને મુઝાડે છું. અદ્ય પાયો નાખનાર મુશ્કેલીસ પણ મહાન બંધિત તો અહીં હાજર નથી. બારબાર લાખ રૂપિયાનો વરસાદ વરસાવેલો ને તૃપાર્ત માનવ ચાતકોના મુખમાં અમીતું શું મૂકવું છતાં જગતની આખંધી છૂપાતા દરવું એ તે શું કહેવાય ? મારી આંખ ક્યારનીયે ચારેબાજુ ફર્યા કરે છે પણ આ મહાન સંસ્થાનોજનક દીનેશ દેખી શકતી નથી એમનાં પત્ની આવ્યા છે કારણકે અમેરિકાના પ્રણાલિકાવાદની એમના ઉપર અસર છે. અને લુઓ તો ખરા, કેવો લપાઈને બેઠા છે !”

આત્રે ઉર્મિલાને ઉભી કરવા બ્રોતાઓએ આગ્રહ કર્યો. તાળીઓ અને ચીસો ફેટલીયે વાર સુધી ચાલુ રહી. ગરબડાટ એટલો થઈ ગયો કે બોલ્યું કાને પડે નહીં. સર મુસ્તફાખાન અદ્યવાળાને સ્થિર ઉભા રહ્યા. ગરબડાટ ઓછો થયો એટલે તેમણે કહ્યું : “મારૂં લાપથ ખતમ થયા પછીથીજ તમારી ઇચ્છા તૃપ્ત થશે માટે મારૂં લાપથ ખતમ થયા દો.” આ શબ્દોની જાદુઈ અસરથી પૂર્વવત્ શાન્તિ, પથરાઈ ગઈ.

સર મુસ્તફાખાને આગળ ચલાવ્યું : “સમારંભનો સર્વભાર જેઠ દુર્ગાપ્રસાદ ઉપર નાખી ખસી જનાર દીનેશની આપણે પ્રશંસા કરીશું કે નિંદા ? મને તો કંઈ સમજતું નથી એટલે એ વાત જવા દે. પાયો નાંખવાનું મુદત આવ્યું આવે છે પણ પાયો તો ક્યારનો નાંખાઈ ગયો છે. દીનેશ અને દેવી ઉર્મિલાએ મેવા કાર્યનો જે પાયો નાખ્યો છે તેના ઉપર તમે બંધા દેખી શકો તેવા પાયોજ મારે

નાખવાનો છે. આ આદર્શ યુગલે હાથ તુરત તો સેવાના બે મહાલયો ઉભા કરવાનું ધાર્યું હોય તેમ લાગે છે. ઉર્મિલાદેવી સામાજિક ક્રાન્તિની આગ પ્રકટાવવા લાગી ગયાં છે; એક લગ્ન પ્રસંગ હાથમાં લઈ તેમણે ક્રાન્તિનું જે પ્રચંડ અંદોલન ઉભું કર્યું છે તેણે તમને જે સ્પર્શ કર્યો હશે. દીનેશ માટે કંઈ સમજાતું નથી પણ એમની મિલકતનો બાકીનો ભાગ પરાર્થે કાઢેલો હોઈ અને લાગે છે કે તેઓ તે માર્ગે જશે. અમદાવાદનાં આ પુરજનો, તમે તેમને સહકારથી સન્માનજો. ”

સર મુસ્તફાખાને સ્થાન લીધું એટલે ઉર્મિલા માટે ગરબડાટ થઈ ગયો અને જ્યારે તે પ્લેટફોર્મ ઉપર ઉભી થઈ ત્યારેજ બંધ પડ્યો. જેઓએ ઉર્મિલાને નહોતી દીડી તેઓ ઉંચા થઈ આંખો ખેંચવા લાગ્યા.

ઉર્મિલાએ બોલવાનું શરૂ કર્યું:

“હું તમને હિસાબ આપવા ઉભી થઈ છું. જો કે આ પ્રસંગે તે અરથાને ગણાશે; પણ અને બોલવાનો આગ્રહ થયો છે એટલે બોલ્યા સિવાય છૂટકો નથી અને આ સિવાય બોલવાનું બીજું કંઈ છે નહીં.

“સત્સર લાખ રૂપિયાની આવક થયેલી તમે જાણી ગયા છો. જાહેર વિનંતીપત્રના જવાબમાં ૨૯૧૯૮૭ રૂપિયા આવ્યા છે બાકીના ભેગા કરી અગર અમારે ઉમેરી દઈ કુલ અરાઢ લાખ રૂપિયા કરવા છે. આમાંના બે લાખ મકાનમાં જશે, એકથી દોઢ લાખ સાધનોમાં જશે. બાકીના રૂપિયાના વ્યાજનો ઉપયોગ કરવાનો છે. એમાંથી પાંચ લાખ રૂપિયાનું વ્યાજ ગરીબોને ગાડી ભાડું આપવા પાછળ ખર્ચવામાં આવશે અને બાકીના રૂપિયાના વ્યાજમાંથી દવાખાનાનું ઓબર-દવા-પગાર વગેરે ખર્ચ નીકળશે. ગાડીભાડાને અભાવે સારવારને લાયક ઘણા માણસો આ દવાખાનાનો લાભ ન લઈ શકે ને તેમનાં અંગો ખરબાદ જાય. આથી આ યોજના કરવામાં આવી છે. એનો દુરુપયોગ ન થાય તે માટે ઘટતી સાવ-ચેતી રાખવામાં આવશેજ. ” ઉર્મિલા ખેસી ગઈ.

અત્રે એક પારસી ગૃહસ્થે ઉભા થઈ અરાઢ લાખનો આંકડો પુરો કરવા ખૂટતી રકમ આપવાનું જાહેર કર્યું. બંધે આનંદ આનંદ છવાઈ ગયો અને છેવટે; બીજાં કેટલાંક લાપણો પછી પ્રમુખસાહેબ સર મુસ્તફાખાન પાસે નાખવાની ક્રિયા કરવા ઉઠ્યા. એ ક્રિયા કરતી વખતે આનંદના ચિત્કારથી, તાળીઓના ગડગડાટથી અને પ્રેક્ષકોએ દરકાવેલા રંગબેરંગી રૂમાલોથી જેવા જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો.

વિલાસની હોળી

વળી પાછો ઓપણે એક વરસનો ફૂદકો મારીએ છીએ.

મદનરાય વિલાસથી કંઠજ્યો હતો. ગૃહસંસારમાં જે નજીવો કારણો મહત્વનો ભાગ લખે છે તે કારણોએ મદનરાય અને વિલાસના ગૃહજીવનને કંટાળાજનક બનાવી દીધું હતું. ખિચારો મદનરાય વિલાસ સાથે લગ્ન કરી સુખી યવાની આશાના સમુદ્રમાં લહેર કરતો હતો તેને બદલે હવે કેા ઉજ્જડ રથની ખરા બપોરની આગતી કણીઓ જેવી રેતી તેના ઉપર વરસતી હતી તેથી દાઝતી દશામાં આવી પડ્યો હતો. હૃદયમાં દયાવી રાખેલી વેદનાઓએ એને ચીઢીઓ બનાવી દીધી હતી; અને જાણે સારા ગૃહસંસારને સળગાવી દેવાના નિર્ણય ઉપર આવ્યો હોય, સળગતા ગૃહસંસારની જ્વાળાઓને ઉછળતી જોઈ ખડખડાટ હારથ કરવાના બિપથ કોડ જાગ્યા હોય તેમ વિલાસને કુખ દેવામાં મગ્ના માથુવા લાગ્યો. એ નીચ નહોતો એટલે પત્નીને મારતો ફૂટતો નહોતો પણ એની લામણીઓ સાથે ફૂર રમત રમતો હતો. વિલાસ આ સમજતી હતી. તેણે નછી કર્યું હતું કે આ ગૃહસંસાર એકાદ કંકણ ખડકને અથ- ડાઈ તૂટી જવાનો છે. પરંતુ એ પણ કંટાળી હતી. અહીં એના વિલાસી સ્વભાવને શૂખમરો વેઠવો પડતો હતો, એ શૂખમરામાંથી કોથ, તિરસ્કાર અને કંટાળો પ્રગટયાં હતાં.

મદનરાય સાંજે ઘેર આવ્યો ત્યારે અસ્વસ્થ હતો. મગજ લમી રહ્યું હતું ને શરીરમાં એએની હતી. ઘેર આવી સીધો શયનગૃહમાં ગયો ને પલંગમાં પડ્યો. વિલાસ એની રૂમમાં બેઠી બેઠી કંઈક લખી રહી હતી. મદનરાય આવ્યાની ખબર હતી તોપણ ઉઠી નહીં. મદનરાય વિલાસની રાહ જોતો કેટલાક વખત સુધી પલંગમાં પડી રહ્યો. એ વખત દરમ્યાન વિલાસના વિચિત્ર વર્તન માટે અને પોતાના કમભાગ્ય માટે વિચાર કર્યો, દિવસોથી વેદનાથી સળગી રહેલું હૃદય બળત્રા લાગ્યું. બળતા લોહિના ચણચણાટથી ટકોરા થતા હોય તેમ મગજમાં આંચકા આવવા લાગ્યા. દુનિયા આખી ચક્કર ચક્કર ફરતી હોય તેમ મદનરાયને લાગ્યું, આંખે અંધારા આવવા લાગ્યાં ને એ કમભાગી પુરુષે આંખો મીંચી દીધી.

“ શું થાય છે? ” વિલાસે ફરીથી પૂછ્યું.

વળી મહનરાયે પાસું બદલી વિલાસ તરફ જોયું. બીજા માગતી લાચાર આંખે તે ટગરટગર જોઈ રહ્યો. પૂટતાં ઝળઝળિયાંથી એ કંઈલાલરી આંખ ચળકી ઉઠી. એ આંખોમાં જવાબ હતો પણ વિલાસ ન સમજી શકી.

“ થાય છે શું તે તો કહો? ” અધિરાધથી, કંટાળાથી અને તિરસ્કારભર્યા ક્રોધથી મોટા અવાજે વિલાસે ત્રીજી વખત પૂછ્યું.

મહનરાય પલંગમાં બેઠો થયો. વિલાસ તરફ જોઈ ડોકી હલાવતાં બોલ્યો, “ શું થાય છે તે મને પૂછે છે? ” મહનરાયે ‘મને’ ઉપર લાર મૂક્યો.

“ ત્યારે કોને પૂછું? ”

“ નથી જાણતી? ”

“ હું શું જાણું? ”

“ હા, ખરાબર છે. તું શું જાણે? જાણવાની જરૂર પણ શી? અને શું થાય છે તે જાણવા આજે શાથી ઉદ્વિગ્ન થઈ છે તેજ મને તો નથી સમજતું. જા, લખ. લખવાનું મોડું થાય છે. આ ક્ષુદ્ર માનવપ્રાણી માટે આ મહાદેવી, તું શા માટે તારો અમૂલ્ય સમય ખર્ચાડી રહી છે? ”

વિલાસ નરમ થઈ ગઈ. આટલી આટલી લડવાડો થઈ હતી પણ મહનરાયના મોંમાંથી આવા તીવ્ર શબ્દો નહોતા નીકળ્યા એટલે આ શબ્દો તેને ખૂબ આકરા લાગ્યા. શું બોલવું અને શું કરવું તે નહીં સમજવાથી સ્થિર બિભી રહી, ઉશ્કેરાઈ ગયેલા મહનરાય તરફ જોઈ રહી. મહનરાય વિલાસ તરફ તાકી રહ્યો. એ દષ્ટિએ વિલાસને દબાવી.

“ જા. ” મહનરાય તડૂક્યો.

“ ક્યાં? ”

“ તારા ખંડમાં. ”

“ શા માટે? ”

“ લખવા. ”

“ પછીથી લખાશે. ”

“ ઓહો ! આ વળી નવું જાણવાનું મળ્યું. જગત ઉદ્ધારક દેવી, તમને આ લાન ક્યારનું થયું? હું ક્યારનો આવ્યો છું પણ ‘પછીથી લખાશે’ એવું તમને સૂઝ્યું નહોતું. એકાએક આ ક્યાંથી સૂઝ્યું? ”

“ આજે આમ કેમ બોલો છો? ”

“ રોજે આ રીતે બોલવું જોઈએ પણ મારામાંનો દેવ નહોતો બોલવા દેતો. આજે એ દેવ ચાલ્યો ગયો છે. પણ તું જા. તારું કામ કર. ”

“જાડું ? મારે પણ કામ છે.”

“શું કામ છે ?”

“કલગમા ભાપણ આપવાનું છે.”

“પતિને મારી નાખવાના શાસ્ત્રીય ઉપાયોઃ એ સંબંધી ?”

વિલાસ બોંકી પડી ગઇ.

મદનરાય આગળ બોલ્યો, “જા'લખ, પહેલું તારૂં ભાપણ પછી તારો પતિ. જો તો ખરી, શરીરમાં કેટલો તાવ ધીકે છે ? આંખે અંધારા આવે છે, માથું ભમી જાય છે. પણ કંઈ નહીં ભાપણ કેટલા વાગ્યે છે ?”

“આઠ. કાંઈ ?”

“સાઘ છે તો ચૂંચ્યા હજી ભાપણ લખવું હશે—”

“કેટલુંક વાંચવાની પણ જરૂર છે”

“ખરાબર છે. પતિને મારવા માટે ભાપણ કરવું જોઈએ ને ભાપણ કરવા માટે વાંચવું જોઈએ. વિલાસ, મદદદેવી, કોઈ મૂર્ખ હોત તો તમારી પાસેથી સેવાની આશા રાખત, કોઈ મૂર્ખ સ્ત્રી હોત તો માંદા પતિની સેવા કરવાની જરૂર માનત; પણ તમે સુદ્ધિમાન છો, હું સુદ્ધિમાન છું. હું સુદ્ધિપૂર્વક મરવાનું નાનું છું, તમે સુદ્ધિપૂર્વક મરવાનું જાણો છો. બહુજ સરસ.”

“હું તમને મારું છું ?”

“ના, મરવાની ફરજ પાડે છે.”

“શી રીતે ?”

“એ પ્રશ્ન પૂછવાની જરૂર પડે છે ખરી ?” મદનરાય ખડ-ખડાટ હસી પડ્યો. “બહુ બોળા. અને એવું બોળપણજ લાભદાયી છે. પણ જાઓ, લખો, વાંચો ને છેવટે ભાપણ આપો. માદા પતિને એકલો, અદુનો, રઝગતો નિરાધાર રાખી કર્તવ્ય પાલન ઉપર તમારૂં પોતાનું દૃષ્ટાંત આપી ભાપણ આપજો. દાર્શનિક પુરાવાની આવશ્યકતા હોય તો મને ડાળીમાં કે રહેઘર ઉપર નાંખી ભાપણ રથાને લઈ જાઓ.”

વિલાસ મુંઝાઇ. તે સ્થિર ઉભી રહી. મદનરાય પલંગમાથી ઉઠ્યો, ઉતર્યો ને વિલાસ તરફ ચાલવા લાગ્યો. એના ડાળા લાલ-ધુમ હતા. વિલાસને ખીક લાગી. તે ચરચરી હડી ને જો ડગલા પાછળ હડી ગઇ.

“ડરો છું ? શા માટે ? તમારે મારાથી ડરવાનું હોય ? મારે તમારાથી ડરવાનું છે. હું તો તમને વિનંતી કરવા આવું છું.” કહી મદનરાય ઉભો રહી વિલાસના મો તરફ જોઈ બોલ્યો, “શા માટે

ઉભાં રહો છો? મારું શરીર કેટલું ધીકે છે તે જોવું છે? શા માટે? લખો, વાંચો, લાપણુ આપો. ”

“ હવે લાપણુની વાત જવા દો. આનંદદાયક જે હોય તે સ્વીકારવાનો મને હક છે. લાપણુ આપવામાં મને આનંદ પડે છે. ”

“ મારા લોહીથી હોળી રમી એ આનંદ ભોગવવા માગો છો? ”

“ તમને જેમ લાગે તેમ. ”

“ તો એમ કરો—મને કાપી નાખો, મારા શરીરના ટુકડા કરી નાખો કે જેથી તમે લાપણુખાજી ખેલી શકો તે અંતરાય ન આવે. નિરંકુશ આનંદ ભોગવી શકો. મેળાવડા, લાપણુ, રમતો અને પર્યાટનો તમને આનંદ આપશે. મારા અસ્તિત્વથી એ કાર્યો માટે તમે જોઇએ તેટલો વખત મેળવી શકતાં નથી. ”

“ આજે ખૂબ ઉશ્કેરાઇ ગયા છો. ”

“ કારણ કે તાવ આવ્યો છે. આજ સુધી ઉદરમાં સમાવેલી વેદનાને તાવે બહાર કાઢી છે. ”

“ જોડું? ” કહી વિલાસે મદનરાયના કપાળ ઉપર હાથ મૂક્યો. ખરેખર કપાળ તૂટવાની તૈયારી કરતું હોય તેટલું ધીકતું હતું. વિલાસ જોલી: “ તાવ આવ્યો છે પણ તેમાં મારાથી શું થઇ શકે? કહો તો ફેનથી ડોક્ટરને જોલાવું? કપાટમાં શીનાસેટીનની ખાટલી છે, કહો તો એક પડીકું બનાવી લાવું. એ સિવાય મારાથી શું થઇ શકે? ડોક્ટરને જોલાવું? ”

“ ના. ”

“ પડીકા લાવું? ”

“ ના. મારી પાસે ખેસ. મારા તરફની લાગણીઓ કાઢી નાખી અંતરના ઉમળકાથી વાત કર. તેથી મને સંતોષ થશે. તાવ જોવા તે કપાળ ઉપર હાથ મૂક્યો. ત્યારે મારા અંગમાં કેટલી શીતળતા વ્યાપી હતી તે જાણુ છે? ”

“ પણ મારે જવું છે. ”

મદનરાય વિલાસના પગ આગળ ઘુંટણીએ પડી, જે હાથ જોડી વિલાસ સામું જોઇ જોલ્યો, “ તો જાઓ. દેવી, જાઓ, જગતનું કલ્યાણ કરો. ”

મદનરાયના પ્રત્યેક શબ્દમાં ધાયલ હૃદયની વેદના હતી, છવન ઉપરનો કંટાળો હતો, અને વિલાસ તરફનો હડહડતો તિરસ્કાર હતો. એની દૃષ્ટિમાં આગ હતી. વિલાસ એ તિરસ્કારથી કંપી અને આગથી દાઝી. તે જોલી:

“હા, હા, ગાડપણુ. એ ડહી દેવી, ગાડપણુ. તમારા સિવાય આ જગતમા ડાહ્યુ કોણુ છે ?” મદનરાય વચ્ચેજ બોલ્યો.

“હા થાઓ.”

“આપનો હુકમ માથે ચઢાવું છું.” ઉભો થઈ મદનરાય આગળ બોલ્યો, “આરા ! દેવી બીજી શી આરા છે ?”

મદનરાયના મુખમાથી છૂટતા શબ્દોના આ તાતાં તીર સદન કરવાની વિલાસમાં શક્તિ નહોતી. અહીં ઉભા રહેવામા જોખમ જોખ તે આસી જવા તૈયાર થઈ.

“બીજું કંઈ કામ છે ?” વિલાસે કહ્યું.

“કામ તો બહુયે છે પણ તમને ક્યાં નવરાશ છે ?”

“શું કામ છે ?”

“લખવાનું બંધ રાખવા તૈયાર છો ?” વિલાસ ‘હા’ કહી શકે તેમ નહોતું અને “ના” કહેવાની શક્તિ નહોતી તેથી મદનરાય તરફ જોતી ઉભી રહી. આ જોઈ મદનરાય આગળ બોલ્યો, “તમે તે માટે તૈયાર નથી તો શું કામ છે તે શા માટે કહ્યું ? તમારે ખંડ કામ છે અને તે કામ એક માણસની જીંદગી કરતા વધારે અગત્યના છે.”

“સીધું કહી દો.” કડક અવાજે વિલાસ બોલી.

“જિતાવળ છે ?”

“હા.”

“તો જાઓ-સીધાવો.”

તરતજ ધનમંગળમા અમકાર કરી અદરશ થઈ જતી વિજળીની જેમ વિલાસ અદરશ થઈ ગઈ. મદનરાય જોઈ રહ્યો. પલંગમાં પડ્યો ને ધૂરકે ને ધૂરકે રડી પડ્યો. કેટલીક વાર પછી તે ઉઠ્યો. મગજ લમતું હતું એટલે પલંગ નીચે પગ મૂકતા ગબડી પડ્યો ને કપાળમાં વાગવાથી દીમતું થયું. વળી ઉઠ્યો ને શિયિત્ર પગસે ચાલી ખંડ બહાર નીકળી વિલાસના ખંડ તરફ ચાલ્યો. વિલાસ ખેડી ખેડી લખી રહી હતી મદનરાય ખુરશીએ હાથ મૂકી ઉભો રહ્યો. વિલાસે અમકી. પાછળ જોતાં મદનરાય દેખાવાથી અને કામ અધૂરું રહી જાયેલું હોવાથી તે અકળાઈ, ખુરશીમાથી ઉઠી જઈ મદનરાય તરફ ફરી.

“વળી પાછા શા માટે આવ્યા ?”

“વિલાસ, વિલાસ, હું તારો પતિ છું તને પતિને માટે કંઈ કરવા જેવું લાગે છે ? તને માણુમની દયા આવે છે ? તારામા પ્રેમ જેવું કંઈ છે ?”

“તમે શું જુઓ છો ?”

ત્યાં કલ્પની મેચર સ્ત્રીઓ એકન થઇ હતી. આજે બાપલુનો ક્રમ હતો. જેને જે બાપલુ કરવું હોય તે કરવાની છૂટ હતી. મદનરાયને ખરાબ દશામાં મૂકીને વિલાસ ન આવી હોય તો કંઈ તુકશાન થવાનું નહોતું. પણ આવવાનું કહેલું એટલે આવ્યા સિવાય ચાલે ? અને મદનરાયનું શરીર નરમ હોવાથી ન અણધાર્યું એમ કહે, તો પેલી પારસી સ્ત્રીઓ મરકરી કરે ! ત્રીજું અને ખાસ કારણ તો એ હતું કે મદનરાય પોતાની સેવા મેળવવા નાલાયક છે એવો વિશ્વાસનો મન હતો.

પ્રકરણ ૨૪ મું

અમેરિકન પ્રવાસી

અમેરિકન પ્રવાસિની મિસિસ પેરસી મેયર હિંદુસ્થાનની મુલાકાતે આવ્યાં હતાં. ઉર્મિલા અને તેમને ન્યૂયોર્કમાં મિત્રાચારી થયેલી. ઉર્મિલા અને મિસિસ મેયર વચ્ચે ત્રણેક વરસનું અંતર હતું એટલે એકમેકનું હૃદય સમજવામાં અંતરાય નહતો. વળી મિસિસ મેયરના પિતા હિંદુ સંસ્કૃતિના ઉપાસક હોવાથી દયાભાવિક રીતે હિંદુસ્થાન તરફ માન અને પ્રેમ ધરાવતાં. આ કારણથી તેમના ધરમાં વારંવાર હિંદુ, હિંદુધર્મ અને હિંદુ સંસ્કૃતિની વાતો ચર્ચા કરાતી. મિસિસ મેયરે પિતૃગૃહમાં સાંભળેલી વાતોએ તે હિંદુસ્થાનની મુલાકાત લેવાની અદરવાકાંક્ષા પ્રગટાવેલી બીજા કારણથી મનની મુશ્કેલી પાર પાડી શકાઈ નહોતી. સાથે હિંદની વાતો કરતાં ને વધુને વધુ બાળતાં. જેમ વિશે વધુ જ્ઞાન મેળવતા ગયાં તેમ તેમ તેઓ હિંદુ જેવાં. આ આકર્ષણે હિંદુની ઉર્મિલા સાથે તેમને નિઃકોરથી બાંધ્યાં.

જે દિવસથી તેઓ અમદાવાદમાં આવ્યાં હતાં. વિશ્વાસ આવી હતી. મિસિસ મેયર અમદાવાદનાં જેવા લાયક સ્થળો હતાં ને વિશ્વાસ અમદાવાદમાં એક નવું મંડળ સ્થાપવા મહેનત રહી હતી. આજે પ્રેમાભાઈ દોલમાં સ્ત્રીઓપયોગી મંડળની સ્થાપના અમદાવાદની સ્ત્રીઓની સભા હતી. સમયનો સમય સાં માફા છ નો હતો. વિશ્વાસે મિસિસ મેયરને અને ઉર્મિલાને દાંતું હતું. મિસિસ મેયર મહેનતે પણ ઓળખતા હતાં. તે

મહેન્દ્રને આટે ખાસ અભિપ્રાય ધરાવતાં નહોતાં કારણ કે તેનાં રાંસગંધાં આખ્યાં નહોતાં. મહેન્દ્રે ‘મળૂર સંઘ’ જેવા આમંત્રણ દરેલું હોવાથી અને મિસિસ મેયર પણ ઇચ્છા ધરાવતાં હોવાથી ‘મળૂર સંઘ’ ની ઑપ્રીસમાં થઇ પ્રેમાલાઇ હોલમાં જવાનો ઠરાવ થયો હતો અને તે પછી દીનેશની પ્રેરણા અને મદદથી તૈયાર થતા દવાખાનાનું સકાન જેવા જવાનું હતું. મિસિસ મેયરે લગભગ પૂરું થવા આવેલું એ સકાન દિવસે જોયું હતું પણ ફરીથી એક વખત આંદનીમાં જેવા ઇચ્છતાં હતાં.

‘મળૂરસંઘ’ ની ઑપ્રીસ જેવા જતા પહેલાં દીનેશે સંઘની પ્રવૃત્તિ અને મહેન્દ્રના સ્વાર્થ માટે ઘણું કહ્યું હતું એટલે મિસિસ મેયર ઝીણી નજરે જેવા સાંગતાં હતાં. દીનેશ સંઘની ઑપ્રીસમાં આવવાનો હતો. ઉર્મિલા તથા મિસિસ મેયર પ્રેમાલાઇ હોલમાં જવાનાં હતાં એટલે ત્રણ જણુ શેઠ દુર્ગાપ્રસાદની મોટરમાં આવ્યાં.

સારંગપુર દરવાજા આગળના એક વિશાળ બંગલામાં ‘મળૂર-સંઘ’નું કાર્યાલય હતું. મોટર ત્યાં જઈને થોભી. મહેન્દ્ર તેમને લેવા સામે આવ્યો. મિસિસ મેયર સાથે ઉર્મિલા આવવાની તેણે આશા રાખી હતી પણ દીનેશ આટે નહોતી રાખી. દીનેશને જોઈ તે અચ્ચે. આંખમાંથી ખૂન વરસવા લાગ્યું પણ કાંઈ ન જાણી જાય તે માટે આંકડીથી દબાવી દીધું.

મહેન્દ્ર ત્રણેને લાવપૂર્વક સકાનમાં લઇ ગયો તે સાથે ફરી બતાવ્યું. કામ કરનાર માણસોને અગાડી તાકીદ આપવામાં આવી હતી એટલે તેઓ ખૂબ રહૂર્તિથી કામ કરી રહ્યાં હતાં.

મહેન્દ્રે કહ્યું, “ મહેનતુ અને બુદ્ધિમાન માણસોને શોધી કાઢી દુનિયા પગારે સેવા મેળવી શકનાર આખ્યા અમદાવાદમાં આ એક સંસ્થા છે. દેશપરદેશથી અનેક નાર-નારી મહેમાનોનો આવે છે તે આ સ્થાનની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી જાય છે. ”

બધું જોયા પછી તેઓ મહેન્દ્રની ઑપ્રીસમાં જઈ બેઠાં. મહેન્દ્રે મિસિસ મેયરની સામે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવા એક બુક મૂકી દીધી. મિસિસ મેયરે અભિપ્રાય લખવા ફાઉન્ટેનપેન કાઢી.

બોલેલી પેન હાથમાં રાખી મિસિસ મેયરે પૂછ્યું, “ તમારા મંથમાં કેટલા સભાસભો છે તે કહી શકશો ? ”

“ તેઓ સંઘ વિરૂદ્ધ ચળવળ ચલાવે ખરી કે ? ”

“ બધી મિલો માટે તો કેવી રીતે કરી શકાય ? ફક્ત એ મિલો એવી રીતે સંઘ વિરૂદ્ધ ચળવળ ચલાવતી જણાઈ છે. બીજી બેની ખબર નથી મળી. ”

“ એ બે મિલો કેવી છે ? ”

“ શેઠ દુર્ગાપ્રસાદની. ”

“ દુર્ગાપ્રસાદની ? ”

“ હા. ”

“ દુર્ગાપ્રસાદના તો તમે બનેલી યાઓ છો. ”

“ થતો હતો.—”

“ હા, થતા હતા.—”

“ તેથી જ તેઓ મારી વિરૂદ્ધની ચળવળ ચલાવી રહ્યા છે. પણ અહીં માટે તો કશું નથી. આ સંઘ ચલાવવામાં મને ખાસ લાભ કશો નથી. અમારે એક દિવસ દુર્ગાપ્રસાદની મિલો સાથે સારી રીતે લડી લેવું પડશે. હ ના. સંઘ પાપમાત્ર યાય કા તો શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ તેમની નીતિ છોડી દે. નંધ તુરંતે તો મને નુકસાન નથી. મજૂરોને અને તેમના હિતને ફટકો લાગશે. ”

“ દુર્ગાપ્રસાદ જાતે તમારી સામે ચળવળ કરે છે ? ”

“ હા. તેઓ તેમનાં માણસોને ઉત્કેરે છે ને તે માણસો અનેક જુડી વાતો ફેલાવી સંઘને નુકસાન પહોંચાડવા પ્રયત્ન કરે છે. ”

“ કેવી વાતો ફેલાવે છે ? ”

“ મહેન્દ્ર પેસા ખાઈ જાય છે, એણે પોતાના મિત્રોને નોકરીએ રાખી ભારે પગાર આપવા માડ્યા છે, આવતા લવાજમનો દુરુપયોગ થાય છે. અને આવી જુડી વાતોથી મારે કહેવું જોઈએ કે ધણું સહન કરવું પડે છે; પણ પરમાત્માની દયા છે કે અમે અસરગ્રસ્તો ફેદી જઈ આગળ વધી રહ્યા છીએ. ”

“ લવાજમ કેટલું આવે ? ”

“ માસિક ચારથી પાંચ હજાર. ”

“ થોડા વખતમાં ખરેખર, તમે સારી પ્રગતિ કરી શક્યા છો. ઉર્મિલા અને દીનેશ મને તમારે માટે કશું ત્યારે હું માથું માની શકી નહોતી; પણ હવે મને ખાતરી થાય છે કે તેમનું કહેવું અતિશયોકિત વિનાનું હતું. ”

પ્રતીસાથી મહેન્દ્ર ફલાયો. તે બોલ્યો, “ આ દીનેશ તમને કશું હતું ? ”

“હા, કેમ ખીન્ને કાંઈ દીનેશ છે જે મને કહી શકે ?”

“કદાચ હોય.”

“નથી. આ દીનેશે જ કહ્યું હતું. તમારો સંધ કામ શું કરે છે ?”

“મજૂરોના પગાર વધારવા શેઠીઓને સમજાવવાનું, તેમને મિલમાં સગવડો મળે તે માટે આંદોલન ચલાવવાનું, રજાઓનું ધોરણ નક્કી કરવાનું, સ્ત્રી કામદારોને સુવાવડ વખતે ચાલુ પગારે રજા આપવાનું કે અપાવવાનું, નાનાં બાળકો માટે ઘોડિયાં રખાવવાનું અને તેમને ચોખ્ખું દૂધ મળે તે માટે ગોઠવણ કરાવવાનું; આ અને આવાં બીજાં કામ.”

“મજૂર જીવન ઉત્તત બને, મજૂરોની કુટુંબો દૂર થાય તે માટે કંઈ કરતા નથી ?”

“સાહિત્યનો પ્રચાર કરવામાં આવે છે.”

“કયું સાહિત્ય ?”

“મુંબઈની નીકળતું ‘મજૂર હિતેચ્છુ’ પત્ર મજૂરોમાં પ્રચાર પામે તે માટે પ્રચારકાર્ય કરીએ છીએ અને તેમાં ખૂબ સફળતા મળી છે.”

“તમે પોતે જ કાંઈ છાપું કાઢો તો ?”

“આ છાપું સાફ નીકળે છે.”

“તમારા સંઘને કમીશન મળતું હશે.”

“ના. સંઘની વિગતો છાપે એટલું જ.”

“મજૂરોના પગાર આટલા ટુંક સમયમાં શી રીતે વધારાય ? એટલે હું ધારું છું કે તે દિશામાં કંઈ થઈ શક્યું નહીં હોય.”

“એવું જ છે.”

“અને રજાઓનું ધોરણ બાંધવા, બાળકો માટે ઘોડિયાં તથા દૂધની વ્યવસ્થા કરવા, ટુંકામાં શેઠીઓને ખર્ચ કરવું પડે તેવી તમારી માગણી સ્વીકારવા તેઓ ના જ પાડતા હશે.”

“મોટે ભાગે એવું થાય છે. જે મિલોમાં નળની ગોઠવણ થઈ છે.”

“ઘોડિયાંની ?”

“ના.”

“સ્ત્રી કામદારો માટે કંઈ થઈ શક્યું છે કે ?”

“થોડા દિવસમાં થવાનો સંભવ છે.”

“તેમને માટે જુદો માંડવો બાંધવો એવો સરકયુલર દરેક મિલને મોકલવાનો છે.” મહેન્દ્ર જવાળા દીર્ઘા.

“કાણુ સરકુલર કાઢશે ?”

“અમે.”

“મને ગણુઆં તે કામો માટે જલારનાં કેટલાં માણુસો શક્યાં છે ?”

“બિલકુલ નહીં.”

“તમે પગાર શો લો છો ?”

“ત્રણસો રૂપિયા.”

“આ સંઘ કાઢ્યો તે પહેલાં શું કરતા હતા ?”

“ખાસ કંઈ નહીં. શેઠ દુર્ગાપ્રસાદની મિલમાંથી તાલો છૂટો થયો હતો.”

“શાથી ?”

“ખાનગી કારણોને લીધે.”

“મહિને કેટલો પગાર કરવો પડે છે ?”

“પચીસો.”

“બીજું ખર્ચ કેટલું ?”

“ત્રણસોથી ચારસો.”

“ત્યારે બચતું સાફ હશે.”

“બહુ નહીં, આજ સુધીમાં પંદર હજાર રૂપિયા બચ્યા છે અને તે બેંકમાં જમા છે.”

“કોને નામે ?”

“મારે.”

“આપણા બતાવશો ?”

“કમિટી સિવાય બીજું કોઈ તે જોઈ શકતું નથી નિયમનને માન આપવા માટે ના કહેવાની ફરજ પડે છે, માફ કરજો.”

“મિસિસ મેયરે અભિપ્રાય લખ્યો.”

“સંઘ માટે જે ઉપલક્ષ્ય માહિતી આપવામાં આવી તે ઉપરથી લાગે છે કે સંઘ કંઈ પણ કામ કરી શકેલ નથી. હા, ખર્ચ કરી શકેલ છે. પણ મને આશા છે કે ભવિષ્યમાં સાફ કામ થશે. સ્થાપનાને થોડો વખત થયો છે એટલે બહુ કામ ન થઈ શકે તે સમજાય તેવું છે પણ કામ વગર નકામું ખર્ચ થવા કરે તે ન સમજાય તેવું છે. નોકરોના પગાર ભારે છે. ઑશીસમાં શ્રી. મહેન્દ્ર સાથે વાત કરતી હતી તે વખતે જોડેના ખર્ચમાં ચારેક કારકુનો જોગા મળી ધીમે અવાજે વાતો કરતાં હસતા હતા, તે ઉપરથી તેઓ કેવું કામ કરે છે તે સમજાય છે.”

લખવાનું અધુરું મૂકી મિસિસ મેયર ઉઠ્યાં ને કારકુનોના ખંડ ફરી વળ્યા પાછી આવીને લખવા માંડયું:

“લખતાં લખતાં ઉઠીને જોઈ આવી તો કેટલાક નોકરો લેગા થઈને વાતો કરે છે. કેટલાક ખેસી રહ્યા છે ને જે જાણુ લખે છે. હું આવી ત્યારે બધા કાર્યનિમગ્ન હતા. અર્ધા કલાકમાં તેમનું કામ પૂરું થઈ ગયું હોય તો કહેવાય નહીં પણ મને તો કંઈક ખીજું જ દેખાય છે.

“આ પાનાનો નંબર ૧૩૭ છે. અને નં. ૧૩૮ ના પાનની ઉપર આજ લખાણની આજ રીતની કોપી છે અને તે હું મારી પાસે રાખું છું—મિસિસ પેરસી મેયર.”

તેઓ ચાલતાં થયાં કે તરતજ મહેન્દ્રે એ અભિપ્રાયના કાગળના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા અને તે ટુકડાને વેસ્ટપેપર બારકેટમાં જોડથી ફેંકી દેતાં દાંત કચકચાવ્યા.

દીનેશ, ઉર્મિલા અને મિસિસ મેયર મોટરમાં બેઠાં. છ થયા હતા. સલાને અર્ધા કલાકની વાર હતી એટલે મોટર કાંકરિયાની સહેલગાહે ઉપડી ગઈ. ચાલતી મોટરે વાત ચાલી:

“તમારા ‘મજૂર સંઘ’ને આપેલા અભિપ્રાયની લીધેલી નકલ મને આપી શકશો ?”

“તમે, શું કરશો ?”

“મને લાગે છે કે...” દીનેશ કહેવા લાગ્યો. “થોડા વખતમાં તેની જરૂર પડશે.”

“શી ?”

“મહેન્દ્રની બદમાસીને હું લાંબો વખત ચાલવા દેવા માંગતો નથી. એની બદમાસી પૈસાદારોને પાયમાલ કરતી હોય તોયે વિરોધને લાયક છે. છતાં ચલાવી લઈએ પણ આતો લોહીનું પાણી કરી પૈસો મેળવતા મજૂરોને લુટી લેવામાં આવે છે, એમના હિતની વાતો કરી. એમનાજ ગળા ઉપર છરી ફેરવવામાં આવે છે. હું દવાખાનાની ધમાલમાં પડી ગયો છું. નિવૃત્ત મળતાં આ કામ હાથમાં લેવા માગું છું. એ વખતે તમારો પ્રમાણિક અભિપ્રાય મને બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે.”

“તો મને આપવામાં ત્યાંનો નથી.” કહી મિસિસ મેયરે તે કાગળ દીનેશને કાઢી આપ્યો. દીનેશે પોતાના ગજવામાં સેરવી દીધો.

ધીમી ચાલતી મોટરમાં વાતો કરતાં સવા છ થયા અને કાંકરિયાની આજુબાજુ ચક્કર લેવાઈ રહ્યું એટલે મોટર પ્રેમાલાલ હાલને રસ્તે ચાલી, થોડીવારમાં હાલ આવી પહોંચ્યો ને મોટર

ઉભી રહી. ઉર્મિલા અને મિસિસ મેયર ઉતરી દોડનાં પગથિયાં ચઢવા લાગ્યાં ને દીનેસને લઈ મોટર ઉપડી ગયાં.

ઉર્મિલા અને મિસિસ મેયરને સારી જગ્યા આપવામાં આવી તેઓ બેઠાં.

સભાનું કામ ચાલુ થયું.

એક યુવતિએ ઉઠીને સભા બોલાવવાનો ઉદ્દેશ કહી સંભળાવી વિલાસનું ઝોળખાણ આપતાં કહેવા માંડ્યું:

“આ યુગ સ્ત્રીઓનો છે. અત્યાર સુધી પુરોએ સ્ત્રીઓને દયાવી રાખી ચુકામના રોકનો આનંદ માણ્યો છે પણ હવે સ્ત્રીઓ ભગૃત થઈ છે. એ માટે વિલાસજીને વધુ કહેશે પણ હું તેમનું ઝોળખાણ કરાવું તો તે યોગ્ય ગણાશે. વિલાસજીને ભગૃત સ્ત્રીત્વની જીવંત મૂર્તિ છે. એમણે અનેકનો વિરોધ હોવા છતાં પસંદગીનાં લગ્ન કર્યાં હતાં. ને જરૂર જણાતાં છટાછેડાં કર્યાં હતાં ત્યારપછી પણ તેઓ પરણ્યાં એમનું જીતું લગ્ન સ્ત્રી પુરુષના સમાન અધિકારવાળું હોવાથી સુખદ છે. કહે છે કે કેગવાયેલી લણેલી સ્ત્રીઓ ગૃહસંસારને વણસાડી દે છે. મને લાગે છે કે આ મપ સ્વાર્થી પુરુષો તરફથી ચલાવવામાં આવી છે. આવા પુરુષોને વિલાસ જાહેનનું દર્શન સખત દટકા સમાન છે. આપણા સમાજમાં આપણું એટલે કે સ્ત્રીઓનું સ્થાન એક ચુકામડી જેવું છે. એને રાજકીય બાબતો જોડે સ્નાનસૂતક નથી, એને જાહેરજીવનમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર નથી, એ તો ધુમટા તાણી મોં સંતાડી ફરતું વિચિત્ર પ્રાણી છે. હવે એ રિયલિટી મીટવવી જોઈએ અને તેના શરૂઆતના પગલા તરીકે આ સભા બોલાવવામાં આવી છે.”

આ પછી વિલાસ ઉભી થઈ. તાળીઓના મઝમઝટથી તેને વધારી લેવામાં આવી. તે પછીથી તેણે બાપણ ચાલુ કર્યું:

“બહેનો,

“નવવસંતની કુંજકાઠિયાઓ સમી સ્ત્રીઓનીજ આ સભા ફેટલી મનોરમ લાગે છે? આ સભામાં પુરુષોને હાજર રહેવા દીધા હોત તો આ સભાનું મોંઢરું ખડિત થાત એમ કહેવામાં મને અનિશ્ચયોક્તિ નથી લાગતી.

“આપણે જગઉદ્ધારક દેવીઓ છીએ, સ્નેહ, મોંઢરું અને પવિત્રતાની કલાભરી મૂર્તિઓ છીએ, સૃષ્ટિ સંસાર ઉપર આપણે કામળતાનાં અભાષિંદુ વરસાવીએ છીએ, નિષ્પ્રાણ જનમાં નવા પ્રાણના મુંઝાર કરીએ છીએ, જગત ઉપર આપણે માયા કાથ ન ફરનો હોત તો બહેનો, મંસારમાં ભાંગી ફોડ, સારી મા

જાત સંજગી જાત. હુંકામાં આપણે છીએ તો દુનિયા છે, આપણે ન હોત તો દુનિયા નહોત. આવી શક્તિમાન અને ઉપકારક વિભૂતિઓને પુરુષો પોતાના સ્વાર્થ માટે કચડી રહ્યા છે.

“બ્રહ્માની સૃષ્ટિમાંથી ‘સરસ્વતી’ નો પ્રભાવ ખેંચી લો શું રહે છે? વિષ્ણુપ્રિયા લક્ષ્મીની શક્તિ જુઓ, શેષશાયી ભગવાનની વિનંત્રભાવે શત્રુષા કરતાં છતાં એનો અડગ અને અણનમ પ્રભાવ જુઓ. એનીજ પ્રતિભાથી ત્રિદેવમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ અને મહા બુદ્ધિશાળી ‘તરીકે’ વિષ્ણુ ઓળખાયા છે. રાક્ષસે તપ કર્યું તો પ્રસન્ન થઈ શંભુએ વરદાન દીધું. પરિણામે રાક્ષસ દેવો અને માનવીઓને સંતાપવા લાગ્યો. આ ભયંકર ભૂલ (Blunder) માંથી જગતને કોણે ઉગાર્યું? એ રાક્ષસનો નાશ કરનાર કાર્તવીર્ય કોણ? તે તો સાધન માત્ર હતો. પણ જોગી ધૂર્જટિને રસવંતો બનાવી કાર્તવીર્યને અવતારનાર પર્વતપુત્રી પાર્વતીને જ ધન્ય છે. સીતાની આરાધના ખાતર જગજૂના અનેક પત્નીત્વના રિવાજમાં વિપ્લવ થયો. રાવણનો નાશ એ સીતાએજ કર્યો. એનીજ પ્રેરણાએ થયો. રામે રાવણનો નાશ કર્યો એમાં રામની શ્રેષ્ઠતા કરતાં જેની પ્રેરણાથી કામ થયું તેની શ્રેષ્ઠતાજ વધુ ગણાય. રાજ કરતાં રાજ બનાવનાર (King maker)નો દરજ્જો વધારે ગણાય. હવે શક્તિશાલિની દ્રૌપદી ઉપર નજર નાંખો. યુધિષ્ઠિર-ધર્મની મૂર્તિ, ભીમ-શક્તિની પ્રતિમા, અર્જુન-બુદ્ધિનો અન્નેડ જોગી, નકુલ અને સહદેવ-કલાની અપ્રતિમ શક્તિઓ: આ બધાને આંગળીને ટેરવે નચાવનાર દ્રૌપદીની ઝગહગની જ્યોતિની કલ્પના થઈ શકે તેમ છે? પૂર્ણાંશી ભગવાનરૂપ ગણાતા પ્રતિભાશાળી (Superman) કૃષ્ણની બુદ્ધિ સાથે ટક્કર ઝીલનાર એ દ્રૌપદી નહોત તો કૌરવોનો સંહાર સંભવતજ નહીં. આખા યુદ્ધને તરી પાર ઉતારનાર દ્રૌપદી જ હતી. શંકરાચાર્યને મહાત કરનાર ઉલ્લસભારતી એક સ્ત્રી હતી. એના મધ્યસ્થપણમાં એના પતિ મંડનમિત્ર અને શંકરાચાર્યનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો. રજપુતકાળની રણચંડીઓના ચરણમાં કોણ માથું નહીં નમાવે? સ્ત્રીત્વના રક્ષણ માટે તેમણે લડલડતી ચિતાઓમાં પગલાં માંડ્યાં છે, રજપુત ટેકને માટે એમણે પતિ-પુત્રને યુદ્ધમાં મોકલ્યા છે. આવી ક્ષત્રિયાણીઓ હતી. એમની કથાઓથી સ્ત્રીજાતિનો ઇતિહાસ ગરવો બન્યો છે. હજી વધુ: ‘તું શુદ્ધ, તું બુદ્ધ, તું નિરંજન છે;’ આવું ધાવણમાં પાનાર મદાલસા, અંગ્રેજોનાં માથાં ઉડાવનાર રણચંડી ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ, અહિંસા અને નિર્વાણની જડીબુદ્ધિ શોધવાની સિદ્ધાર્થને પ્રેરણા આપનાર યશોધરા; આ કેટલાં જવલંત

દેશાંતો છે ? નેપેશ્વરની વિજયલીલા પાછળ કેથેડ્રલ નહોતી શું ? ક્લીઓપેટ્રાના કેન્દ્રની આગળ પાછળ વિવિધ સુદેની પરંપરા નહોતી શું ? અને ઉગતી જુવાનીમાં અંગ્રેજોને દસવનાર ક્રાંતી વીરમણી જોન બૉઈ આર્ટ્સ સ્ત્રી નહોતી એમ કોઈ કહી શકશે ?

“આવી સ્ત્રીશક્તિને પુરુષો ઘરની ચાર દિવાલો વચ્ચે પૂરી રાખવા માગે છે. સ્ત્રીને સ્વતંત્ર્ય ન જોઈએ. એણે ગાથાવસ્થામાં પિતાના, યુવાવસ્થામાં પુત્રિના અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રના હક્કો આગળ શીર ઝુકાવવું જોઈએ અને પછી હિંદુર્મ સ્ત્રીને દેવા મનાવવા માગે છે ! સ્ત્રીને પૂજવા લાયક ગણવાનો ઢોંગ કરે છે. પેલો મનુ સ્ત્રી સ્વતંત્ર ન હોઈ શકે એમ કહે છે, પેલો રામ સીતાનો ત્યાગ કરે છે. પેલો પરશુરામ પિતાના કહેવાથી માતાને કાપી નાખે છે, પેલા પાંચ લડીંગા જોઓ ‘પાંડવ’ ના નામે યોગબાય છે તેઓ ભરસલામાં દ્રૌપદીની લાજ લુંટાય છે છતાં બોલતા નથી ! આમ છતાં મનુ યજ્ઞતર્કસ્તુ નું ગીત લલકારે છે, આમ છતાં રામ એક પત્નીવ્રતવાળો કહેવાય છે, આમ છતાં પરશુરામ અવતારધારી ગણાય છે, આમ છતાં પાંડવો તરફ લોકો માનની નગરે જુએ છે ! સ્ત્રીઓનું આથી વધુ અપમાન શું હોઈ શકે ! જગતનો ઇતિહાસ મળી આવે છે ત્યારથી તે આજ સુધી જોઈશું તો પુરુષ સ્ત્રીને કચડે જ આવ્યો છે, એ સ્ત્રી ઉપર નિરંકુશ સત્તા બોગવતોજ આવ્યો છે.

“આવા ઝાલીમ પુરુષ સમાજ સામે સ્ત્રીઓએ હવે બંડ ઉઠાવ્યા સિવાય છૂટકો નથી. ચમત્કાર સિવાય નમસ્કાર નહિ એ કહેવન પ્રમાણે લપકાક પડ્યા સિવાય પુરુષોની કંઠ નહીં ઉઠે. છોકરો જન્મે ને ઉત્સવ થાય, છોકરી જન્મે તો પથરો મનાય ને કંઈ પીની થાય. પુરુષને સેંકડો મિત્રો હોય; તે કેટલીયે સ્ત્રીઓનાં ચિપળ સાથે રમન કરતો હોય, સ્ત્રીને મિત્ર ન જોઈએ, તેને એક જ પતિ હોવો જોઈએ ! શા માટે સ્ત્રીને એક પતિ હોવો જોઈએ ? શા માટે તે પુરુષો જે સ્ત્રીઓ સાથે રહે છે તેમ જ પતિઓ સાથે રહી ન શકે ? માટે બહેનો, પુરુષોનો સત્તામંદ ઉતારવા અને તમારી જાતનો એટલે તમારા પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા કટિબંધ થાઓ. આ મંડળમાં જોડાઓ અને પુરુષો સામે બળવો ઉઠાવવાનું બહેર કરી દો. સ્ત્રીઓને બહુ વસ્તુઓ જોઈએ છીએ. એને સમાન અધિકાર જોઈએ છીએ, પતિ સાથે શબ્દગી પર્યન રહેવાની ફરજનાં બંધન તોડવાં છે, પિતાની મિલકતમાંથી ફિરસો જોઈએ છીએ. આવું આર્કું ઘણું છે અને તે

* આ આજો પેશમાઈ એક બહેનના લાંબા લેખ ઉપરથી સંકલિત

છ. એ બહેનનો આંશાર મારું છે.

લેખક.

મારામાં નથી. તમારુ ધતિહાસની ઝીણીઝીણી વિગતોથી હું અજાત છું. તમે ઉન્નતિ માટે પુરૂષો સાથે જરૂર લડો પણ દુનિયાના એ ભાગ ન પાડશો. સ્ત્રી કરતાં પુરૂષ ઉતરતો છે. અગર પુરૂષ કરતાં સ્ત્રી હલકી છે એ ખંતે માન્યતાઓનું પરિણામ વિનાશમાં છે. ખંતે શક્તિશાળી છે માટે ખંતેને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં લાયક હક મળવા જોઈએ. ખંતેના કાર્યક્ષેત્ર જુદાં છે એટલે ખંતેને તે પ્રકારની મુક્તિ કે ખંવન મળવાં જોઈએ. તમે શાથી કામળ છો ? તમે શાથી સુંદર છો ? તમારામાં શાથી કંદા છે ? તમારું કાર્યક્ષેત્ર એવું છે તેથી. તમને એવા કદંબુ કાર્યના ક્ષેત્રમાં નાખી દેવામાં આવે તો જે ઔદ્યોગ, કળા, રનેહ, દયા વગેરે ઉપર ફૂદો છો તે બહલાઈ જન્ય માટે બહેનો, સ્ત્રીઓએ ખીજી પ્રતિના પુરૂષ થવા કરતાં ઉચ્ચ કાટીની સ્ત્રી થવા સંચન કરવું જોઈએ. તમે ઉચ્ચ કાટીની સ્ત્રી ત્યારે થઈ શકશો જ્યારે પુરૂષ જીવનની કઠીનતાઓને અપનાવી લેશો, સમજી લેશો. તમારાજ જીવનમાં વિષમતાઓનું ઝેર ભરાયું છે ને પુરૂષોનું જીવન સુખી સંતોષી અને સત્તાવાન છે એમ માનશો તો તે તુકશાનકારક અને સત્યથી વેગળ સ્વીકારવું પડશે. સ્ત્રી કે પુરૂષ કોઈ અગવડોથી મુક્ત નથી, ખંતેને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે મુશીબતો સામે લડવુંજ પડે છે. એ વરતુને વિસરીને ન લડશો. અધિકાર માટે જરૂર લડો પણ તે અધિકાર તમને અનુરૂપ હોવો જોઈએ. તેમ નહીં થાય તો તમારી જાતને અને જગતને પ્રચંડ વમળમાં નાખી દેશો. ”

મિસિસ મેયરના કથનથી શ્રોતાવર્ગ સુખ્ય બની આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયો. એક અમેરિકન યુવતિના મોઢામાંથી આવા શબ્દો બહાર પડવાની આશા તેમણે નહોતી રાખી. તેમણે બેઠક લીધી ત્યારે વિલાસના બાપણ પછી તેને મળ્યું નહોતું તેટલું માન મળ્યું. મિસિસ મેયરને સંતોષ થયો.

“આ પછી ઉર્મિલા બોલવા લાગી. તેના મોઢામાંથી કેવા ગોળા નીકળશે તે ઘણી સ્ત્રીઓએ કહી રાખ્યું હતું. ઉર્મિલા બોલી:

“જેજવાબદાર અને વલિયાત વાતો કરવી તેને સુધારો કહેવામાં આવે તેના કરતાં તોફાન અને સ્વેચ્છાચારનું સુધરેલું રૂપ ગણવામાં આવે તો તે શું બોલું છે ? લાંબી લાંબી વાતો કરવા નવાર છીએ પણ શું બોલીએ છીએ તેનું ભાન ન રાખવામાં આવે ત્યારે એ વાતોનું સ્થાન ક્યાં ? વિચારને લક્ષ્મીની પ્રતિભાથી ત્રિદેવમાં સર્વશ્રેષ્ઠ અને સુદિગ્ધાત તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા છે એમ કહેવું તેના જેટલું અન્યાયયુક્ત બીજું શું હશે ? આમ કહેવું તે પેસાદારના મૂર્ખ બાળકને ‘સુદિગ્ધાત ગણવામાં આવે છે તેના જેવું છે.

રાંશુના વરદાનથી ઉપજતી મુશ્કેલીઓનો નાશ કરનાર કાર્તવ્ય કરતાં એની માતાનો એમાં એના કરતાં વધુ હિસ્સો માનવામાં આવે ત્યારે એ માનસ માટે દયા આવે છે. રાવણનો નાશ સીતાએ કર્યો ! સીતાજીએ રાવણનો નાશ કરવા ક્યારે પ્રેરણા કરી હતી ? ખરું તો એ છે કે સીતાજીને માટે રામે ધીર સંત્રામ માંડ્યો હતો. શું અશોક વાટિકામાં બેઠેલાં સીતાજીએ રાવણને માર્યો હતો. કે આ-યુધધારી રામે ? યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડવોનો દાખલો આપવામાં આવે છે અને કહેવામાં આવે છે કે દ્રૌપદી પાએને કાણમાં રાખતી હતી. અહીં વિકૃત માનસનાં દર્શન થાય છે. પાંડવો દ્રૌપદીની સત્તાથી વશ નહોતા થયા પણ એની શુદ્ધિમતા અને એના સ્નેહને વશ થયા હતા. કૌરવોનો સંહાર દ્રૌપદીએ કર્યો એ સમન્વય તેવું નથી. એણે યુદ્ધમાં એવો શો ભાગ લીધો હતો કે યુદ્ધને તરી પાર ઉતારવાનો યશ આપવામાં આવે છે ? નેપોલિયનના દાખલામાં તો કોઈ બાણીવળાને પાછળ રહી બાયા આપનારને વિજયનો યશ આપવાનો અન્યાયયુક્ત પ્રયાસ કર્યો છે; અને એવુંજ કલીઓપેટ્રા માટે. ખીજા દાખલાઓમાં સ્ત્રીશક્તિનું દર્શન છે અને પુરુષો ક્યારે સ્ત્રી પરરાત્રી જેમ કંઈ કરી શકતી નથી એમ કહે છે ? તેઓ સ્ત્રીના પરાક્રમને પ્રસંસે છે-વંદે છે. મનુ, રામ, પરશુરામ અને પાંડવો ઉપર નીચ હક્ક કરવામાં આવે છે ત્યારે એ હક્ક કરનાર ઉપર દયા આવે છે. સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચાલવું તે તલવારની ધાર ઉપર ચાલવા કરતાં વધારે અર્થ છે. દરેક વ્યક્તિને-સ્ત્રી અને પુરુષને આધ્યાત્મિક વિકાસ કરવાનો અધિકાર છે અને એ પ્રયત્નમાં કોઈને સહન કરવું પડે તે હાર્ય છે એટલુંજ નહીં પણ યોગ્ય છે. અહિંસા અને નિર્વાણની જડીબુટ્ટી શોધવાની પ્રેરણા યશોધરાએ બુદ્ધને નહોતી આપી. યશોધરા તો ભગવાન બુદ્ધના સમરત જગતના હિતાર્થે થતા મહાભિનિષ્ક્રમણ વખતે અદૃશ્ય રહી પણ જડી લેનાર હતી. અદ્યત, આમાં યશોધરાની નીચતા નહોતી પણ એ અને વચ્ચેના હાર્દિક પ્રેમ હતો. આમ હોય તો નહેલી અડચણોમાં એકેનો દોષ નથી. પણ દોષારોપણ કરવુંજ હોય તો યશોધરાને માથે થઈ શકે; પણ નહીં, જેને દુનિયાનું ભાન છે તે આવી રીતે અનિચ્છાએ આવી પડેલાંને માફ જ કરે. અને ધારી લો કે યશોધરાએ પ્રેરણા આપી હતી-તોયે શું ? પ્રેરણા આપનાર કાર્ય કરનાર કરતાં ઉચ્ચ કક્ષાએ ન જઈ શકે. 'વખત બેવા માટે ઘડિયાળ બની શકે' એમ કહેનાર, ઘડિયાળનાં ચક્રોના શોધક કરતાં 'વધારે ઉપકારક

મારામાં નથી. તમારુ ઇતિહાસની ઝીણીઝીણી વિગતોથી હું અજાત છું. તમે ઉન્નતિ માટે પુરૂષો સાથે જરૂર લડો પણ દુનિયાના એ ભાગ ન પાડશો. સ્ત્રી કરતાં પુરૂષ ઉતરતો છે. અગર પુરૂષ કરતાં સ્ત્રી હલકી છે એ ખંતે માન્યતાઓનું પરિણામ વિનાશમાં છે. ખંતે શક્તિશાળી છે માટે ખંતેને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં લાયક હક મળવા જોઈએ. ખંતેના કાર્યક્ષેત્ર જુદાં છે એટલે ખંતેને તે પ્રકારની મુક્તિ કે અંધન મળવાં જોઈએ. તમે શાથી કોમળ છો ? તમે શાથી મુંઝર છો ? તમારામાં શાથી કંઠા છે ? તમારે કાર્યક્ષેત્ર એવું છે તેથી. તમને એવા કદાચ કાર્યના ક્ષેત્રમાં નાખી દેવામાં આવે તો જે સૌંદર્ય, કળા, સ્નેહ, દયા વગેરે ઉપર ફૂદો છો તે બહાલ જન્ય માટે બહેનો, સ્ત્રીઓએ ખીજ પ્રતિના પુરૂષ થવા કરતાં ઉચ્ચ કોટીની સ્ત્રી થવા મંથન કરવું જોઈએ. તમે ઉચ્ચ કોટીની સ્ત્રી ત્યારે થઈ શકશો જ્યારે પુરૂષ જીવનની કડીનતાઓને અપનાવી લેશો, સમજી લેશો. તમારાજ જીવનમાં વિષમતાઓનું ઝેર ભરાયું છે ને પુરૂષોનું જીવન સુખી સંતોષી અને સત્તાવાન છે એમ માનશો તો તે તુકશાનકારક અને સત્યથી વેગળ સ્વીકારવું પડશે. સ્ત્રી કે પુરૂષ કોઈ અગવડોથી મુક્ત નથી. ખંતેને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે મુશીબતો સામે લડવુંજ પડે છે. એ વરતુંને વિસરીને ન લડશો. અધિકાર માટે જરૂર લડો પણ તે અધિકાર તમને અનુરૂપ હોવો જોઈએ. તેમ નહીં થાય તો તમારી જાતને અને જગતને પ્રચંડ વમળમાં નાખી દેશો. ”

મિસિસ મેયરના કથનથી શ્રોતાવર્ગ મુગ્ધ બની આશ્ચર્યમાં ફૂંપી ગયો. એક અમેરિકન યુવતિના મોઢામાંથી આવા શબ્દો બહાર પડવાની આશા તેમણે નહોતી રાખી. તેમણે બેઠક લીધી ત્યારે વિલાસના ભાષણ પછી તેને મળ્યું નહોતું તેટલું માન મળ્યું. મિસિસ મેયરને સંતોષ થયો.

“આ પછી ઉર્મિલા બોલવા ઉઠી. તેના મોઢામાંથી કેવા ગોળા નીકળશે તે ઘણી સ્ત્રીઓએ કલ્પી રાખ્યું હતું. ઉર્મિલા બોલી:

“જેજવાબદાર અને વહિયાત વાતો કરવી તેને સુધારે કહેવામાં આવે તેના કરતાં તોફાન અને સ્વેચ્છાચારનું સુધરેલું રૂપ ગણવામાં આવે તો તે શું બોલું છે ? લાંબી લાંબી વાતો કરવા ત્યારે જીએ પણ શું બોલીએ છીએ તેનું ભાન ન રાખવામાં આવે ત્યારે એ વાતોનું સ્થાન ક્યાં ? વિજ્યને લક્ષ્મીની પ્રતિભાથી ત્રિદેવમાં સર્વશ્રેષ્ઠ અને હિંદુમાં તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા છે એમ કહેવું તેના જેટલું અન્યાયયુક્ત બીજું શું હશે ? આમ કહેવું તે પેસાદારના નર્મ બાળકને ‘હિંદુમાન ગણવામાં આવે છે તેના જેવું છે.

રાંભુના વરદાનથી ઉપજતી મુરકેલીઓનો નાશ કરનાર કાર્તવ્ય કરતાં એની માતાનો એમાં એના કરતાંય વધુ દિરસો માનવામાં આવે ત્યારે એ માનસ માટે દયા આવે છે. રાવણનો નાશ સીતાએ કર્યો! સીતાજીએ રાવણનો નાશ કરવા ક્યારે પ્રેરણા કરી હતી? અંતે તો એ છે કે સીતાજીને માટે રામે ઘોર સંગ્રામ માંડ્યો હતો. શું અશોક વાટિકામાં ખેડેલાં સીતાજીએ રાવણને માર્યો હતો? આ-યુદ્ધધારી રામે? યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડવોનો દાખલો આપવામાં આવે છે અને કહેવામાં આવે છે કે દ્રૌપદી પાંચને હાથમાં રાખી હતી. અહીં વિકૃત માનસનાં દર્શન થાય છે. પાંડવો દ્રૌપદીની સત્તાથી વશ નહોતા થયા પણ એની શુદ્ધિમતા અને એના સ્નેહને વશ થયા હતા. કૌરવોનો સંહાર દ્રૌપદીએ કર્યો એ સમગ્રય તેવું નથી. એણે યુદ્ધમાં એવો શો ભાગ લીધો હતો કે યુદ્ધને તરી પાર ઉનારવાનો યશ આપવામાં આવે છે? નેપોલિયનના દાખલામાં તો કોઈ બાણીવણીને પાછળ રહી ભાયા આપનારને વિજયનો યશ આપવાનો અન્યાયયુક્ત પ્રમાણ કર્યો છે; અને એવુંજ કલીંગપેટ્ટા માટે. ખીજા દાખલાઓમાં સ્ત્રીશક્તિનું દર્શન છે અને પુરુષો ક્યારે સ્ત્રી પરશતની જેમ કંઈ કરી શકતી નથી એમ કહે છે કે તેઓ સ્ત્રીના પરાક્રમને પ્રશંસે છે-વંદે છે. મત્ત, રામ, પરશુરામ અને પાંડવો ઉપર નીચ દક્ષા કરવામાં આવે છે ત્યારે એ દક્ષા કરનાર ઉપર દયા આવે છે. સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચાલવું તે તલવારની ધાર ઉપર ચાલવા કરતાં વધારે અર્થ છે. દરેક વ્યક્તિને-સ્ત્રી અને પુરુષને આધ્યાત્મિક વિકાસ કરવાનો અધિકાર છે અને એ પ્રયત્નમાં દોષને મહેન કરવું પડે તે હમ્યું છે એટલુંજ નહીં પણ ચોખ્ખું છે. અહિંસા અને નિર્વાણની જાડીશુદ્ધી શોધવાની પ્રેરણા યશોધરાએ શુદ્ધને નહોતી આપી. યશોધરા તો ભગવાન શુદ્ધના સમસ્ત જનતાના દિર્ઘાય તા મહાભિનિષ્ક્રમણ વખતે અદૃષ્ટ રહી પગ જાડી લેનાર હતી. અલ્પત, આમાં યશોધરાની નીચતા નહોતી પણ એ બંને વચ્ચેનો દાર્દ્રિક પ્રેમ હતો. આમ હોય તો નડેલી અગ્નિઓમાં એકેનો દેશ નથી. પણ દોષારોપણ કરવુંજ હોય તો યશોધરાને માથે ચંદ્ર ચડે; પણ નહીં, જેને દુનિયાનું ભાન છે તે આવી રીતે અનિચ્છાએ આવી પડેલાંને માફ જ કરે. અને ધારી લો કે યશોધરાએ પ્રેરણા આપી હતી-તોયે શું? પ્રેરણા આપનાર કાર્ય કરનાર કરતાં ઉચ્ચ કક્ષાએ ન જઈ શકે. 'વખત જોવા માટે ધડિયાળ બની ચકે' એમ કહેનાર. ધડિયાળનાં ચક્રોના શોધક કરતાં 'વધારે ઉપકારક.

છે ? યંત્ર બનાવનાર યંત્ર બનાવે ને યંત્ર બળ આપે તો શું એમ કહેવાશે કે એ બળથી થયેલાં કામ યંત્ર બનાવનારે કર્યાં ? હરગીજ નહીં !

“આમ કહી સ્ત્રીઓમાં કંઈ નથી એમ કહેવા માગતી નથી. વિદ્યાસે આપણે જગત ઉદ્ધારક દેવીઓ છીએ વગેરે જે કહ્યું છે તે સાથે હું સંમત થાઉં છું; પણ આપણે આપણા ગુણ ગાંધને શું કરીશું ? આપણામાં વસેલી શક્તિઓ ત્યંત્રે આપણા ગુણો પુરૂષ સમાજ સ્વીકારે ત્યારે ખરું. એ સ્વીકાર કરાવવા આપણે ખૂબ તપશ્ચર્યા કરવી પડશે. વાણી અને વર્તનને એ શક્તિઓ અને એ ગુણો જોઈ શકાય તેટલાં પારદર્શક રાખવાં પડશે. બાકી એક બાજુ આપણે કહીશું કે અમે રનેહ અને દયાની દેવીઓ છીએ અને બીજી બાજુ પુરૂષોને ગાળો દઈશું, એક બાજુ આપણે પુરૂષને પ્રેરણા આપનાર અને મુક્ત હારચથી હલકો બનાવનાર હોવાની વાતો કરીશું ને બીજી બાજુથી મોટર મેળવવા યુદ્ધ કરીશું, એક બાજુ સૌંદર્યનો ગર્વ લઈશું ને બીજી બાજુ સૌંદર્યનો દુરુપયોગ કરીશું ત્યારે પુરૂષસમાજ આપણા ગુણોને અને આપણી શક્તિઓને શી રીતે સન્માનવાનો છે ? ત્યારે એ આપણને ખરાબમાં ખરાબ શબ્દોથી સંબોધે તેમાં કોનો વાંક ?

“આમ આપણે પુરૂષો ઉપર અમુક વસ્તુસ્થિતિને મારી મચરડી હક્કા કર્યાં કરીશું તો તુકસાન આપણને છે. હકોની મોટી મોટી વાતો કરો છો પણ ગામડાંમાં જઈને જુઓ તો ખરાં, ત્યાંની સ્ત્રીઓને નથી હકોની પડી કે નથી તેઓ પતિની ગુલામડી બની ગઈ. એ બધું તમને લાગે છે કારણ કે શહેરોમાં તમે બધું ઉજળું જોયું છે. સંસારમાં કેટલી શક્તિઓની જરૂર પડે છે તેનું શહેરની સ્ત્રીઓને ભાન પણ નથી. હા, પડી ગયેલા શિવાજીથી, અજ્ઞાનતાથી કે બીજાં સાંસારિક કારણોથી સ્ત્રીઓને પુરૂષ તરફથી સહન કરવું પડે છે પણ દૂર કરવાનો ઉપાય “અમે ન હોત તો દુનિયા ન હોત !” એમ કહી દેવામાં નથી. એજ પ્રમાણે પુરૂષ પણ કહી શકે. ખરો ઉપાય સ્ત્રીઓને આત્મભાન કરાવવામાં, કુપ્રથાઓ તરફ સ્ત્રી-પુરૂષ બંનેનું ધ્યાન ખેંચવામાં અને રચનાત્મક કાર્ય કરવામાં છે. તમે આટલું કરો અધિકારો આપોઆપ આવ્યા આવશે. એમ કર્યા સિવાય અધિકારો જોઈતા હોય તો લડો પણ એમાં દ્વેષ ન હોવો જોઈએ, પુરૂષોની કતલ કરી નાંખવાનો જુરસો ન હોવો જોઈએ. બધામાં હૃદ જોઈએ. હૃદની બહાર જઈએ તો અનિષ્ટ

જન્મે. સુધારો કરવા ઇચ્છનારી બહેનો, 'પુરસ્ક્રીમા' જેણીને સુધારો નહીં થાય. જેમને તમન્ના હોય તે મને નામ આપશો. સુધારો કેમ થાય, હક કેમ મેળવાય અને કેવા હકોની જરૂર છે તે તમને ખતાવીશ. તમે જાણેલી સ્ત્રીઓ પ્રેમાભાષ દેશમાં એકત્ર થઈ તમાકા મારવાનું છોડી દઈ જામગની ધૂળમાં જઈ પડો. સાં તમારી બહેનોને તમારી જરૂર છે.

"પુરો સામે આપણે લડવાનું છે તે આગળ કહી ગઈ છું. એ લડત કેવાં તરતો ઉપર ચલાવેલી હોય તે પણ કહી ગઈ છું એટલે તમને સાચી સ્ત્રી બનાવે તેવું મંડળ કાઢો નહીં કે ખીજ પ્રતિના પુરુષ બનાવે તેવું. સ્ત્રી-પુરુષ બંને એક રચનાં એકા છે. બંનેને સહકાર કરવામા લાભ છે.

"બહેનો, તમને તમારા સ્થાન માટે મિસિસ ગેયરે ક્યાં આહુ' કહ્યું છે? તમે જે દીપકની આલુઆલુ કુકાં બની બ્રમણ કરો છો તે દીપકની એ તેજ કણી છે. યુરોપ-અમેરિકાનાં જીવન જેવું સ્ફર્તિવાન જીવન દિંદની સ્ત્રીઓનું થાય તે જોવા હું તલપું છું પણ દિંદને યુરોપીયન કે અમેરિકન સામાજિક જીવનનું 'હિમિ-નિયન સ્ટેટ' બનેલું જોવા નથી મળતી."

વચ્ચે એક અવાજ આજો, "તમે સ્ત્રીઓ માટે ક્યાં હક આવશ્યક માનો છો?"

ઉર્મિલાએ જવાબ આપ્યો, "તે માટે લંબાણથી જોલડું પાલવે તેમ નથી એટલે હુંકાણુમાંજ કહીશ. તમે લગ્નની પ્રણાલિકા બદલો તેમાંથી લગ્ન સ્વાતંત્ર્યનો હક મળશે. તમે શુદ્ધઉદ્યોગ અંધ-નાવો તેમાંથી કમાવાની શક્તિ આવશે. ઉપરાંત તમને કુખી કરનાર પ્રયાઓને તોડી નાખો. સ્વતંત્રતા માગો, પુરુષની દાસીનું નહીં પણ તેની સહધર્મચારિણીનું સ્થાન માગો. ઘણું કહેવાનું છે પણ તે માટે ખૂબ વખત અને લાયક સ્થાન જોઈએ. મુખ્ય વસ્તુએ કહ્યું તે રીતનું મંડળ સ્થાપવા માગતાં હો તો સ્થાપો નહીં તો તમારે લાયક એક પ્રજ્વલિત ઉપાડવા હું માગું છું તેમાં સામેલ મળે. જનરે તો થોડા વખત પછી તે તમારા આગળ ખસ્યું કરીવ."

ઉર્મિલાદેવી

સભા પૂરી થઇ. સ્ત્રીઓનું મોટું ટોળું મિસિસ મેયર અને ઉર્મિલાની આજુબાજુ એકત્ર થયું. કેટલીક સ્ત્રીઓ જુદા જુદા પ્રશ્નો પૂછવા લાગી. તેના યોગ્ય જવાબ આપ્યા પછી અને નીચે ઉતર્યા. દીનેશને લઇ ચાલી ગયેલી મોટર પાછી આવી ગઇ હતી ને તેમાં દીનેશ પણ હતો. એટલે ત્રણે જણને લઇ મોટર એલિસબ્રીજ તરફ ચાલતી થઇ.

પ્રકરણ રપમું

નીચતાને છેલ્લે પગથિયે-

દિવસે દિવસે મદનરાય અને વિલાસનો સંબંધ વધારેને વધારે ખરાબ થતો ગયો. પોતાને માંદો મૂકી વિલાસ અમદાવાદ ગઇ અને પોતાની કંઇ પણ દરકાર ન રાખી તેથી મદનરાય વિલાસ માટે નિરાશ થયો હતો. ડોક્ટરે ફરવાનું ના કહ્યું હતું છતાં તે શહેરમાં ફરવા નીકળતો ને ખજારની ખરાબ વસ્તુઓ ખાતો. એ નખખા મગજનો માણસ હતો. તે સંસારમાં લાલ્ચ વરસતી જોઇ વધારે નખખો બની ગયો હતો. મૃત્યુ માટે ઝંખતો હતો પણ આપઘાત કરવા નહોતો ઇચ્છતો એટલે આ રીતે પદ્ધતિસર આપઘાત કરી રહ્યો હતો. મૃત્યુ એને ડરાવી શકતું નહીં કારણ કે મૃત્યુમાં જ પરમ શાંતિનાંજ દર્શન કરી રહ્યો હતો. આમ છેલ્લો નિર્ણય કરી નાંખેલો હોવાથી મદનરાયને વિલાસની દરકાર નહોતી અને યશવંત સાથે સંબંધ વધી રહ્યો હતો એટલે વિલાસને મદનરાયની દરકાર નહોતી; પરિણામે એકજ માળામાં રહેતાં આ બંને પંખીઓના રાહ જુદા હતા.

વિલાસ વિચારમાં પડી ગઇ હતી. તે અમદાવાદ ગઇ હતી તે વખતે મદનરાયે પોતાની મિલકતનું વીલ કરી નાખ્યું હતું, તે જાણ્યું હતું ત્યારથી એનું મગજ ટોંકાને ચઢ્યું હતું. રાત્રે તેને એ ખબર પડી એટલે તરતજ મદનરાય પાસે ગઇ. વિલાસ તરફથી ચાકરી નહીં થતી હોવાથી મદનરાયે એક નોકર રાખ્યો હતો. ચાકરી કરવા નહીં, માંદગી મટાડવા નહીં પણ ફેરોફાંટો ખાવા. વિલાસ મદનરાય પાસે આવી તે વખતે એ નોકર ત્યાં ખેંઠો હતો. વિલાસે તેને બહાર જવા કહ્યું; પણ મદનરાયે તેમ નહીં થઇ શકે

એમ જણાવી કહ્યું, “તમારે જે માન કરી હોય, તે એ બેટા છે ને કરો.”

વિલાસ અકળાઈ, એ સળગી ઉઠી. ખૂબ પાડીને બોલી ઉઠી, “શું મારા કરતાં નોકર વધ્યો?”

“જરૂર. મને માટે મુકા તમે અમદાવાદની સહેલ કરી આપ્યા પછી આ માણસ મારી પામેથી ખસતો નથી. માગ કામ કરતા થાક કે ઉંધની દરકાર કરતો નથી.”

“એતો પગાર આપ છે.”

“અને તમે?”

“હું પગાર ખાઉં છું? શું બોલો છો?”

“એના કરતાં તમે વધારે પગાર ખાઓ છો ને કામ કશું કરતાં નથી.”

“એટલે?”

“તમારું ખર્ચ કેટલું બધું છે? એ ખર્ચ મગારજ છે ને?”

“પછી હું તમારી પત્ની છું.”

“પતિનાં કેટલાં કામ કરે છે? પતિ-પત્ની એકમેક સાથે સહકાર ન સાધતાં હોય તો એ પતિ-પત્ની શાનાં? મને તમે તો નિષ્કુર છો. પતિની દરકાર પછી રાખતાં નથી. કાઢને કહીએ તો તે ન માની શકે એવું તમારું વર્તન છે. તમને હું પત્ની શી રીતે ગણી શકું?”

“તમારી શુભામી કહે તો પત્ની ગણાઉં, ખરું ને?”

“તમે શુભામી શાને કહો છો? કોઈ પરોપકારી સન્નારી એકાદ માંદા માણસની સેવા કરે તો તે સન્નારીને આબરોની શુભામી ગણશે? પત્ની પામેથી તો સેવાની વધારે આશા રખાય.”

“ચાંદ લગાવ્યો હશે?” હાથ ઉંચો કરી જોસથી નીચો નમાવતાં વિલાસે કહ્યું.

“લગ્નનો એ ઉદ્દેશ છે કે સ્ત્રી-પુરુષ પરસ્પર મદદ કરે, તમેજ માંદા થયાં હો ને હું સહેલગાહે ઉપડી ગયો હોત તો તમને લાગત?”

“તમે એવું જ કરત.”

“તમારે કાટલે મને તોળો છો તથા એવું લાગે છે.”

“પત્નીએ સેવા ન કરી માટે તે પત્ની મરુ જાય છે?”

“કામદાની કે લોકોની દૃષ્ટિએ તેવું ન હોય તો બસે પછી મારી દૃષ્ટિએ તેમજ છે. તમે નામનાજ પત્ની છો.”

“અને એ દષ્ટિએ વીલ કર્યું ?”

“હા.”

“એ વીલ ક્યાં છે ?”

“તે તમારે જાણવાની જરૂર નથી.”

“મારે વાંચવું છે.”

“જરૂર નથી.”

“મિલકતની શી રીતે ગોઠવણ કરવામાં આવી છે તે તો મારે જાણવું જોઈએ ?” વિલાસ તિરસ્કારપૂર્વક અવાજે બોલી.

“હું વકીલ છું ને વકીલના જેટલી ત્રીણવટથી વીલ તૈયાર થયું છે.”

“મારે માટે શી ગોઠવણ થઈ છે ?”

“મુંબઈમાં રહો તો દર વરસે રૂ. ૩૫૦) મળે, મુંબઈ બહાર જાઓ તો રૂ. ૧૮૦) અને ત્રીજી વખતનું લગ્ન કરો તો કર્યું નહીં. વીલમાં આ સંબંધી લખાયું નથી. હજી હું તે ઉપર વિચાર કરી રહ્યો છું.”

“વીલ અધૂરું છે ?”

“હા, તેટલા પૂરતું. હું વિચાર એ કરી રહ્યો છું કે મારા મરણ બાદ તમને એક મોટર મળે તો સાઈ કે રોકડા રૂપિયા ? તમને શું પસંદ છે ?”

મહનરાયે કરેલી મરકરી ન સમજી શકે એટલી મૂખ. વિલાસ નહોતી. ભૂતકાળમાં થયેલી એ લડાઈ જેણે એ ખાતરી વચ્ચે કલહનાં બીજ રોપ્યાં હતાં તે તેના સ્મૃતિપટ ઉપર તરવરી ઉઠી. શો જવાબ આપે ? જવાબ આપી શકાય તેમ નહીં હોવાથી વિલાસ શાન્ત રહી. શત્રુને જોતાં આંખમાંથી તણુખા ખરે તેમ તણુખા ખેરવતી વિલાસ જોઈ રહી. મહનરાય ખૂબ બોલેલો હોવાથી થાકી જઈ પાસું બદલી, ચહેરો ઓશિયાળી આડમાં છૂપાવી પડ્યો રહ્યો.

કેટલીક વાર પછી વિલાસ બોલી, “મારી ગેરહાજરીમાં વીલ કરી તમે મારા હૃદય ઉપર સખત ઘા કર્યો છે. વીલની એટલી બંધી શી ઉતાળ હતી ?”

મહનરાયે પાસું બદલી વિલાસ તરફ જોયું. ક્રોધથી થોડી વાર જોયા કર્યા પછી તે બોલ્યો, “આજ સુધીમાં તમે મારા હૃદય ઉપર ક્યાં ઓછા ઘા કર્યા છે ? એ ઘા ઉપડતા હોત અને જો શકતા હોત તો તમે પોતે સંકડોની સંખ્યામાં ગણી શકત. તમારે કાર્યોનો પૂરેપૂરો બદલો આપવા એટલાજ ઘા કરવા જોઈએ પા

મારાથી તેમ થઈ શકતું નથી. એટલે આ એકજ ધાથી પતાવું છું. અહમત આ ધા*સેંકડો ધાની વેદનાથી ચે વધારે*કપરો લામશે પણ નિરૂપાય ! એજ ઠીક લાગે છે. હવે હું મૃત્યુની ઉપાસના કરી રહ્યા છું. એ વખતે કૃપા કરીને આગળનું પાછળનું ન સંભળાવતાં શાન્ત રહેવા દો. વીલ અને તેટલી ઉનાવળે કરવાની જરૂર જણાય ને મેં તેમ કર્યું. ક્યારે મરી જઈશ તે કહી શકનો નથી. જુઓ, શરીરને સોજા ચડે છે. ડોક્ટરને 'ના-ના.' કરું છું પણ મને સાંભળે કરવા પાછળ પડ્યો*છે. પણ હું સાંભળે થતાનો નથી-થતા માયતો નથી."

"પણ તમે મરી જવાના નથી."

"કાણુ કહે છે ? હું મરી જવાનોજ છું. જગત નહીં જાણી શકે, તમે નહીં કશુંલ કરો પણ કહી દેવા દો કે આપણે અને થઈ મારું ખૂન કરીએ છીએ "

"વિચિત્ર !"

"વિચિત્ર-હા ! વિચિત્રજ છે."

"હવે એ વાત જણા દઈએ. તમે શુદ્ધવાનાજ છો પણ મને કંઈક મિલકત મળે તેમ લખતા જાઓ."

"શા માટે ?"

"મારે માટે."

"તમારે ને મારે શું ?"

"પરબ્યાં છીએ—"

"હા, પણ તેથી ? એ નહીં બને. તમને આપવા કરતાં બિચારાં મરીગોને શા માટે ન વહેંચી આપવું ? કંઈક આપવા વિચાર થાય છે પણ મન નથી માનવું. જે રકમ આપવાનો ઇરાદો છે તે પણ ક્યાની લાગણીથીજ. એટલે મેં કહી દીધું તે પ્રમાણે ગેળવવા ઉપરાંત બીજું કંઈ નહીં મળે "

"નહીંજ મળે ?"

"જરૂર નહીં."

"તો પછી હું તમારી પત્ની તરીકે શા માટે રહું ?"

"છટાછેડા કરો. એક સાથે કર્યો, હવે બીજાની સાથે. તમે સુધારાપ્રેમી છો, અમેરિકાનાં પૂજક છો. અમેરિકામાં ઘણી સ્ત્રીઓ પંદર-પંદર વખત છટાછેડા કરે છે, તમારે માટે તો આ બીજોજ પ્રમંગ છે !"

દોષથી*સળગતી વિશ્વાસ આલી ગઈ. દમણાં દમણાં મદનરાયના શબ્દો તીવ્ર થતા જતા દત્તા ને વિશ્વાસ ફાળે ફાળે*કેળાતી હતી.

એ પોતાના રૂમમાં જઈ બેઠી ને વિચાર કરવા લાગી. કેટલીક વાર બાદ ઉઠી, યશવંતને ઘેર જવા ધરખહાર નીકળી ગઈ.

યશવંતને જોતાંજ વિલાસે કહ્યું: “એકાંતમાં કેટલીક વાત કરવાની છે. ખૂબ અગત્યની.”

ધરનાં માણસો ન સાંભળી શકે તેવી એક ઝોરડીમાં વિલાસ અને યશવંત જઈ બેઠાં. એ ઝોરડી નાની હતી. ઉનાળામાં ઠંડી મેળવવી હોય ત્યારે યશવંત અહીં આવી બેસતો કારણ કે મકાનના કોઈ પણ ખંડ કરતાં અહીં વિશેષ ઠંડક રહેતી. રાત્રરચીલું પણ ઓછું હતું. એ ચાર છબીઓ દિવાલે લટકતી હતી અને ત્રણેક ખુરશીઓ પડી હતી. વિલાસ અને યશવંત એ ખુરશીઓમાંની બેમાં સામાસામી તદ્દન નજીક બેઠાં.

“કહો, શું કહેવાનું છે?” યશવંતે પૂછ્યું.

“મદનરાયે વીલ કર્યું છે તે જાણો છો?”

“ના.”

“એક વીલ કરવામાં આવ્યું છે. મિલકતની શી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તે જાણી શકી નથી કારણ કે તે વખતે હું અમદાવાદમાં હતી. એ વીલમાં મારે માટે સારો પ્રબંધ કરવામાં નથી આવ્યો.”

“હાં, પછી?”

“એ વિશે વાતચીત કરતાં અમારે બોલાચાલી થઈ. એમની રૂંદે કહેવાનું હવે મારે માટે અસલ થઈ પડ્યું છે. એ કહે છે, ‘હું જીવવાનો નથી.’ મને પણ એવું લાગે છે.”

“કારણ?”

“ડોક્ટરે આપેલી દવા ખરાબર પીતા નથી. ડોક્ટર ખાવાનું ના કહે છે તે ખાય છે, દરવાનું ના કહ્યું છે છતાં નોકરને લઈને ચાલવા જાય છે ને હોટેલોમાં ખાઈ આવે છે. આવી સ્થિતિમાં લાગે જીવે, અને ક્ષય જેવો ભયંકર રોગ છે.”

“હવે તમે કહેવા શું ઇચ્છો છો?”

“એમણે મને કૂટાછેડા કરવાનું કહ્યું.”

“સૌથી સરસ. જે ખતરું ન હોય તો પછી એ સિવાય ઉપાય શો છે? પણ એ તો મરવાનો છે એટલે એ માર્ગદર્શકમાં નહીં પડે તો પણ આશ્ચર્ય.”

“ જીવવાનું કે મરવાનું ઇધરના હાથમાં છે. કદાચ જીવે પણ ખરા. ”

“ તમે શું કરવા ઇચ્છો છો ? ”

“ જીવે તો પણ છૂટાછેડા કરવા હું તૈયાર નથી. કારણ કે જે જે જગ્યાએ છૂટાછેડા કરવાથી સમાજમાં મારી આપર રહે નહીં. ”

“ એ પણ નાનુક પ્રશ્ન છે. ”

“ આપણી વચ્ચે પ્રેમ છે. હું તમને ચાહું છું ને તમે મને ચાહો છો. આપણે જોડાઈએ એ તમે ઇચ્છો છો ? ”

“ હા, હા, જોડાવા ઇચ્છું છું. ” યશવંત ઉત્સાહથી બોલ્યો. કેટલાયે દિવસથી મારા અંતરમાં એ ઇચ્છા ઉગી હતી પણ વ્યક્ત નહોતો કરી શકતો. એ ઇચ્છા પૂરી પાડવા તમે કહેો તેમ કરવા તૈયાર છું. કહેો તો આખી મિશ્કત ફના કરી નાખું, કહેો તો મારે જીવ આપું. ”

“ એની જરૂર નથી. ”

“ તો શાની જરૂર છે ? ”

“ મદનરાયના મૃત્યુની-એમની સાથે છૂટાછેડા કરી તમારી સાથે જોડાઈ શકાય તેમ નથી. એકજ રસ્તો છે એ મરણ પામે, હું વિધવા થાઉં. વિધવા થયા પછી પૂનર્લગ્ન કરીશ તો આખા સમાજનો નહીં તો કેટલાકનો રોષા મેળવી શકીશ. કારણ કે આજે વિધવાવિવાહના પક્ષમાં સુધેરેવાઓ ગમહી પર્યા છે. ધણી સુવંરેલા છૂટાછેડાની પ્રથાને પસંદ કરતા નથી પણ વિધવાવિવાહને આવરતક માને છે. તેઓ મારા કામને વખાણશે. ”

“ ખરાબર છે. ત્યારે સહ તો મદનરાયના મૃત્યુની જોવાય છેને ? ”

“ હા. એ મરણ પામે તો થોડાક દિવસોમાંજ આપણે જોડાઈએ. ”

“ અને એને મરવાને બહુ દિવસ બાકી નથી. ”

“ એમ ન કહેવાય. સોજા થય્યા લાગ્યા છે તે સાચું પણ કદાચ મટીયે જાય. ”

“ તો તો મુશ્કેલી. ” ઉદાસીથી યશવંત બોલ્યો.

“ એ મુશ્કેલી આપણે દૂર કરવી જોઈએ. મદનરાયનું મૃત્યુ ચોક્કસ થાય એવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ. ”

“ એટલે કે ખૂન ? ”

“ ચોક્કસ. ”

“ તૈયાર છું. વિલાસ, તારે માટે ખૂન કરવા પણ તૈયાર છું. ”

“ પણ તે રસ્તો જોખમવાળો છે. ”

“ એ કંઈ મારાથી અનુભવ્યું નથી. ” અશક્યને કેમ શક્ય કરવું અને જોખમને કેમ ઉડાવી દેવું તે યશવંત ખરાખર જાણે છે. દુનિયામાં ઘણી જાતનાં ઝેર મળે છે; અને શહેરમાં મારા અનેક ડોક્ટર મિત્રો છે જેઓ દવા માટે એ ઝેરો રાખે છે. એકાદ વિશ્વાસપાત્ર ડોક્ટર પાસેથી કહે તો કાલે ઝેર લાવી આપું ને મહનરાયનો ફેંસલો થઈ જાય. બોલ, શો વિચાર છે ? ”

વિલાસે ફેટલાક સમય સુધી વિચાર કર્યા પછી, ખૂબ જાગૃતિથી બોલતી હોય તેમ શબ્દે શબ્દ છૂટો પાડી ધીમેથી જવાબ આપ્યો, “ એ વાત ખરી છે પણ મુંબઈની પોલિસ જખરી છે. ઓચિંતા થયેલા મરણથી શક આવે ને તપાસ થાય તો ? ”

“ યશવંત પાસે ખૂબ પૈસા છે. ” યશવંતે જોરથી કહ્યું.

“ પૈસા ઘણી જગ્યાએ સફળ થાય છે પણ ફેટલીક જગ્યાએ કામ નથી આવતા. આપણે માટે એવું બને તો ? ” વિલાસે શંકા બતાવી.

“ તો શું કરવું ? ”

“.....નામનું એક ઝેર આવે છે. સ્નાદ્યથી જણાઈ જાય તેવું નથી હોતું ને રોજ અમુક પ્રમાણમાં આપવામાં આવે તો માણસ છ મહિનામાં મરી જાય છે. દિવસે દિવસે ઝેરની અસરથી માણસનું શરીર નબળું પડતું જાય છે ને એક દિવસ અંત આવી જાય છે. આપણે એ ઝેરનો ઉપયોગ કરીએ. ”

“ તું લાવી આપીશ. ”

“ ક્યારે ? ”

“ તું કહે ત્યારે. ”

“ શેકા છે ? આટલું જોખમવાળું કામ ત્રી માટે ઉપાડી લેતો હોયશ ? ”

“ એક સ્ત્રી છે હતો ? ”

“ જરૂર. કહે તો તેનું ચે ખુન કરું. ” નીચ ચસવતે કહ્યું.

“ ના, ના, તેમ કરવાની જરૂર નથી. એ બિચારી નિર્દોષ સ્ત્રીનું શા માટે ખુન કરવું ? એણે આપણું શું બગાડ્યું છે ? ”

“ તો પછી આવો પ્રશ્ન શા માટે ? ”

વિલાસે લાખો લાખો જવાબ આપ્યો. મદનરાયને મારી નાખવાની યોજના ખૂબ સાવચેતીથી અમલમાં મૂકવાની વારંવાર સૂચના કરી તે ઉઠી ને ચાલી ગયો. તેના ગયા પછી ચસવતે મોટર તૈયાર કરાવી. મોટર આવી એટલે ઉપડ્યો.

વિલાસ કેટલી નીચ નારી છે ? વિલાસની લાલસા પાછળ હકકાયા કુતરાની જેમ દોડી તે સુખ સુમાને છે એટલુંજ નહીં પણ એક અતિ હલકું કામ કરવા તૈયાર થઈ છે. વિલાસનાં સાધનો કદિ ખૂટતાં નથી ને વિલાસપ્રિયતાની આગ કદી શુદ્ધિતી નથી. જ્યાં સુધી એ વિલાસપ્રિયતા ઉપર શુદ્ધિનો કાણુ હોય છે ત્યાં સુધી આંખાં અને નાનાં અનિષ્ટ જન્મે છે; પણ શુદ્ધિનો અંકુશ જોતો રહે છે, શુદ્ધિ વિલાસપ્રિયતાની પાછળ જેવાઈ બ્રષ્ટ અને છે ત્યારે એ અનિષ્ટોની સંખ્યા મોટી હોય છે અને સાધનો હલકામાં હલકાં હોય છે. હલકાં સાધનોથી પ્રાપ્ત કરેલી વસ્તુનાં પરિણામ કેટલાં દુઃખજનક હોય છે તે કહેવાની જરૂર નથી.

પ્રકરણ ૨૬ મું

મહેન્દ્રનો ધંધો

દિવસે દિવસે મહેન્દ્રે શુદ્ધિપૂર્વક પાથરેલી બદમાસીની જાળમાં વધુને વધુ પંખાઓ સપડાવા લાગ્યાં. મહેન્દ્રને પેલા મળ્યા લાખ્યા એટલે તે સારામાં સારી રીતે રહેવા લાગ્યો. પોતે મોટા ઓદા ઉપર હતો એટલે મચાલીઓ સાથે બહેરમાં લાગતો નહીં પણ રાત્રે બંદ પાસેના ઉપદારગૃહમાં બળે. તે સદૃશ્ય ગળાતો અને મગૂરો દેવ ન્તરિકે પૂજતા. આવું માન મળતું એટલે મિસિસ મેયરે આપેલા અભિપ્રાયને દીનેશની શીખવણી માનતો ને કંઈ કરી શકે નેમ નહીં હોવાથી સનસની રહેતો. દલાખાનાનું કામ પુર થતા

આવ્યું હતું એટલે દીનેશ પુરસદ એળવી શકતો હતો. તે વારંવાર મહેન્દ્ર પાસે આવતો ને ખંતે એકમેક તરફ તિરસ્કાર ધરાવતા હોવા છતાં સહ્યતાથી વાત કરતા. દીનેશ વસ્તોથી અને અવલોકનથી મહેન્દ્રનાં ધણાં છીદ્રો શોધી શક્યો હતો. ઉપરાંત એક માણસને ઑદિસમાં દાખલ કરી દીધો હતો. આ માણસ મારફત અંદરની ધણી પોલ દીનેશના જાણવામાં આવતી.

મહેન્દ્ર ખીકણ મિલમાલિકો પાસે જતો, તેમના સાચા-ખોટા વાંકે ખતાવતો ને અસુક રકમ “આ-પાણી” માટે માગતો. માગે કે તરત કાઢ પૈસા ન આપે પણ જ્યારે મહેન્દ્ર મજૂરો પાસે હડતાલ પડાવવાની ધમકી આપતો ત્યારે વેપારી વાણિયો સો-બસો કે તેથી વધારે રૂપિયા આપી દેતો ને હડતાલથી થતા નુકશાનથી કુનેહથી ખચી જવા બદલ પોતાની જાતને ધન્યવાદ આપતો. આવી રીતે પૈસા પડાવતાં કાયદાની ચુંગલમાં ન આવી જાય. તે માટે મહેન્દ્ર ખૂબ કાળજી રાખતો.

“ગુર્જર કોટન મિલ્સ લિમિટેડ” ના માલિક મનમોહનદાસ દલાલ ખંધા આદમી હતા. જરા જુના જમાનાના હતા એટલે નવયુગની વાતોમાં ઉદ્ધતાઈ જોતા. આથી નિકટનો સંબંધ ધરાવનાર સિવાયના બધા તેમને પોતા માની લેવાની ભૂમ્મ કરી બેઠા હતા. વસ્તુતઃ મનમોહનદાસનું અંતર પોતું નહોતું. અદ્યતન, તેઓ સહેન કરવામાં જખમ હતા પરંતુ સહિષ્ણુતાની હદ આવી રહેતાં એટલાં કડક પણ થઈ જતા કે વિરૂદ્ધ પક્ષને કચરી નાખના; પણ લોકો આ નહોતો જાણતા. ખિચારો મહેન્દ્ર લોકોની ખોટી માન્યતામાં ધસડાયો ને એના પાપના ધડાનો અંત નજીક લાવ્યો.

ધણા દિવસથી મહેન્દ્ર એકાદ શેડીઆને હાથમાં લેવાનો વિચાર કરતો હતો તે સાથે હાથમાં આવે તેવી વ્યક્તિઓ શોધતો હતો. કાંઈ ખરાબ ચોંઘડીયે મનમોહનદાસ ઉપર તેની નજર ફરી. મનમોહનદાસ પાસે ખૂબ પૈસો હતો એટલે એમની મિલકત ઉપર મહેન્દ્રનો દક્ક પહોંચતો હોય તેમ ખોટી રકમ લેવાનું નક્કી કર્યું હતું.

એક દિવસ તે મનમોહનદાસને અંગણે ગયો ને કાર્ડ મોકલાવ્યું. મનમોહનદાસે તે વાંચી-મહેન્દ્રને પોતાની પાસે બોલાવ્યો ને આવ્યો ત્યારે માન આપી બેસાડ્યો. આ રીતના સ્વાગતે મનમોહનદાસને માટે મહેન્દ્રે કંદેણું અનુમાતેને પુષ્ટિ આપી. પોતે બહુ સફળ થશે એમ માની મહેન્દ્ર રાહ થઈ ગયો.

“જરા કામ હવુ.” મહેન્દ્ર બોલ્યો કચ્છની શબ્દમળા ખીજાવવાં જીભ ચાલતી નથી. પહેલાં તો તે અટકતી અટકતી ચાલે છે ને પછીથી પંબળ મેવની ઝડપ ધારણ કરે છે. આ ન્યાયે મહેન્દ્ર એકદમ આગળ ન વધી શક્યો.

મનમોહનદામે મહેન્દ્રના શબ્દોની રાહ જોઈ પણ તે અટકી ગયેલો હોવાથી વાર્તાલાપ આગળ ચલાવ્યો, “શુ કામ હવુ ?”

ખૂમ દિલગીર હોય, જાણે માંથે આવી પડેલું કામ કરતા હૃદય રકડુ હોય તેમ મહેન્દ્ર નાચું જોઈ બેઠો રહ્યો ને પછીથી કહેવા લાગ્યો, “જેઠું સાહેબ, મહુ દિલગીર છું કે કડવી દરજ બળવવી પડે છે. આપ મમાન શીમાન આમળ બોલના પણ મને સંકોચ થાય છે.”

“પણ તમે તો ‘મજૂર સંઘ’ ના સેક્રેટરી છો ને ? બોલ્યા સિવાય કેમ ચાલે ?”

“આપે શી રીતે જાણ્યું કે હું ‘મજૂર સંઘ’ ના કામ માટે આવ્યો છું ?”

“એ સિવાય આવો જ નહીં.”

“એમ શાથી ? શુ હું ‘મજૂર સંઘ’ ના કામ માટે જ આવું ? મળવા નહીં ?”

“હું તો નથી ધારતો.”

મહેન્દ્ર હસી પડ્યો. હમી રહ્યા પછી કહેવા લાગ્યો, “આપની ધારણા સાચી છે. હું ‘સંઘ’ ના કામ માટેજ આવ્યો છું એમ કહું કે આપની મિત્રતા કામચરો માટે આવ્યો છું એમ કહું તે બંને સરખાં છે. આપને માટે આવ્યો છું, એમ કહું તો તે પણ સત્યથી વેગળું નહીં ગણાય.”

મનમોહનદાસે ડોકું ધૂણાવ્યું.

મહેન્દ્ર આગળ કહેવા લાગ્યો, “ત્રણ એકબીજાને અવલંબી રહેલા છે. ‘સંઘ’ અને ‘મજૂરો’ સંકળાએલ છે, તમે અને મજૂરો સંકળાએલ છો.”

“હા. હવે સુધાની વાત કરશો ?”

“જરૂર. એટલા માટેજ આવ્યો છું ને ?”

“તો કહો.”

“એમ છે...” મહેન્દ્રે કહેવાતું શરૂ કર્યું આપની મિત્રતા મજૂરોના પગાર એટલા ઓછા છે કે મજૂરોમા અમતોપ રહ્યા કરે છે.”

“હા, પણ તે કામ લવાદને સોંપવામાં આવી ગયું છે.”

“તે મારાથી અજાણ્યું હોય?” કહી મહેન્દ્ર હસ્યો. “પણ હું કહેવા એ માગું છું કે આપના મનૂરો ઉશ્કેરાઈ ગયા છે. વળી અમારે શહેરની બધી મિલોના કામદારોના પગાર સરખા કરી નાખવા છે.”

“એ કામ લવાદ કરી લેશે.”

“પણ મનૂરો ઉશ્કેરાયા છે.”

“લવાદનો નિર્ણય મનૂરોની તરફેણમાં આવશે તો તેઓ આપોઆપ શાન્ત થશે. તમે કહો છો તે ત્રણે બાબતો લવાદના નિર્ણય ઉપર આધાર રાખે છે.”

“પરમ દિવસે આપની મિલમાંથી કેટલાક મનૂરો આંદ્રિસે આવ્યા હતા.”

“કેટલા?”

“દસેક. તેઓએ સઘળા મનૂરોની ધમ્મણ વ્યક્ત કરી. મનૂરોમાં એટલો તીવ્ર અસંતોષ વ્યાપી ગયો છે કે તેઓ લવાદનો નિર્ણય આવે ત્યાં સુધી થોભવાની ધીરજ રાખી શકે તેમ નથી.”

“તેમાં હું શું કરું? દરેક શાન્તિપ્રિય ધંધાદારી લેવાનું પસંદ કરે તેવું પગલું મેં લીધું છે ને કેસ લવાદનો સોંપ્યો છે. આનો અર્થ તો એજ થયો કે લવાદનો નિર્ણય બંને પક્ષે સ્વીકારવો અને નિર્ણય જાહેર થાય ત્યાં સુધી ધીરજ ધરવી.” મહેન્દ્ર ઉશ્કેરાઈ જઈ મનમોહનદાસ બોલ્યા:

“તે હું સમજું છું.”

“તો પછી મનૂરોને સમજાવ્યા કેમ નહીં?”

“આપ શા ઉપરથી માનો છો કે મેં મનૂરોને નહીં સમજાવ્યા હાય? કેટલાંયે અગત્યનાં કામ રહેવા દઈ મેં તેમની સાથે સવા દલાક માથાફટ કરી. માફ માગું પણ હુબ્બી થયું અને આપ તો બામ બોલો છો.”

“મનૂરો શું કહે છે?”

“એકદમ પગારમાં વધારો કરવો, નહીં તો દડનાલ પડશે.”

“દડનાલ પાડશે?”

પણ મનુરોની માગણી ન્યાયી ગણી છે તે અર્થવાદિયાની મુદત પૂરતી ગણી છે.”

“તમારી આંદોશો એવેલા મનુરોનાં નામ આપશે ?”

“એ કેમ આપી શકાય ?”

“મારે બીજું કામ નથી.” હું તેમની સાર્થે વાત કરી સંમત થવા માગું છું.”

“તોપણ નામ ન આપી શકાય.”

“મારો ઉપર વિશ્વાસ નથી ?”

“છે જ. પણ અમારો એવો કાયદો છે એટલે દિલગીર.”

“હડતાલનું નામ સાંભળી શેઠ મનમોહનદાસ ગભરાયા.” એક ક્ષણમાં તો એમના મગજમાં હજારો વિચાર આવી ગયા. મિલના માનવશત્રુ રસ્તાઓ અને બાધાની જેમ પડી રહેલા સંચાઓ નજર સામે તરવરી ઉઠ્યા. સંચાઓ અને માલનો બગાડ તંથા ધંગર કામ કરાવેા માસિક પગારવાળા કારકુનો અને કારીગરોને આપવાનો પગારનો આંકડો એમના વેપારી મગજ સામે દોધી નેવડા અક્ષરે આવી ઉભો. એ આંકડાએ એમના સાંધા દીલા કરી નાંખ્યા.

“હડતાલ ન પડે તે માટે એક ઉપાય છે.” મહેન્દ્રે પોતે જે વાત કરવા આબો હતો તે વાતની શરૂઆત કરી.

“કેયો ?” મનમોહનદાસે ઉત્તુકતાથી આંખો ચગાવી પૂછ્યું.

“થોડાક રૂપિયાનું ખર્ચ છે.”

“ખોલો.”

“મને એ હજાર રૂપિયા આપો.”

મનમોહનદાસ ચમક્યા. એ હજાર રૂપિયા આપતાં હડતાલ અટકે તેવું છે. પણ કેને આપતાં ? મહેન્દ્રને ? ના, ના, તે આવી રીતે રૂપિયા લે નહીં. આવા વિચાર પછી ખાતરી કરવા તેમણે મહેન્દ્રને પૂછ્યું, “કેને રૂપિયા આપું ?”

“મને.”

“હું ધારું છું કે તમારી પોતાની જાત માટે નહીં કહેલી હો.”

“હું મારી પોતાની જાત માટે રૂપિયા માગું છું એટલા રૂપિયા અળાંબ તો હડતાલનો ભય દૂર થઈ જશે. શેઠશ્રી, હડતાલથી આપને કેટલું નુકસાન થશે તે તો ગણી કાઢ્યું હશે. એ નુકસાન આગળ એ હજાર રૂપિયા વધારે નથી.”

મનમોહનદાસ વિચાર કરવા લાગ્યા. મહેન્દ્રે માન્યું કે તેઓ રૂપિયા આપવા કે નહીં તેના વિચાર કરે છે. મનમોહનદાસ બીજાનું વિચાર કરતા હતાં. તેમની તીખી નજર મહેન્દ્ર ઉપર વરસતી હતી. મહેન્દ્રને તેઓ આંટલો નીચ નહોતા ધારતા. મનુરોના હિત માટે

ઉભો કરેલો સંઘ મહેન્દ્રની બદમાસીનું હથિયાર અને તે તેમની કદપનામાં પણ નહતું. આ બનાવે એમની આંખ ઉઘાડી નાખી. બદમાસને બદમાસીનાં ફળ ચખાડવાના નિર્ણય ઉપર આવ્યા. મહેન્દ્ર મજૂરો ઉપર કાબુ ધરાવતો હતો એટલે તેને દુલવતાં હડતાલનો સંભવ હતો. તુકસાનીની નાની રકમથી હબકી જનાર શેઠીઓ ગમે તેટલું તુકસાન થાય તે સહન કરવા દૃઢ નિશ્ચયી બન્યો. એણે ચાલાકીથી મહેન્દ્રની આંખમાં ધૂળ નાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, તે પૂરે-પૂરી કુનેહથી કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાર પાડવાનું વાઈ કર્યું. મહેન્દ્ર આ નહોતો જાણતો. એ બિચારો આશાભર્યો હતો.

“તમને નથી લાગતું કે માગેલી રકમ બહુ મોટી છે?” મનમોહનદાસે કહ્યું.

આ પ્રશ્નથી મહેન્દ્રને લાગ્યું કે અહીંથી ખાલી હાથે તો નહીં જ જવું પડે. કંઈને કંઈ રકમ જરૂર મળશે; પણ નમેલા શેઠની બીકનો લાભ લઈ અને તેટલા વધારે રૂપિયા મેળવવા તેણે કહ્યું: “અને નથી લાગતું.” મહેન્દ્રના અવાજમાં આનંદનો રણકાર હતો, જેવા તે જે હજાર રૂપિયાનો રણકાર કદપતો હતો. તે આગળ બોલ્યો: “શેઠજી, આપને ત્યાં લક્ષ્મીની લીલાલહેર છે.”

“એટલે શું રૂપિયા ફેંકી દઉં?”

“ના. હું ક્યાં કહું છું? હું તો કહું છું એક પાંચ ન આપશો ને હડતાલ પડવા દઇ રૂપિયા સાચવી રાખો! પણ કહેવાની મારી ફરજ છે એટલે કહેવા આવ્યો છું. હડતાલ પાડવાથી મજૂરોના ઘરમાં પૈસા નથી આવવાના. બિચારા એ લોકો ગરીબ છે, રોજની કમાણી રોજ ખાય છે. આવા માણસોને હડતાલને લીધે એટલું બધું સહન કરવું પડશે કે આપ કદપી પણ ન શકો. તેમને આવી સ્થિતિમાં ન મૂકાવું પડે તે જોવાની મારી ફરજ છે અને તેટલાજ માટે અહીં આવ્યો છું.”

“તો પછી તમે રૂપિયા શા માટે માગો છો?”

“તો શું મફત કામ કરું?”

“મજૂરોનું હિત જોવાની તો તમારી ફરજ છે! પણ કંઈ નહીં. થોડાક રૂપિયા લઈને તમે હડતાલ અટકાવવા તૈયાર હો તો એ વસ્તુસ્થિતિનો લાભ લેવા તૈયાર છું. હવે યોગ્ય રકમ જણાવી દો એટલે રૂપિયા આપી દઉં.”

“અરાદસો આપજો.”

“ના, પાંચસો આપીશ.”

“તો આપણો બેનો મેળ નહીં ખાય. ક્યાં પાંચસો ને ક્યાં અરાદસો.”

“આહસો. હવે માની જાઓ.”

“નહીં. પંદરસોથી ઓછા, નહીં જી હજી.”

શેઠ મનમોહનદાસને જર્જર લાગ કરતા ઓછા ભાવે સોદા કરતા આવડતું હતું. એ કંઠાનો અહીં ઉપયોગ થયો. ખૂબ રકમકે થઈ તેથી મહેન્દ્રને શંકા ન આવી. એક કંઈ ઠવાવું નહોતું છતાં તેમણે મહેન્દ્રને વિશ્વાસમાં લેવા માથાકૂટ કરી. પરિણામો મહેન્દ્ર રૂપિયા એક હજાર લેવા તૈયાર થયો. મનમોહનદાસે “રૂપિયા લઈ આવું” કેહી ખડેની બહારનીકળી ગયા. મથાનાર એક હજાર રૂપિયાની શી, વ્યવસ્થા કરવી તેના આનંદજનક વિચારમાં મહેન્દ્ર આરામ ખુરશીમાં પડ્યો ને શેઠ-મનમોહનદાસની ગદા જોવા લાગ્યો; પણ મનમોહનદાસ રૂપિયા લેવા નહોતા આવ્યા, તેઓ પોતાના પુત્ર પામે ગયા ને કેમેરા તૈયાર કરવાનું કહ્યું. કેમેરા તૈયાર થયો એટલે કેટલીક સમજુતી આપી તેઓ તિજોરી પાસે ગયા ને તેમાંથી રૂપિયા હજારની નોટાકાઢી, હાથમાં લઈ મહેન્દ્ર પામે આવ્યાં. મહેન્દ્ર તેમની રાહ જોઈ રહ્યો. મનમોહનદાસને અને તેમના હાથમાંની નોટને જોતા એનું મો મલકી ઉઠ્યું. ધૃષ્ટતા બર આવી અને મનુરી નકામી નથી ગઈ એવા વિચારથી આનંદનો શ્વાસ લીધો. શ્વાસ લેતાં તે ખુરશીમાં ટિટાર થઈ બેઠો.

“જરા વધારે વખત થયો. માફ કરજો. તિજોરીની ચાવીઓ મારા પુત્ર પાસે હોતી અને એ ફોટો ખેંચવા માથાકૂટ કરી રહ્યો હતો એમાં રોકાવું પડ્યું. ઉતાવળ છે એમ કહ્યું પણ છોકરાંની જાત!” પોતાની ખુરશીમાં બેસતા શેઠ મનમોહનદાસે કહ્યું.

“કંઈ નહીં હોય.” મહેન્દ્રે કહ્યું.

“એવામાં છોકરો હાથમાં કેમેરા લઈ ઉતાવળો ઉતાવળો આવ્યો. મનમોહનદાસે તેના તરફ જોયું એટલે મહેન્દ્રે પણ જોયું. છોકરો પાસે આવ્યો.

“કેમ આવ્યો?” મોટા અવાજે મનમોહનદાસે છોકરાને પૂછ્યું.

“કેમેરા ખગડી ગયો. જુઓને, શું થયું છે? ઉતાવળ કે? નહીં તો મજા જતી રહેશે.” છોકરે કહ્યું.

“તે ના જ પવા દીધા.” કેમેરા હાથમાં લેતા લેતાં મનમોહનદાસ બોલ્યા અને પોતાની પાસે કેમેરા મૂકી બોલ્યા. “થોડી વાર થાલ.”

“આપ ફોટોગ્રાફીનું કામ જાણો છો ખરા?” મહેન્દ્રે મનમોહનદાસને પૂછ્યું.

“જાસ નહીં. લાલુતો હતો ત્યારે કંઈક જાણેલો; પછીથી આ છોકરાએ પાછળ પહોંતે જરા વધારે શીખવ્યું.”

“છોકરો ચાલાક છે.”

“હા; પણ ‘બહુ તોફાની’ પણ જવા દો એ વીત. રૂપિયા આપું છું પણ એવી આશા રાખું છું કે તમે મજૂરોને સમજાવશો ને મારી મિલમાં હડતાલ નહીં પડવા દો.” મનમોહનદાસે કેમેરા ઉપર હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

“વિશ્વાસ રાખજો.”

“તો લો.”

હાહી નોટનું તંબૂરવાળું પ્રાસુ પોતાના તરફ રાખી મનમોહનદાસે નોટવાળો હાથ લંબાવ્યો. મહેન્દ્રે નોટ લીધી ને તેજ વખતે કેમેરાની આંખ દબાવ્યો. મહેન્દ્રને આનું ભાન ન રહ્યું. તેણે ખિસ્સામાંથી પાકીટ કાઢી તેમાં નોટ મૂકી દીધી. પણ હજાર રૂપિયા જાય એ શેઠને નહોતું ગમતું. મહેન્દ્રના પાકીટમાં પડેલી નોટ પાછી કઢાવવા તેમણે યુક્તિ અજમાવી.

“રૂપિયા એક હજાર જગડતાં મારો જીવ ચુંથાય છે પણ હશે.” મનમોહનદાસે રૂપિયા જવાથી દુઃખ થતું હોય તેવું અહેરે કહ્યું.

“આ રૂપિયા જગડે છે? શેઠિયા, એમ કહો કે એક હજાર રૂપિયે પતે છે એટલી ધથરતી આપના ઉપર મહેરબાની છે. આ રૂપિયાથી હડતાલ પડે તો તેથી થતા રૂપિયા દસ હજારના, કદાચ તેથી પણ વધારે રૂપિયાના નુકસાનમાંથી બચી જાયો છો.”

“દસ હજારનું નુકસાન તે થાય? તે પહેલાં તો કાંઈ પણ રીતે મિલ ચાલુ કરી દઉં. બહાર ગામથી મજૂરો મંગાવું. આજે તાર કરી દઉં તો સુરતથી પાંચસો માણસ આવીને ઉભું રહે, થોડુંક પાટણ તરફથી આવે, કાઠિયાવાડમાંથી આવે. આમ મિલ ધમધોકાર ચાલે તેટલાં માણસો બે દિવસમાં ભેગાં કરી દઉં. આ તો હીક છે, મજૂરો સાથે કાણ બટરાગ કરે? અને તમે આવ્યા એટલે છૂટકો નહીં; બાકી હજાર રૂપિયા એકદમ કાઢી આપું એવો માણસ હું નથી.”

હડતાલની બીકે રૂપિયા કાઢી આપનાર મનમોહનદાસ પાછો જતો પુકવાડો મારે છે એમ માની મહેન્દ્ર તેમને માનભંગ કરવા તૈયાર થયો. તે એમ ધારતો હતો કે મનમોહનદાસ મને ખાલી હાથે જવા દેશે નહીં, કારણ કે પોતાની મિલમાં હડતાલ ન પડે તે માટે તેઓ ખૂબ ઇતેજાર છે.

આવી માન્યતાના આવેગમાં મહેન્દ્રે કહ્યું, “શેઠ, એ બધી વાતો છે, હડતાલ તોડવાનું તમે ધારો છો તેટલું મહેલું નથી.”

“તેસા અકરાને મહેલું બનાવે છે.”

“મારૂં પણ એજ કહેવું છે. પેસા અધરાને સહેવું જનારી છે. આપ હડતાલ તોડવા પેસા 'જગાડો તે તુકસાન છે ને ?”

“મને તો તુકસાન થયું જ.”

“ઓહું થયું છે એમ નથી માનતા ?”

“ના.”

“નોટ પાછી આપી હઈ ?”

“તો કૃપા.”

“માદ રાખજો કે સખત હડતાલ પડશે ને-”

“જોઈ લેવાશે.”

મનમોહનદાસ અને મહેન્દ્ર જળજીતા હતા કે આ એક નોટક લજવાય છે પણ બંનેની જળજી જુદી હતી. મનમોહનદાસે આવું નોટક લજવવાનું નહીં કહ્યું હતું, મહેન્દ્ર એમ માનતો હતો કે આ ખાલી શબ્દો પછીથી પણ રૂપિયા પાછા મળશે એટલે તેણે બેદરકારીથી પાકીટ ઉધારી, તેમાંથી નોટ કાઢી મનમોહનદાસના હાથમાં મુકી.

“બાપુ, કેમેરા તૈયાર કરી આપોને !” છોકરે વચ્ચે કહ્યું.

“આપારે નેવરાસ નથી. જા પાછો લઈ જા.”

કેમેરા લઈ પોતાનો પાઠ બૂલ વિના લજવી, છોકરો ચાલ્યો ગયો. મનમોહનદાસ નોટ હાથમાં લઈ, ચાલ્યા જતા પુત્ર તરફ જોઈ રહ્યો.

“સાહેબજી.” મહેન્દ્ર ઉભો થઈ બોલ્યો.

“જરો ?”

“હા.”

“આવજો. સાહેબજી ! માફ કરજો.”

મહેન્દ્ર ચાલતો થયો. એના અંતરમાંની આશા હજી મરી નહોતી મઈ. એ માનતો હતો કે બે-ચાર કમલા ચાલ્યા પછી મનમોહનદાસ પાછો બોલાવશે પણ ખંડ બહાર નીકળવા, ઉંબરા નહકે આવ્યો ત્યાં મુઠ્ઠી બોલ્યો નહીં એટલે નિરાશ થયો; પરંતુ હવે પાછું ફરવા તેમ નહોતું કારણ કે તેમ કરતાં પોતાના ઓઢાને કાપવા લાગે તેમ હતું. તેણે પાછું વાળી મનમોહનદાસ ઉપર નજર નાખી. એ શેકીઆ નિરાસે બેઠો હતો. મહેન્દ્રનું મોં પછી અધું. પત્ર ભારે થઈ ગયા ને નોટ પાછી આપી તે બદલ પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો. તે આગળ વધ્યો ને મનમોહનદાસના મુખ ઉપર ઉપહાસભરું વેધક રિમત ફેંકી ઉઠ્યું. બિચારો મહેન્દ્ર !

હવે આપણે કપટકળાથી ભરપૂર કારમાં પ્રસંગમાં ઉતરીએ છીએ. પણ તેમ કરતાં પહેલાં એક પ્રશ્ન ઉપર કહી દેવાની અગત્ય જણાય છે. કેટલાક વાંચકોને લાગશે કે વિલાસ જેવી એક સ્ત્રી આટલું ધાતકી અને પૈશાચિક કાર્ય ન કરી શકે. ગમે તેવી તોપણ તે પૂનિત મા ભારતીની પુત્રી છે. પતિ ઉપર પ્રેમ ન હોય તોપણ તેને આટલી ખરાબ દશામાં ન ધકકેલી દે, એના જીવન સાથે કૂર રમત ન કરે. આવો પ્રશ્ન અસ્થાને છે. સ્ત્રીનું મગજ શાન્ત હોય, તે પાપને પંથે પ્રયાણ કરવા ન ઇચ્છતી હોય ત્યારે સંસાર પથમાં ફૂલડાં પાંથરે છે પણ જ્યારે તે ધુરંદર છે ત્યારે પુરુષ પણ ન કરી શકે તેવાં ભયાનક કામ કરે છે. વિલાસલોહપતાએ વિલાસને એવી દશામાં મૂકી દીધી જેણે આગળ જતાં કિન્નાબોર અને કૂર ખનાવીનેજ વિલાસને છોડી. એની સામે એક લાલચ હતી. મોટરોમાં મહાલવાના અને લક્ષ્મીમાં રમવાના કોડ પૂરા પડે એવું સ્થળ એની સામે ખડું થયેલું હતું. આ આશાએ, આ લાલચે વિલાસને વધુ કૂર ખનાવી દીધી હતી. અને માણસ એક વખત પ્રપંચના પાસા નાખવાનું શરૂ કર્યા પછી સફળ કે પાપમાલ થયા સિવાય અટકે છે ? નહીં. એ હારેલા જુગારીની ત્વરાથી એક પછી એક દાવ નાખ્યેજ જાય છે. વિલાસ માટે પણ આવું થયું હતું. કોઈ કોઈ વખત કરેલા ભિષણ સંકલ્પો એને કંપાવી નાખતા, દિલમાં દાહ પ્રગટાવતા પણ ડગલું ભર્યા પછી પાછું હઠાય તેમ નહીં હોવાથી સંકળતાની આશાએ આગળને આગળ વધે જતી હતી.

સાત-આઠ દિવસથી મદનરાયને ઝેર અપાતું હતું પણ હોશિયાર. હોટ્ટર જાણી ગયો હતો. મદનરાય તેનો મિત્ર હતો; નહીં તે દરદીને પૂછ્યા વગર જ ઝેર આપનારી દરદીની સ્ત્રીને પોલિસન હાથમાં મૂકી દેતાં અચકાય તેવો નહોતો. પણ અહીં તો મિત્રનું ઘર ઉઘાડું થતું હતું એટલે મદનરાયને પૂછ્યા સિવાય કંઈ થઈ શકે તેમ નહોતું. વળી મામલો કોર્ટમાં હતો એટલે ઉતાવળ કરવાનું પ્રયોજન નહોતું. તે આપવામાં આવતા ઝેરને દવાઓથી ધીનઅસરકારક ખનાવી દેતો હતો. તેના સિવાય ખીલું કોઈ આ જાણતું

‘નહોતું. યશવંત અને વિલાસ દહાડા મળ્યા કરતાં પણ એમણે ગણેલા બધા દહાડા ડોક્ટરના મીડામાં જઈ પડ્યા હતા. ડોક્ટર મદનરાય બેડે વાત કરવા બહુયે ઇચ્છતો પણ તે બ્યારે આવતો ત્યારે વિલાસ તેની સાથેજ રહેતી એટલે વાત નહોતો કરી શકતો. બિચારો બહુ મુઝાતો પણ શું કરે ?

વિલાસમાં પણ ફેરફાર થયેલો મદનરાયે જોયો હતો. હવે તે મદનરાયની ચાકરી કરતી, નમ્રતાથી બોલતી અને અગાડિના વર્તન, માટે પશ્ચાત્તાપ કરતી, નિયમિત દવા પાતી અને ઇચ્છાનુસાર ‘પથ્ય’ ખોરાક બનાવરાવી આપતી. પત્નીને મદનરાય ન સંમત શકાય તેવી દૃષ્ટિથી જોતો. એ વકીલ હતો અને અનેક ‘બદમાસોની’ બદમાશીને, ઇતિહાસ જાણતો હતો. વિલાસમાં એકદમ આવો ફેરફાર થઈ જાય તે માનવા તેથીર નહોતો. -તોપણ તટસ્થવૃત્તિથી ‘બધું’ જોયાં કરતો. ૭-સાત દિવસ વિલાસનું ‘આતું’ વર્તન ચાલુ રહ્યું એટલે મદનરાયની તટસ્થતા લથડી. તે વિલાસ તરફ ખેંચાયો. જીવાય તો જીવવાની ઇચ્છા થઈ. કદાચ મૃત્યુ આવે તો પોતાની મિલકતનો મોટો ભાગ ‘વિલાસ’ને આપવાના વિચાર કરવા લાગ્યો.

પણ વિલાસ તરફની મદનરાયની માનવૃત્તિનો ભૂકે ભૂકા કરી નાખે તેવો પ્રસંગ બન્યો. વિલાસ ખૂબ કામમાં હતી એટલે ડોક્ટર આવીને મદનરાય પાસે ગયો તોપણ જઈ શકી નહીં. અને એટલી ઉતાવળે ત્યાં પહોંચી જવાની, ઇચ્છા તો હતીજ; પરંતુ, કેટલાયે દિવસથી અનુકૂળ સંયોગોની રાહ જોતો ડોક્ટર મળેલો આ અવસર ગ્રમાવે તેવો નહોતો. મદનરાય સૂતો હતો તે ખંડમાં દાખલ થઈ, પુરશી તદ્દન નજીક ખેંચી, એસીને તરતજ ખોલ્યો:

“મિ. મદનદાસ, સત્ય વાત કહેવી પડે છે તે બહુ મને દિલગીરી થાય છે; પણ કહેવાની મારી ફરજ છે એટલે કહું છું. માફ કરજો.”

“શું કહેવું છે ?”

“હું જોઈ છું કે આજ આઠ દિવસથી તમને.....નીમનો એરી એસીડ આપવામાં આવે છે.”

“હે !”

“હા. આશ્ચર્યજનક હોવા છતાં સાચી છે.”

“કાણે આપે છે ?”

વિલાસનું નામ દેવામાં જોખમ હતું તે ડોક્ટર જાણતો હતો. તેની પાસે એક પણ એવો પુરાવો નહોતો જેનાથી તે સાબીત કરી

આપી શકે કે વિલાસ ઝેર આપે છે. પણ વિલાસની મુખાકૃતિ જોઈ એ ખંધા ડોક્ટરે સત્ય વસ્તુસ્થિતિ જાણી લીધી હતી. આમ છતાં મદનરાયના પ્રશ્નથી ગુચવાયો ને વિચારમાં ડૂબી જઈ નીચું જોઈ બેસી રહ્યો.

મદનરાયે ફરીથી પૂછ્યું, “કોણ ઝેર આપે છે?”

“તે ચોક્કસ કહી શકતો નથી પણ ધારે છું કે ઘરનું જ માણસ છે.”

“કોણ?”

“તમારે ત્યાં કેટલાં માણસો છે?”

“લટ, વિલાસ, હું અને પાસે બેઠેલો નોકર. એ નવો છે. ઘાટી છે પણ તે તો દરરોજ આવીને કામ કરી ચાલ્યો જાય છે એટલે છેલ્લા બે ઉપર શક લઈ જવાય તેવું નથી.”

“લટ ઉપર શંકા આવે ખરી?” ડોક્ટરે પૂછ્યું.

“ના, જો બિચારો મારી માંદગીથી એટલો દિલગીર થઈ ગયો છે કે મારાથી પણ એનું મોં નથી જોવાતું.”

“તમે તમારી જાતે ઝેર ખાઓ છો ખરા?”

“ના.”

“તો બાકી કોણ રહ્યું?”

“વિલાસ.”

“શક લઈ જવા જેવું ખરું?”

હું તૈયાર નથી. છેલ્લા અઠવાડિયાથી તે મારી એટલી બધી કરે છે અને એટલી દિલગીર દેખાય છે કે ન પૂછો વાત.”

“છેલ્લા અઠવાડિયાથી જ ઝેર અપાય છે.”

“મદનરાય ચમક્યો. એની આંખ ફાટી. વિલાસના દેખાતા ...વર્તન પાછળ કયું કારણ અદૃશ્ય રહ્યું હતું તે સમજાયું. એક ક્ષણમાં-ફક્ત એક ક્ષણમાં વિલાસ માટે પ્રગટેલી લાગણીઓ અને કરેલા વિચારોનો નાશ થઈ ગયો. મગજ લમી ગયું. જેમથી બેઠો થઈ ગયો ને ડોકી લંબાવી જુસ્સાથી બોલ્યો:

“ડોક્ટર, વિલાસ ઝેર આપે છે?”

“મને એવું લાગે છે.”

“ખરાખર છે.” કહી મદનરાય પલંગમાં પડ્યો ને પાસું ફેરવ્યું.

“પોલિસને ખબર આપું?” ડોક્ટરે કહ્યું.

“ના, ના, એવું ના કરતા. વિલાસ પારકી નથી. એ મારી નથી છે. એની એમ તે મારી એમ છે. ડોક્ટર, મહેરબાની કરીને

મારી આમર ઉપર હોય ન નાખરો." ડોક્ટર તરફ જોયા સિરાય મહનરાયે કહ્યું.

"તો એ મારી નાંખે ને તમે મરી જાઓ ?"

"એ જોઈ લાકડા."

એજ વખતે વિવાસે ખંડમા પ્રવેશ કર્યો. ડોક્ટર અને મહનરાયની છેલ્લી પ્રેમાત્મી તેના સાલંજવામા આવી. પાપી માણસ હંમેશાં કરેલા પાપો છુપાવવા પ્રયત્નગ્રીભ રહે છે અને પાપ પ્રકાશિત થયું છે કે નહીં તે જાણવા શંકાગ્રસ્ત અને સાવધ રહે છે. એ બે વાક્યો એ વિલાસને ચોંકાવી દીધી. જે કર્મને તે અત્યાર સુધી ટુપુ માનતી હતી તે તેની મંડળા બહારના એ માણસો જાણે છે તેનું જ્ઞાન થયું. જીવસાથી સાક્ષતી, આવી પણ એકાએક એના પગ નિશ્ચિત થઈ ગયા, હૃદય ધડકવા લાગ્યું, મો કાઠું પડી ગયું. પગ, પાછો પડ્યો પણ હિંમતપૂર્વક આગળ વધી.

"શરીર તપાસ્યું ?" વિલાસે જવા લાવ દેવાવી માન રહેલા ડોક્ટરને પૂછ્યું.

"ના."

"તો શું અત્યાર સુધી વાતો કરી ?" હસવાનો પ્રયત્ન કરતા વિલાસે કહ્યું; પણ એનું હૃદય હૃદયના ઉંડા ઝડનનું પ્રદર્શક બની ગયું.

"હા, મિત્રો છો એ ને ?"

ડોક્ટર શરીર તપાસવા લાગી ગયો. વિલાસ એ કિયાને અતિ મહત્વની માનતી હોય તેવી રીતે જોતી ઉભી રહી મહનરાય વારવાર વિલાસ તરફ જોતો ને વિલાસ મહનરાય તરફ જોતી કેટલીક વખત બનેની દૃષ્ટિ મળી જતી પણ વિલાસ એ દૃષ્ટિ એવી રાકે તેમ નહીં હોવાથી નજર ફેરવી લેતી. એ સમજી ગઈ હતી કે એસીડ આપવામા આવે છે તે મહનરાયના જાણવામા આવી ગયું છે. પ્રસંગ ગંભીર હોવાથી ડોક્ટરના ગયા પછી કંઈક થશે એવી ખીક લાગતી હતી. ડોક્ટર શરીર તપાસી રહ્યા ને દવા લેવા નવા નોકરને દવાખાને મોકલવાનું વિલાસને જણાવી, કેટલીક વાતો કરી ચાલ્યો ગયો. તેણે જવા માટે પગ ઉપાડ્યો કે તરત વિલાસનું અંતઃકરણ ભયથી ધ્રુજી ઉઠ્યું. એણે નોકરને દવા લેવા મોકલ્યો. પતિ-પત્ની એકલા રહ્યાં. હવે શું અને છે તેની ધડકતા હૃદયે વિલાસ રાહ જોઈ રહી. મિનિટો ઉપર મિનિટો પસાર થવા લાગી પણ મહનરાય ન જોલ્યો. ઉલટું તેણે પાસું બદલી વિલાસ તરફથી મો ઉઠાવી લીધું. વિલાસને ટાઢક વળી. તે કેટલીક વાર જોઈ રહી પણ મહનરાય તરફથી કંઈ પ્રતિતિ થઈ નહીં.

“આજે શું ખાવું છે ?” વિલાસે મહનરાયને બોલાવવા પૂછ્યું.
આ પ્રશ્નનો જવાબ વિચિત્ર ચળશે એમ તેણે ધારી લીધું હતું.

“જે ઠીક લાગે તે ખનાવરાવો.”

ન ધારેલા જવાબે વિલાસને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખી. મહન-
રાય કંઈ નહીં બોલે એમ ચોક્કસ લાગ્યું.

“તમે કહો તે ખનાવરાવું.” વિલાસે ચલાવ્યું.

“અહેરબાની કરીને મને ન પૂછો. થોડું જીવવા માટે ખાવાના
શોખ નથી કરવા. દયા કરીને જે ટૂંકડો મારી પાસે આવવા દેશો
તે મોયાં ચૂકીશ.”

“આવું કેમ બોલો છો ?”

“બીજું બોલવાનું નથી-હશે તો બોલાવું નથી. હવે મને કશું
ન પૂછશો. નીરાંતે સૂવા દો. બહુ બોલવું ગમતું નથી.”

વિલાસ શાન્ત રહી. મહનરાયની ગરદનને વિના કારણે ટગરટગર
જોઈ રહી. થોડી વારમાં નોકર દવા લઈને આવ્યો.

વિલાસ ઉઠી.

પણ એના અંતરમાં આગ સળગી ઉઠી હતી. ડોક્ટર એસીડ
આપવામાં આવે છે તે વાત જાણી ગયો છે તે એ વાત બહાર પાડશે તો ?
પોલિસમાં જાહેર કરશે તો ? પણ બીજો ભય સંભળાયેલાં વાક્યો વિચારતાં
નિરર્થક લાગ્યો. મહનરાયે સનાઇ કરેલી ન હોય તો ‘એ મારી
નાખે તે તમે મરી જશો ?’ એવો પ્રશ્ન ન પૂછવામાં આવે એવું
અનુમાન કયું; પણ ધારે તો ડોક્ટર ઘણું કરી શકે તેમ હતું. વિલાસ
એના પંજામાં સપડાઈ હતી. કચરી નાખવાનું કે જતા કરવાનું
એની મુનસરી ઉપર હતું. વિલાસ ભયભિત થઈ ગઈ. પહેલીજ
ક્ષણે યશવંત પાસે દોડી ગઈ. જઈને બધું સવિસ્તાર કહી
સંભળાવ્યું. યશવંત પણ મૂંઝાયો. હવે શું થાય ? ઘણી વખત
મૂંઝવણ કોઈની માતા હોય છે. મૂંઝાયેલો માણસ ચીઠાય છે તે
છેવટે કોઈ ભરાય છે. યશવંત આવી રીતે કોઈ ભરાયો હતો એવામાં
વિલાસે પૂછ્યું:

“હવે શું કરવું ?”

“ખૂન, મહનરાયનું ખૂન.” કોઈમાં યશવંતે જવાબ આપ્યો.

“ક્યારે ?”

“આજે.”

“એવું યશે તો તો ડોક્ટરના દાઢમાં આપણે-કદાચ હું
જોઈશી સપડાઈ જઈશ.”

“ ડોક્ટર એસીડ અપાયલું કહેશે પણ તમેજ એસીડ આપો છે. તે સાબીત શી રીતે કરશે ? ”

“ કદાચ મદનરાયના મૃત્યુ પહેલાં તેમની પાસે લખાવી લેશે. ”

“ અને તેટલાજ માટે હું કહું છું કે તેમ યાચ તે પહેલાં મદનરાયને પૂરા કરી નાખવો. હવે ડોક્ટર સવારે આવશે પણ આપણે એવી સ્થિતિ ઊભી કરી દઈએ કે તેને સવારે આવવાની જરૂર ન પડે. ”

“ પણ મદનરાયનાં ઓચિંતા મૃત્યુથી ડોક્ટર ખીન્નશે ને પોલિસને ખબર આપશે તો ? ”

“ શી ખબર આપશે ? કોઈના જાણવામા આવે તે પહેલાં તો લાશને ઠેકાણે પાડી દઈશું. મદનરાય કેટલાય દિવસથી માદો છે તે સેકડો માણસો જાણે છે અને એ માદગીથીજ મદનરાય મરી ગયો એમ જાહેર કરીશું. હવે આપણે આપીશું તે ઝેરની કોઈને ખબર નહીં પડે ને એમીડ આપવામા આવ્યો છે તે માટે ડોક્ટર પામે પૂરાવા નથી. ”

“ પૂરાવા પોલિસ મેળવશે. ”

“ એમ કરી ન જાઓ. મારી પાસે પેસા છે તે ખતું કરી લેશે. યાદ રાખજો કે તમને યા મને કાઈ તુકમાન નહીં યાચ. હિંમતવાન બનો, કાળજી કંટણું કરો ને કાયમના સુખો પ્રાપ્ત કરો. પણ જો ડોક્ટર અને મદનરાયનો એક વખત ભેટો થયો તો યાદ રાખજો કે કશું નહીં થઈ શકે. ”

“ પણ આજેજ ઝેર ? ” વિલાસ રડી પડી. ગમે તેટલી કઠોર બની હતી તોપણ આખરે તે સ્ત્રી હતી માણસના જીવન સાથે જીવન શોષક સાધનો વડે રમત કરતા કેટલું તીવ્ર આત્મમંથન અનુભવવું પડે છે તે એસીડ આપતા તેણે અનુભવ્યું હતું. એક હાલતા ચાલતા શરીરને થોડીકજ ક્ષણોમા નિશ્ચેષ્ટ કરી નાખવું તે કેટલું ભયાનક છે એ વિલાસને સમજાતું હતું.

“ રડો નહીં ” મથવંત કહેવા લાગ્યો “ શું તે તમને પસંદ નથી ? શું મદનગાય જીવતો રહે, એવું ઇચ્છો છો ? આમ હૃદય પોતું રાખ્યે નહીં વળે. અને કયા તમારે મદનરાયના મોમા મૂકવું છે ? હવાની બાટલીમા નાખી દેજો ને ! શું એટલું નહીં થઈ શકે ? વાતો તો મોટી મોટી કરો છો. ”

“ મારાથી એ નહીં બને. ”

“ નહીં બને ? ” મથવંત ઉરકેર્યો. “ શું નહીં બને ! જો તેમ હતું તો મને શા માટે ભેળવ્યો ? શા માટે આશાઓ આપી

નચાવ્યો ? જાઓ, આલ્યાં જાઓ, આનું પરિણામ શું આવે છે તે તમને થોડાકજ દિવસોમાં સમજાશે. મહનરાય જીવવાનો નથી પણ તમે તેના સરણ પછીથી એ સુખી નહીં થઈ શકો. યશવંત ભયંકર છે. એની સાથે વિશ્વાસઘાતની રમત રમનારને એ ચૂસી ખાય છે. એ દયાશૂન્ય બની જાય છે. હું નહોતો જાણતો કે તમે આટલાં ખરાબ છો. ભલે જે થઈ ગયું તે થઈ ગયું. હવે આલ્યાં જાઓ ને ફરીથી કોઈ દિવસ તમારું કાળું મોં ખતાવશે નહીં કે મારા ખંગલામાં આવશે નહીં. આ ચેતવણી નહીં માનવામાં આવે તો યાદ રાખજો કે યશવંત 'યશવંત' નથી પણ નાગ છે. " યશવંત દાંત કચકચાવીને એટલા જુરસાથી બોલ્યો કે એનું મોં લાલ લાલ થઈ ગયું.

યશવંતના ઘડાકાથી વિલાસ ધ્રુજ ઉઠી. હવે તેને ખરાબર સમજાયું કે પોતે બિલકુલ હાલી ચાલી શકે તેમ નથી પણ મદારી ધચ્છે તો નચાવે તેમ નાચવાનું છે. ભૂત અને વર્તમાન જીવન તથા ભાવિ જીવનનાં કલ્પનાચિત્રો તેની નજર સામે નાચવા લાગ્યાં. આ પાર કે પેલી પાર એ સિવાય ચાલવાનું નથી. હવે નિર્બળ બનતાં ત્રિશંકુ જેવી સ્થિતિ થશે. આ ભાન થતાં વિલાસ ગભરાઈ ગઈ.

એના અત્યારના જીવનમાં સાધુર્ય નહોતું પણ વેદના હતી. મહનરાય જીવી જાય તો એ કારમી વેદના દરરોજની થઈ પડે તેમ હતું. મહનરાય જગતમાં ન હોય તો યશવંત સાથે જોડાતાં ઝગમગતું ભાવિ હતું. વિલાસ એ ભાવિ પાછળ લાલચુ બની હતી એટલે તેને ખચાવવાનો ઠરાવ કર્યો.

“ પણ આટલા બધા ઉરકેરાઈ શા માટે જાઓ છો ? ” વિલાસ બોલી.

“ તો શું કરું ? ઘડી ઘડીમાં તમારા વિચાર બદલાય તે મને ન પાલવે. ”

“ મારું કહેવું સાંભળશો ? ”

“ નહીં. મારે બીજું કશું સાંભળવું નથી. એક 'હા' કે 'ના' જોઈએ. બોલો, હું કહું તેમ કરવા તૈયાર છો કે નહીં ? ”

વિવશ બની ગયેલી વિલાસે હા પાડી.

“ એસજો, હમણાંજ આવું છું. ” કહી યશવંત ચાલ્યો ગયો.

વિલાસ એકલી પડી. કરવાનાં કારમાં કામોના વિચારો તેને શૂન્યમનસ્ક બનાવી દીધી. બીજી ક્ષણે ભાન આવ્યું, ન્યાય અન્યાયની તુલનાશક્તિ જન્મી ને તે રડી પડી. ખુરશીના હાથા ઉપર ઉભા મૂકેલા હાથમાં મારું મૂકી તેણે રડ્યા કર્યું ને કંટકો વખત થઈ ગયો તેનું ભાન ન રહ્યું.

યશવંતે મોટાં મોટાં પગલાં ભરતો આવી પહોંચ્યો. નજીક આવી તેણે ખિસ્સામાંથી એક પરીકા કાઢી વિલાસ સામે ધરી કહ્યું, "હા."

વિલાસનો હાથ યંત્રવત્ લાંબાયો. યશવંતે પરીકા આપી.

"જાઓ, છેલ્લી વખત પાઓ તે દવા સાથે આ પરીકા આપી દેજો. ખરાબર ઓગાળજો નહીં તો એવી મુશ્કેલીમાં આવી પરીકા કે મદનરાય ખચી જતાં આપણી પાયમાલી યમ જશે."

લાચાર આંખે વિલાસ જોઈ રહી. એનામાં હાલવાની કે ચાલવાની શક્તિ ન રહી હોય તેટલી નિર્બળતા આવી ગઈ છે. એમ તેને લાગતું હતું.

"હજી કંઈ કામ છે ?" યશવંતે વિલાસને સ્થિર બેસી રહેલી જોઈ પૂછ્યું.

"ના."

"તો જાઓ."

હળવેથી વિલાસ ઉઠી ને ધીમે પગલે ચાલવા લાગી. યશવંતે આ જોઈ રહ્યો. એને બીકે લાગી કે લથડી ગયેલી વિલાસ ધાણ બગાડી નાખશે.

"કામ થશે ને ?" યશવંતે પૂછ્યું.

"હા." વિલાસે અટકીને જવાબ આપ્યો.

"કાળજી મજબુત રાખજો; નહીં તો આપણું બંનેનું આવી બન્યું છે. જરાક ગફલત યમ તો હાથમાં લેવાનાં ઝાંઝરિયાં ખખડાવવાં પડશે ને પથ્થર ફેંકવા કાળી ફાટડીમાં રહેવા જવું પડશે."

વિલાસ આલી ગઈ. તે ઘેર આવી પછુ ડેડા વિચારમાં ડૂબી ગઈ હતી. એ કાળું પડી ગયું. બોલવાની હિંમત નહોતી ચાલતી. એનું અંતર રહી રહ્યું હતું ને આ પાપી કામ ન કરવા પોકાર પાડી રહ્યું હતું. વિલાસ તે સમજતી હતી. હવે તેના હાથમાં કશું નહોતું. તે એક એક એવી શક્તિના હાથમાં આવી ગઈ હતી જેના દુકમનો અનાદર થાય તેમ નહોતું અને કારમી હૃદયવ્યથાને આધીન થવાનું હતું.

આ સ્થિતિમાં એકાદ કલાક વ્યતીત થઈ ગયા બાદ મદનરાયે વિલાસને બોલાવી. સકોચાતી, શરમાતી અને ડરતી વિલાસ ગઈ. મદનરાય બેઠો થયો. વિલાસ તેની સામે નીચું જોઈ ઉભી રહી.

"વિલાસ !" મદનરાયનો હીણ સ્વર સંભળાયો.

વિલાસે બળાતકારે જવાબ નેયું.

"મને...એસીક તમે આપતાં હતા ?"

રહી રહીને પૂછાયેલા આ પ્રશ્ને વિલાસના હૃદયને ચીરી નાખ્યું. હજારો વીંછીઓએ એકી સાથે ચટકા દીધા હોય તેટલી વેદના સળગી ઉઠી; પણ સાચો જવાબ આપવાની હિંમત ન ચાલી એટલે અતિ ચંદ્ર સૂરે કહ્યું, “ના.”

“જુહું ખોલો છો ?”

“સાચું કહું છું.”

વિલાસના ઘ્યાસ ખતી ગયેલા ચહેરે, થડકતા અવાજે ચકળવકળ થતી કીકીએ, અસ્થિર રહેલા પગે; એકંદરે આખા શરીરે તે જોતે સાચું કહે છે તે જુહું છે એમ મદનરાયને કહી દીધું. તેણે વિલાસ સામે ટગરટગર જોઈ રહી દુઃખથી માથું હલાવ્યું.

“હીક જાઓ.” મદનરાયે કહ્યું.

—અને પ્રલયનાં મોજાં તળેથી છટકી જતા માણસની જેમ વિલાસ ચાલી ગઈ.

“મને ફેલ પાસે લઈ જા.” મદનરાયે નવા રાખેલા નોકરને કહ્યું.

“કહો ત્યાં હું જ ફેન કરી આવું. આપ શા માટે તસ્દી લો છો ?” નોકરે મદનરાયના અશક્ત શરીરની દયા ખાધ કહ્યું.

“હીક જા, વકીલ ગુણવંતરાયને ફેન કર. કહે કે એકદમ વીલ લઈમે આવે.” આમ કહી મદનરાયે ટેલીફોનનો નંબર આપ્યો. ફેન થયો ને અર્ધા કલાકમાં વકીલ ગુણવંતરાય આવી પહોંચ્યા. આડીઅવળા અને મદનરાયની તખીયતની વાતો થયા પછી મદનરાયે કહ્યું, “વીલમાં ઉમેરી દો કે મારા મરણ બાદ મિલકતમાંથી એક પાઇ પણ વિલાસને ન મળે. બધું રાચરચીકું બહેરાં-મુંગાંની શાળાને આપી દેવામાં આવે છે. તેણે મારા મૃત્યુ પછીના ૧૩ અને ૧૫ દિવસની વચ્ચે કબજે લઈ લેવો.”

ગુણવંતરાયે તે પ્રમાણે લખી મદનરાયને વંચાવ્યું. સહી કરી રાખેલી હોવાથી સહી કરવાની નહોતી એટલે વાંચીને જ એ કાગળિયું પાછું આપવામાં આવ્યું.

“વિલાસ મિલકત મેળવવા દાવો કરે તો ખર્ચ શામાંથી કાઢવું ? તમે બધી મિલકતની ગોઠવણ કરી દીધી છે.” ગુણવંતરાયે કહ્યું.

“વિલાસથી દાવો નહીં થાય. મને જરા કારો કાગળ અને તમારી ફાઉન્ટનપેન આપો. એક પરખિડિયું આપો. વિલાસ દાવો કરે તો એને જણાવી દેજે કે ‘મને એક ગુપ્ત પરખિડિયું આપવામાં આવ્યું છે અને દાવો કરે તો તે ફેરી અંદરના લખાણનો ઉપયોગ કરવાની

ભલામણ કરી છે.' પરખિડિયું એવી શરતે :તમને આખું છું કે દાવો કરવાની મુદત જાય ને વિલાસ-દાવો ન કરે તો એ પરખિડિયું ફેડ્યા સિવાય જ બાળી નાખવું અને અંદરના કાગળો ઉપરનો એક પણ અક્ષર વાંચવો નહીં. વિલાસ દાવો કરે તો ફેડવાનો, વાંચવાનો અને લખાણનો મને 'તે ઉપયોગ કરવાનો તમને હક્ક છે.' કહી ગુણવંત-રાય ન દેએ તેમ કાગળ ઉપર કંઈક લખી, કાગળ પરખિડિયામાં ખીરી, મદનરાયે પરખિડિયું ગુણવંતરાયને આપ્યું. કેટલીક વાતચીત પછી બંને મિત્રો છટા પડ્યા.

મદનરાય અમિત થઇ પલંગમાં પડ્યો.

વિલાસે બીજી વખત દવા પીવડાવી.

પછીથી એ બે કલાક પસાર થઇ ગયા પછી વિલાસે આવી નોકરને પૂછ્યું, "હાંથી ગયા છે?"

"હા." નોકરે જવાબ આપ્યો.

"અહીં આવું. જરા જાનરમાં જા." કહી વિલાસ, પોતાના ખંડ તરફ ચાલી. નોકર તેની પાછળ પાછળ ગયો. વિલાસે, તેને થોડા પૈસા આપી કંઈક લેવા મોકલ્યો. નોકર ચાલ્યો ગયો.

આ બધું કરતાં વિલાસની વેદનાનો પાર નહોતો. છતાં તે સિવાય છટકો નહોતો. નોકરના ગયા પછી તે મદનરાયના ખંડમાં આવી. શું બને છે તે જોવા મદનરાય જાગતો હતો છતાં ઉઠવાનો ટોંગ કરી પડ્યો રહ્યો. વિલાસ મદનરાયને ઉઠતો ધારી પલંગની ઇસ ઉપર બેઠી. ફરીથી એકવાર મદનરાય ઉપર અને ચારે બાજુ શોધકદષ્ટિ નાખી. બધું અનુકુળ જણાતાં પોલકાના ગજવામાંથી પડીકા કાઢી. વળી પાછું આજુબાજુ જોઇ લીધું. નીચી નમી શીશી હાથમાં લીધી. છુચ ખોલ્યો, પડીકા ઉઘાડી ને શીશીમાં દાખવવા ગઇ; પણ હાથ સ્થિર ન રહ્યો. વળી પ્રયત્ન કર્યો ને કાતીલ ઝેર દવા સાથે જઇ ભળ્યું. વિલાસે જોસથી બાટલી દલાવી પાછી મૂકી દીધી અને તે પોતાના ખંડમાં સટકી ગઇ. કોઇ રાક્ષસ પાછળ પડ્યો હોય ને નાનું બાળક ચરેરી જાય તેવી વિલાસ ચરેરી ગઇ હતી. મહેનત નહોતી કરી છતાં હાંફતી હતી.

મદનરાય હચકી ગયો પણ પૂર્વવત્ પડ્યો રહ્યો.

જ વાગ્યા. ત્રીજી વખત દવા પાવાનો વખત થયો. દવામાં ઝેર બેળગ્યા પછી તે પરમેવાથી નીતરી રહી હતી. પરમેવો લૂછતી લૂછતી મદનરાય પાસે આવી. મદનરાય જાગતો હતો. તે મૃત્યુને નજીક જોઇ રહ્યો હતો કારણ કે 'દવામાં' ઝેર બેળવવામાં આવ્યું છે તે તે સમજી

ગયો હતો. એકવાર મૃત્યુને પાછું કાઢવા વિચાર થયો ને તાશ પામ્યો. જીવન કરતાં મૃત્યુમાંજ તેણે શાંતિ જોઈ. મરવાનો નિર્ધાર કર્યો. તેણે વિલાસને મૃત્યુના પ્રતિનિધિ તરીકે જોઈ. હવે પોતે દુનિયાનો થોડા સમયનો મહેમાન છે એમ લાગ્યું; પણ કોણ જાણે શાથીયે મૃત્યુ વડાલું ન લાગ્યું. જે મૃત્યુ માટે દિવસોથી તૈયારી કરી રહ્યો હતો તે મૃત્યુને નજીક આવેલું જોઈ મદનરાય નરમ થઈ ગયો. પણ એ નખખાઈ દબાવી. શા માટે જીવવું ? કોને માટે ? આવા અનેક પ્રશ્નો પોતાને પૂછી પોતે જ જ્યાં જ્યાં આપી મરવાનું નક્કી કર્યું. દવા પીધી નથી ત્યાં સુધી પીડા છે. “પીધી કે પછી કંઈ નહીં. બધા સંકલ્પવિકલ્પ, બધી ચિંતાઓ, બધી ધમાલો એક ધુંટડો પેટમાં ઉતરતાં જ અદૃશ્ય થઈ જશે, ને કોઈ નવા મુલકમાં મુસાફરી થશે. આવા વિચારે મદનરાય શાન્ત થયો.

“દવા પીવી છે ? વખત થયો છે.” આટલું બોલતાં વિલાસને ખૂબ જોર પડ્યું. આમ છતાં શબ્દો થડકાયા.

“હા. વખત ભરાઈ ચૂક્યો છે. આપશો ?”

વિલાસ શીશી લેવા નીચી નમી પણ સ્નાયુઓ ઉપર કાણુ રાખવામાં નિષ્ફળ નીવડવાથી ગળડી પડી. બેઠી થઈ ગઈ ને હાંફવા લાગી.

“આમ કેમ થાય છે ? આજે તમારું શરીર નરમ છે ? મદનરાયે પૂછ્યું.

“હા. આજે શરીર નરમ છે.”

“ડોક્ટરને બતાવવું હતું ને !”

“બતાવીશ.”

જેમ તેમ વિલાસે બાટલી હાથમાં લીધી. ખ્યાલામાં દવા રેડતાં એનો હાથ એટલો બધો થરથર્યો કે દવા ઉછળતી ધારે ખ્યાલામાં પડી. કપાળ ઉપરથી પરસેવાના રેલા ઉતરવા લાગ્યા. બળપૂર્વક ઉઠી ને મદનરાય સામે ખ્યાલો ધરી ઉભી રહી, પણ હાથ અને ખ્યાલો એટલા જોરથી કંપતાં હતાં કે ખ્યાલો હાથમાંથી પડી જવાની ખીક લાગી. મદનરાય સમજ્યો કે પાપીને પાપના ડંખ લાગે છે. તેણે વિલાસના હાથમાંથી ખ્યાલો લઈ લીધો.

“પી જઈ ?” મદનરાયે વિલાસને પૂછ્યું.

“હા, પી જાઓ.”

“આ દવા છે કે ઝેર ?”

વિજ્ઞાનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ વિલાસ વ્યમકી ને બે ડગલાં પાછી હઠી ગઈ. ધરતી ફરતી લાગી. અંખે અંધારાં આવ્યાં.

નળે એ આપનારીએ પોતેજ એર પીડુ હોય ને નમો તૂટતી હોય તેમ અસ્વસ્થ થઇ ગઇ.

• “કાગળ પેન્સીલ લઇ આવ.” મદનરાયે નોકરને કહ્યું.

નોકર કાગળ પેન્સીલ લઇ આવ્યો. મદનરાયે લખ્યું, “લાખા દિવસોની માફગીથી કંટાળી મેં મારી જાતે એર પી આપવાત ક્યો છે.—મદનરાય.” મદનરાયે એ કાગળ વિવાસને આપ્યો. વિવાસે વાંચ્યો ને તે અવાક થઇ ગઇ. આટલી ઉંદારતા ? મારનારને જ્યાં વવા આટલી બધી ઉંદારતા ?

“એ એર છે. ના પીરો, ના પ્રીયો.” વિવાસ ખરાડી ઉઠી.

પણ તે કહેતી રહી ને મદનરાય એરનો પાલો મટમટારી ગયો. વિવાસના હૈયામા હજારો હોળીઓ એકી સાથે પ્રગટી હોય, કરોડો ને અબજો ટાકણીઓ એકી સાથે જુદી જુદી જગ્યાએ બોક્તી હોય તેમ અગાઉની વેદના સહસ્ત્રગણી વધી ગઇ. એ નીચે ગમડી પડી.

મદનરાયે નોકરને પાસે બોલાવી કહ્યું, “ભાઈ, અહીં જોયેલું કોઈને કહેતો નહીં. તે ફોન કર્યો હશે તે વખત તને મો રૂપિયા આપજો. છ પંદર દિવસ અહીં રહેજો ને વિલાસને કંઈ પણ ઉપાડવા ન દેશો. હવે પ્રતિજ્ઞા કર કે, ‘આ વાત કોઈને નહીં કહું.’ આ વાત બહાર ન જરી જોઈએ ?”

‘રેતાં’ રેતાં નોકરે પ્રતિજ્ઞા કરી અને એ આશીર્વાદ મેવક વિદાય થતા સ્વામી તરફ જોઈ પોકે પોકે મૂકીને રાખે. આ જોઈ મદનરાયનું હૈયું ભરાઈ ગયું તેણે નોકરને પાસે બોલાવી માયાથી ગરદન ઉપર હાથ ફેરવતા કહ્યું, “ભાઈ, રાઈસ નહીં. માથુસ માગતે એક દિવસ આ રસ્તે જવાનું છે. કોઈને કાલે તો કોઈને એ દિવસ પછી. હું આજે જાઉં છું. જાનો રહી જા. જા. જરા બીજા ખંડમા બેસ.”

“ના, હું અહીંજ બેમીશ.”

“ના, જોડેના ખંડમા બેસ. બોલાવું ત્યારે આવજો.”

વફાદાર નોકર આવ્યો ગયો. કારમું જળ વાપરી મદનરાયે પવન નીચે ઉતર્યો ને હાથ પકડી વિવાસને કહેવા લાગ્યો, “ઉઠો. દિલગીર ન થશો. આમ મારું મૃત્યુ લખાયું હશે તે દ્રાણ મિથ્યા કરી શકે ? ઉઠોને, સા માટે વાગ લગાડો છો ? મારાથી ઉભું રહેવાનું નથી.”

વિવાસ ઉઠી મદનરાય પવનમા બેઠો. વિવાસ તેની સામે ઉભી રહી. મદનરાય કહેવા લાગ્યો, “તમારી પાસેથી મને ઘણું

મળ્યું છે અને આ મળવાથી હવે કશું બાકી નથી રહ્યું. મેં તમારે ચરણે સર્વસ્વ ધર્યું ત્યારે તમેજ મને ઠોકર મારી? જરાયે દયા ન આવી?”

વિલાસની આંખમાંથી ગરગર આંસુ ગરવા લાગ્યાં.

મદનરાય આગળ બોલવા લાગ્યો, “હું મરવાનો જ હતો. રોગજી મારો ગ્રાસ કરત પણ તમે એટલી ધીરજ ન રાખી શક્યાં. મારે ને તમારે શું વેર હતું? મેં તો તમારે માટે કાયા ધસી નાખી છે, તમને સુખી અને સંતોષી રાખવા એક પુરુષ કરી શકે તેટલું કર્યું છે. તેનો આ બદલો? દિવસોથી હું મૃત્યુ માટે ઝંખી રહ્યો હતો, દિવસોથી પરમાત્માના એ શાન્તિદાયક દૂતની આતકદષ્ટિએ પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો. તમારી કૃપાથી મારા મનોરથ પૂરા થયા છે અને તેટલાજ માટે મારા મરણ બદલ તમે જવાબદાર ન ગણાઓ તે માટે એકરાર લખી આપ્યો છે. સુખી થજો. હું તો હવે જાઉં છું. કોઈ દિવસ યાદ આવું તો એકાદ સ્નેહાંજલિ આપજો, જો કે હું તમારી પાસેથી સ્નેહ મેળવી શક્યો નથી, પણ અંત સમયે એ ભૂલી જવા માગું છું.”

મદનરાય પલંગ નીચે આવ્યો. હવે ઝેરની અસર જણાવા લાગી હતી. એના જીવનનો પ્રદીપ ઝાંખો પડવા લાગ્યો હતો. વિલાસના પગ આગળ ઘુંટણીએ પડી મદનરાય કહેવા લાગ્યો, “મેં તમને ખૂબ દુલાબ્યાં છે પણ તે બધું ભૂલી જઈ મને માફ કરજો. કોઈ દિવસ ગાળ ન દેશો.”

“ઉઠો.....ઉઠો...” રોતાં રોતાં વિલાસ બોલી.

“ના, એક વખત કહી દો કે માફ છે.”

“માફ છે. ઓ દેવ!” કહી વિલાસે મદનરાયને ઉઠાડી પલંગમાં બેસાડ્યો. “મેં તમને ન ઝોળખ્યા ને હાય! હું રાક્ષસી તમારે લોહી ચૂસી ગઈ છું. આ પાપીણીને માફ કરજો. હાય! પાપના ડાંખ મને કાચી નાંખે છે. શરીરમાં આગ લાગી છે. ઓ મદન! દેવ! જીવી જાઓ, જીવી જાઓ, તમારાં ચરણ પૂજીશ. એક વખત જીવો—એક વખત. ભયંકર પાપોનું શમન કરવા એક વખત જીવી જાઓ.”

“નથી જીવવું. મેં આ સંસારમાં સાર નથી જોયો.”

“હવે જોવાશે—”

“આવતે અવતાર—”

“ઓ હાય!” કહી વિલાસે પલંગમાં માથું પાંચાડ્યું. મદનરાયે માથું પકડી લીધું. વિલાસ કહેવા લાગી, “મરવા દો—આ

પાપીણીને મરવા દો. એણે માને પેટ જન્મ લઈ કાઢે સુખી નથી કર્યું. જ્યાં ગઈ ત્યાં આગ સળગાવી છે.”

• “મારે માટે તેવું નથી બન્યું. તમે મને એક અપૂર્વ અવસર આપ્યો છે, જે હું નહોતો મેળવી શકતો તે તમારી કૃપાથી મળ્યું છે.”

• “જો હાયા! મને જે અત્યારે મૂકે છે તે પહેલાં મૂક્યું હોત તો કેવું સારું? મારી આંખ ઉઘડી ગઈ છે; પણ હવે શું? ગંગા વહી ગયા પછી સ્નાન કરવા તૈયાર થવાનો અર્થ શો? અને—અને—જો ભગવાન! મારે હાથેજ તમારી કાયા નાશ પામે છે.”

• વિલાસ ગામ, જેની ખૂબી ગઈ. લડકતી હોય, ડરતી હોય તેમ સમકક્ષા લાગી ને હવામાં ફાંચ પહોળા કરવા લાગી. ઉન્માદિનીના જેવા ત્રાણા કરતાં તે બોલવા લાગી, “પાપ! ખૂન! મને ન સનાવો. થયેલી ભૂલનું પ્રમાણિત આણું ન હો! હું બળી મરું છું. રહેવા દો, મને રહેવા દો.”

• “વિલાસ હવે મારાથી નહીં બોલાય.” • લોચવાતી જીભે મદનરાયે કહ્યું.

• “નહીં બોલાય? શું નહીં બોલાય? મારો મદન, કાચમને માટે મોં બંધ કરી દેશે? કહી દો, એક વખત કહી દો, મને માફ છે એમ એક વખત કહી દો.”

• “માફ છે.”

• “તમે મારી આંખ પણ પરમાત્મા કેમ છોડશે? પાપ કેમ છોડશે? અભારથી શરૂ થયેલા કંઈ ક્યારે અટકશે?”

મદનરાય પલંગમાં ઢળી પડ્યો. આંખો ડહોળાવા લાગી ને શરીર તણાવા લાગ્યું. મૃત્યુ કેટલી લયકરતાથી મદનરાયની એકેએક નસમાંથી શક્તિ ખેંચી લે છે તે વિલાસે જોયું સેંકડો તરફડિયાં, મેંકડો છીછળા અને છેવટે શાન્તિ! અખંડ શાન્તિ!

મદનરાયનો જીવનપ્રતીપ સુગ્રામ ગયો. વિલાસે છાતી ને માથું ફેટ્યાં, રોઈ રોઈને નયનોમાંથી નીર ખૂટાડ્યું પણ એ બધું રાડ્યા પછીનું ડહાપણ હતું જે મૃત્યુ જોનાર સૌમાં જાગે છે. પણ મદનરાયનું મૃત્યુ વિલાસના અંતરમાં બીજું કંઈક મૂકી ગયું અને એ હતું મદનરાયના મરણ વખતનાં તરફડિયાંના સ્મરણો.

•
•
•
મદનરાયના મૃત્યુ પછી એક મોટર વિલાસના મકાન આગળ આવી ઉભી રહી ને તેમાંથી બહાર પડી, એક યુવક મદનરાયનું શબ પડ્યું હતું ત્યાં આંખો ને જનતી કીયાઓ જોતો ઉઘો રહ્યો. એ હતો યશવંત.

સેવાપ્રેમી !

સનમોહનદાસે હજાર રૂપિયા આપીને પાછા લઘ લીધા તેથી ખુનસે લરાયેલો મહેન્દ્ર, વેર વાળવા માટે હજારો ગરીબ મજૂરોને આર્થિક તુકસાનમાં ઉતારવા તૈયાર થયો. સનમોહનદાસને ભારે તુકસાનમાં ઉતારવાની ધૂનમાં અંધ બની મહેન્દ્ર ન જોઈ શક્યો કે તેથી કેટલા ગરીબોને સહન કરવું પડશે. શેઠ સનમોહનદાસ પૈસાદાર હતા. હજાર, દસ હજાર કે લાખ રૂપિયાનાં તુકસાનનો તેમને હિસાબ નહતો. કારણ કે એમની મિલકત કરોડ-દોઢ કરોડ રૂપિયાની ગણાતી હતી. પણ સ્વાર્થાધ મહેન્દ્ર ન જોઈ શક્યો કે ઓછો પગાર મેળવતા અને દેવામાં ડૂબી ગયેલા ગરીબ મજૂરોની સ્થિતિ દયાજનક થઈ પડશે. અલબત્ત, હકને માટે લડવાનું હોય તો એ ન જોવાય ને હડતાલ પાડવામાં આવે તે ન્યાયપરસરનું ગણાય પણ અહીં તો એવું નહોતું. સેવાની મીઠીમીઠી વાતો કરી ફેલી ખાતા ઉંદરના મગજ પાછળ અહીં તો ખુવાર થવાનું હતું.

‘ગુર્જર ક્રાંતિ મિલ્સ’માં આવતી કાલથી હડતાલ પાડવામાં આવશે તે સત્તાવાર જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું અને કામદારોનો અભિપ્રાય લેવાને બહાને ‘સંઘ’ના આશરે હેઠળ એ મિલના કામદારોની સલા ખોલાવવામાં આવી હતી જ્યાં અભિપ્રાયને બદલે કામદારોને શેઠની વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવામાં આવ્યા હતા. તદ્દન જુદું કારણ બતાવવામાં આવ્યું હતું. એ કારણ ઠસાવતાં મહેન્દ્રે કામદારોને કહ્યું હતું કે:—

“શેઠની મિલનાં મજૂરોના હિતની વાતો કરવા હું ત્યાં ગયો હતો. પ્રથમ તો બંગલામાં દાખલ થવાં ન દીધો પણ છેવટે દાખલ થઈ શક્યો ને શેઠને મળ્યો. મેં મિલમાં મજૂરોના હિત માટે કરવા જોઈતા એકાદ-બે સુધારા તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું ત્યાં તો શેઠનો મિલસ ગંગો ને તેમણે મને તથા મજૂરોને ગાળો દીધી. મારો એકલાનો પ્રશ્ન હોત તો ઉદારતા બતાવત પણ મજૂરોને ગાળો દેવામાં આવે તે મારાથી સહન કરી શકાય તેમ નથી. શેઠના આ અપદૃત્યનો બદલો લેવો જોઈએ. તેમણે મારી અને એમના મિલના મજૂરોની મારી માગવી જોઈએ. કામદારોને મારી શલાહ છે કે જુએ મરવું પડે તો બહેતર પણ સ્વમાનનું રક્ષણ કરવું. તેમ કરતાં જે જે ફાળો આવી પડે તે સહન કરવાં પણ નમનું ન આપવું.”

કામદારો બોતાના હિંતેથીનું અને પોતાનું અપમાન થવાથી કોવથી સળગી ઉડ્યા તેમણે સખત હડતાલ પાડવાની મહેનતી દરખાસ્ત રીકારી લીધી અને જ્યાં સુધી રોક ચેખીત માફી ન માગે ત્યાં સુધી કામે નહીં ચડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. જરૂર જણાય તો શહેરની બધી મિલોમાં હડતાલ પાડવાનો પણ વિચાર કર્યો.

આ વાત દીનેશના જાણવામાં આવી કે તરત તે રોક મંન-મોહનદાસ પાસે દોડી ગયો. ચાર કોટવાળને દડે એના જેવો ઘાટ જોઈ શકના આશ્ચર્યના પાત્ર નહોતો. તેમણે દીનેશને સાચી વાત જણાવી દીધી ને લેવામાં આવેલો ફોટોગ્રાફ જતાવ્યો. આ બધું જોઈને દીનેશ મૂઠ જની ગયો. બીજી ક્ષણે તે ઉશ્કેરાયો ને દવાખાતું ખુલ્લું મૂકવાની ધમાલ હતી છતાં મહેન્દ્ર સામે લડી લેવાનો મંકદપ કર્યો. હજારો મજૂરોના હિતને આવી રીતે પોતાના સ્વાર્થ માટે જોખમમાં ઉતારવામાં આવે તે ભવિષ્યમાં ગંભીર થઈ પડવાનો સંભવ જણાયો.

દીનેશે શેઠને કહ્યું, “શેઠ, લડી લેવા તૈયાર છો ?”

“તૈયાર છું આખી મિલ ઉઠી જાય તોયે શું ?”

“મને મદદ કરશો ?”

“માગશો તે.”

દીનેશ આલ્યો ગયો જતા જતા સુરેશને અને ઉવાને એકદમ ‘મીન કોટેજ’માં આવવાનો ફોન કરતો ગયો. તે ઘેર પહોંચ્યા તે પછી થોડીજવારમાં ઉવા અને સુરેશ આવ્યા. દુર્ગાપ્રસાદ અને બડલાને પણ જોલાવવામાં આવ્યા દીનેશે બધી વાત સંવિસ્તાર કહી સંભળાવી હડતાલના મૂળમાં ગ્રેહલુ સત્ય જણાતા બવા ચમક્યા ને આવી રિયતિ લાગે વખત ચનાવવામાં ગંભીર જોખમ છે તે રીકાર્યું.

“તમે મદદ કરશો ?” શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ તરફ જોઈ દીનેશે પૂછ્યું.

“અમે મજૂરો સામે લડીએ તેની અસર અવગાં થવાનો સંભવ છે એટલે તમે તમારી મેજે લડી લો. જોઈશો તેટની ખૂબી મદદ આપીશું.” શેઠ દુર્ગાપ્રસાદે પોતાની જાત અને બકુલા માટે કહ્યું.

દીનેશે સુરેશને પૂછ્યું, “હું અને તારી વહુ મદદ કરશો કે ?”

“જરૂર.”

અહીં બકુલાએ એક સૂચના કરી કે વિરૂદ્ધની હિલચાલ શરૂ કરતા પહેલાં મહેન્દ્રને ચેતવણી આપવી તે સુધરવાનો વખત આપવો. જો કે મહેન્દ્ર ચેતવણીને નહીં ગણકારે તે બધા કચ્છક કરતા હતા છતાં તેમ કરવાના મતના હતા હવે મહેન્દ્ર પામે કાણે જવું તેનો

વિચાર કરવાનું આવ્યું. ઉર્મિલા અને બકુલા સિવાય બધાં દીનેશ મહેન્દ્ર પાસે જાય એવા મતનાં હતાં. ઉર્મિલા અને બકુલાનું કહેવું એવું હતું કે દીનેશ કરતાં સુરેશ જાય તે ઠીક થઈ પડશે. મહેન્દ્ર તેની સાથે વેર ધરાવતો નહીં હોવાથી વિચાર ચલાવશે. વળી દીનેશ જોઈએ તેથી વધુ સૌમ્ય છે જ્યારે સુરેશ દૂત થવાને લાયકના ધણા ગુણો ધરાવે છે. ધણી ચર્ચાને અંતે બકુલા અને ઉર્મિલાની જીત થઈ. સુરેશ જવું તે નક્કી થયું. કેવી રીતે વાત કરવી અને શું પરિણામ લાવવું તે સંબંધી સૂચનાઓ આંખી તરતજ સુરેશને રવાના કરવામાં આવ્યો.

મહેન્દ્ર સુરેશને બિલકુલ ઓળખતો નહોતો એવું નહોતું. તે જાણતો હતો કે સુરેશ અને દીનેશ વચ્ચે મિત્રાચારી છે. દીનેશ હાથમાં આવે તો તેને રાણી નાખવા મહેન્દ્ર ઇચ્છતો હતો કારણ કે તે એમ માનતો હતો કે દીનેશ મને પાયમાલ કરવા માગે છે. વિલાસ અને ઉર્મિલાને લીધે દીનેશ ઉપર દાંત કચકચાવી રહ્યો હતો તેમાં વળી મિસિસ મેયરનો ખરાબ અભિપ્રાય મળ્યો એટલે મહેન્દ્રના ક્રોધમાં ઘી હોમાયું. પોતાના દુશ્મનના મિત્ર ઉપર તેને ઘણા હતી પણ ઓછી. સુરેશને પોતાની પાસે આવતો જાણી મહેન્દ્ર પ્રથમ તો ધુંધવાયો પણ તે શા માટે આવ્યો છે તે જાણવા શાન્ત રહ્યો.

સુરેશ આવ્યો તે શાન્તિથી ખુરશીમાં બેઠો. મહેન્દ્ર તેના તરફ તાકાને જોઈ રહ્યો. સુરેશને તેની દરકાર નહોતી.

“કેમ આવવું થયું ? દીનેશે મોકલ્યા છે ?” મહેન્દ્રે પૂછ્યું.

“હા, દીનેશે મોકલ્યો છે.”

“શા માટે ?”

“ગુર્જર ક્રાંતન મિલ્સ’ની હડતાલ માટે.”

“હડતાલને અને તમને શું લાગેવળગે છે ?”

“તમ છે તેથી તો આવ્યો છું.”

“શું કહેવા માગો છો ?”

“તે જણાવતા પહેલાં થોડુંક કહી લેવાની ઇચ્છા છે. જુઓ, હું મિત્ર તરીકે વાત કરવા ઇચ્છું છું. મારે ને તમારે મગજનું સમ-તોલપણ ચુમાવી વાત કહેવાની જરૂર નથી. તમે મને દીનેશનો મિત્ર ગણી દુશ્મન માનતા હો તો બલે; આફી હું કે દીનેશ તમને દુશ્મન માનતા નથી; એટલુંજ નહીં પણ મિત્ર ગણવા ઇચ્છીએ છીએ. આથી આ વાર્તાલાપ વ્યક્તિ તરફના અભિપ્રાયમાંથી મુક્ત રહે એવું ઇચ્છું છું.”

“તમારે જે કહેવાનું હોય તે કહેવા માંડો નૃ!”

“મારી વાત ધ્યાનમાં લિતરે છે?”

“લિતરે છે.”

“ત્યારે હવે આપણે અગાધની વાત ઉપર આવીએ. આવતી કાલથી ‘યુનિવર્સિટી ઓફ મિલ્સ’માં હડતાલ પડશે એ ચોક્કસ છે?”

સુરેશ પોતે જે વાતચીત કરવા આવ્યો હતો તેની ચર્ચાત ફરી..

“ચોક્કસ જ છે. અમે શેઠ મનમોહનદાસને ખબર આપી દીધી છે એટલું જ નહીં પણ વર્તમાનપત્રોમાં પણ છપાવ્યું છે.”

“તે મેં વાંચ્યું છે. હડતાલ પાડવાનું કારણ જણાવશો?”

“વર્તમાનપત્રોમાં જણાવ્યું છે.”

“એ સિવાય બીજું કંઈ છે?”

“તો.”

“જોડું લગાડશે નહીં અને લાગે તો માફ કરશો; પણ મેં જાણવું છે કે એ કારણ બનાવટી છે અને....”

“બનાવટી છે?” સુરેશને જોલતાં અટકાવી વચ્ચે જ મહેન્દ્રે કોથથી પૂછ્યું.

“હા. પણ શાન્તિથી, ઉરકેરાઈ ગયા સિવાય વાત કરવાની બિનંતી કંઈ છે.”

“જોડી વાંત છે. દર્શાવેલું કારણ બનાવટી હોય તો શું મનમોહનદાસ સાથે લડવાનો મને શોખ થયો છે?”

“શોખ ન થયો હોય તો ઉરકેરાઈ ગયા હો.”

“એમ ઉરકેરાઈ જવાનું બને જ નહીં. હડતાલથી મજૂરોને કેટલું સહન કરવું પડશે તે હું જાણું છું. ઉરકેરાઈ જમને હજારો ગરીબ મજૂરોને નુકસાનમાં લિતાઈ નહીં, તેઓએ મારો ઉપર મહેલા વિશ્વાસનો ભંગ કંઈ જ નહીં.”

“તો પછી હડતાલ શા માટે?”

“હું તો મજૂરોનો સેવક છું. આ શરીર-ચાલ તેટલી સેવા કરવા તૈયાર છે.”

“હડતાલ પડાવવામાં સેવા?”

“હડતાલથી મજૂરોને આર્થિક નુકસાન થશે પણ તેમનું સ્વમાન સચવાશે. લડત આપ્યા પછી શહેરમાંની કોઈ પણ મિલનો શેઠ મજૂરોનું કે તેમના પ્રતિનિધિનું અપમાન નહીં કરી શકે.”

“આ બધું તો વાક્ય છે. સાચું કારણ બીજું જ છે.”

“તો કહી દોને!”

“ હહેવરાવૈસ માગો છો તો ઉપાય નથી. તમે શેઠ મનમોહન-દાસ પાસે તમારા અંગત ઉપયોગ માટે રૂપિયા લેવા ગયા હતા; પણ શેઠ આપવા તૈયાર નહોતા એટલે તમે મિલમાં હડતાલ પડાવવાની ધમકી આપી. શેઠ હડતાલથી ગભરાયા એટલે તમે હડતાલ ન પડાવવા બદલ રૂપિયા બે હજાર માગ્યા. શેઠે તે આપ્યા નહીં તેથી જ આ હડતાલ પડાવવામાં આવે છે. ”

“ એ વાત ખોટી છે. શેઠ મનમોહનદાસના કુળદ્રુપ લેખમાંથી કેતપત્ર થયેલી અને બદનામ કરવાની ચાલખાળ છે. ”

“ ચાલખાળ છે ? ”

“ નિઃશંક. ”

“ પૂરાવા હોય તો ? ”

“ હોય જ નહીં. તેના પૂરાવા હોય જ નહીં. લાવો, છે મારા હાથની ચિઠ્ઠી ? ચિઠ્ઠી હોય તો કબુલ કરું. ”

“ જાતે ગયા હતા એટલે ચિઠ્ઠી શાની હોય ? ”

“ તો પછી શાને આધારે મારા ઉપર આક્ષેપ કરો છો ? ”

“ અમારી પાસે પૂરાવા છે. ”

“ શા ? ”

“ તે અત્યારથી કેમ કહી દેવાય ? વખત આવ્યે જણાશે. એ પૂરાવા એટલા સંગીન છે કે શેઠ મનમોહનદાસ કહે છે તે સાચું લાગે છે અને તમે કહો છો તે જૂઠું છે. ”

“ ભલે. ગમે તેમ હો; પણ અમારી બેની વચ્ચે આવવાની તમને શી જરૂર ? ”

“ અમે અમદાવાદના શહેરી છીએ અને મજૂરોનું હિત જાળવવાની ફરજ સમજીએ છીએ. ” સુરેશે કહ્યું.

“ શહેરીને મજૂરોના કામમાં માથું મારવાનો હક નથી. જો હક આપવામાં આવે તો અમે કંઈ પણ કામ ન કરી શકીએ. ”

“ શહેરીને શહેરના એક પણ માણસનું અહિત થતું અટકાવવાનો અધિકાર છે. ‘ મંજૂર સંઘ ’ તમારી એકલાની મિલકત નથી તેથી હડતાલ પાડી મજૂરોને તમારા હથિયાર રૂપ બનાવવાનો વિચાર માંડી વાળો, એ કહેવા હું આવ્યો છું. ”

“ થયેલો નિર્ણય ફરી જાહેર તેમ નથી. ”

“ તો અમારે તમારી સામે મથદાનમાં ઉતરવું પડશે. ”

“ મથદાનમાં ઉતરવું પડશે ? ઉતરજો ને કોડ પૂરા કરજો. મહેન્દ્ર કેટલો સત્તાશાળી છે તેનું તમને લાન હોય તેમ લાગતું નથી. હોત તો આવો વિચાર ન કરત. ”

“ અમને બરાબર જ્ઞાન છે પણ તમારૂં થુ થુએ તેનું તમને ભ્રમ નથી હજી કહું છું કે મહેરબાની કરીને હડતાલ માંડી વાળો. જે નિર્દોષ પક્ષેને અચકાતી મારવાનો હલકટ વિચાર પડતો મૂકો; નહીં તો આ પ્રસંગ એટલું ગંભીર રૂપ પકડશે કે પાયમાલી થશે. ”

“ મને તેની દરકાર નથી. મજૂરોના હિત માટે હડતાં આખો સંઘ ઉખટી જશે. તેની પણ શીકર નથી. ”

“ સંઘ ઉખડતા ઉખડશે પણ તમારે જનતાને દુઝ્યા બદલ જેલની દિવાલો પાછળ અદરેખ થઈ જવું પડશે. ”

“ જોઈ લઈશ. હવે જશે ? ”

“ જઈશ પણ હજી કહું છું કે હડતાલ પાડવાનું માંડી વાળો. અમે તમારી સામે પડવાના છીએ ને બધી ચાલખાઈ ઉપાડી પાડવાના છીએ. ”

“ સામે પડજો. દીનેશ જેવા નીચ બોલુસને કચરી નાખવા ક્યારેનોયે હું તૈયાર થઈ રહ્યો છું. હવે એ અનુકૂળતા સમજશે. આજે મહેન્દ્રની આંગળીને ટેરવે હાજરો મજૂરો નાચે છે, મહેન્દ્રના એક શબ્દ પાછળ હજારો મજૂરોની શક્તિ વહી રહી છે. તમને ચેતવણી આપુ છું કે તમારું કામ ક્યાં કશે. બીજાની વાતોમાં માથું ન મારો. ”

“ હું પણ તમને ચેતવણી આપું છું કે સેવકના ઢોંગ છોડી, મજૂર હિતેષીનો ધાવો જ્યાં દઈ મજૂરોને ચૂમવાનું બંધ કરો. તમારી ધણી પોલો અમે જાણીએ છીએ. તે બધી આ વખતે ઉપાડી પડશે. ને જીવવું મુશ્કેલ થઈ પડશે હવે ઢોંગ વધુ વખત નહીં ચાલે. આજે મજૂરોમાં તમારૂં માન હતું, મજૂરો તમારા ઉપર વિશ્વાસ રાખી તમારૂં કહ્યું માનવા હશે પણ જ્યારે સત્યનું જ્ઞાન થશે ત્યારે તમારા પક્ષમાં કોઈ નહીં રહે. જે બગ તમારા પક્ષમાં કામ કરતું હશે તે વિરુદ્ધમાં કામ કરશે. ”

“ એ નાની છોડીઓની વાતો નથી, સમજ્યા ? એક વખત મમલાને પડો પછીથી બધું સમજશે. તમારા જેવા મેંકડોને સીધાદોર કરી નાખવાની મહેન્દ્રના તાકાત છે. દીનેશને કહેજો કે વિલામતે મારી વિરુદ્ધ ભરમાવવામાં અને ઉર્મિલાને ઉપાડી લેવામાં મજાતા મળી પણ આ વખતે નહીં મળી શકે. ”

“ કીક ત્યારે. માણસનો જ્યારે વિનાશકાળ આવે છે ત્યારે તે આંધળો ને બહેરો બની પોતાના હિતની વાત પણ સાબળી શકે નથી. અંધારામાં આચડે છે ને જ્યારે ખુવાર થાય છે ત્યારે પરતાય છે. તમારી એવી દશા આવવાની હશે તે શી રીતે અટકશે ? હજી

આજ હાથમાં છે પછીથી પસ્તાવું પડે ત્યારે અમને દોષ ન દેશો.”
કહી સુરેશ ખુરશીમાંથી ઉભો થયો.

“ ઠીક. જોઈ લઈશું ” મહેન્દ્રે કહ્યું. “ દીનેશને કહેજો કે કોડ પૂરા કરવા હોય તો મહેન્દ્ર તૈયાર છે. એ ધણી વખતથી તમારે બળ માપવા ઉત્સુક થઈ રહેલો છે. આ વખતે આપણાં સ્થાનોનો નિર્ણય થઈ જશે. ”

“ ભલે. તમારો વિચાર કાયમજ રખો છો ને ? ”

“ હા, જી. ”

“ સાહેબજી. ”

“ સાહેબજી. ”

સુરેશ ચાલ્યો ગયો ને મહેન્દ્ર સીગારેટ સળગાવી ધૂમાડા કાઢતો ખુરશીમાં પડ્યો પડ્યો વિચાર કરવા લાગ્યો.

સુરેશ દીનેશ માસે આવ્યો. વાતચીતનું પરિણામ જાણવા બધાં ઉત્સુક હતાં ને શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ સિવાય બધાં બેસી રહ્યાં હતાં. દુર્ગાપ્રસાદને શેઠ મનમોહનદાસે ટેલીફોન કરી બોલાવેલા હોવાથી તેઓ ત્યાં ગયા હતા. સુરેશે થયેલી વાતચીત સવિસ્તાર કહી સંભળાવી. તે સાંભળી બધાંને શોક થયો. લડત કેમ ચલાવવી તેનો વિચાર કરવાનું દુર્ગાપ્રસાદ આવે ત્યાં સુધી મુલતવી રાખી મંડળ વિખરાયું. સુરેશ અને દીનેશ એક બાજુ ગયા ને સ્ત્રી મંડળ બીજી બાજુ ગયું.

“ સુરેશ, તું નોકરી છોડી દે તો ? ” દીનેશે પૂછ્યું.

“ પછી ખાઉં શું ? ”

“ અમારી સાથે ખાજો. હવે તમારી બંનેની જરૂર પડશે. આપણે બધાં ભેગાં થઈ મોટો સેવાયજી શરૂ કરીએ. ‘ મજૂર સંઘ ’ માર્ટે યોગ્ય કરી લઈ એક મહાભારત કામ ઉપાડવાનો અમારો વિચાર છે. તેમાં તું અને ઉષા મદદ કરો. ” દીનેશે કહ્યું.

આપણે તૈયાર છીએ. ”

“ ત્યારે હવે રાજીનામું આપી દેજો. મકાન ખાલી કરી દેજો. ”

“ ભલે. ”

“ અત્યારથી તારે અહીંજ રહેવાનું છે. ઘેર જવાનું નથી. ”
સુરેશે સંમતિસૂચક માથું હલાવ્યું.

યશવંતને ઘેર

મદનરાયના મૃત્યુ પછી તેણે નીમેલા ટ્રસ્ટીઓએ મિલ્કતની વ્યવસ્થા કરવા માહી. જરાજર ચાલે દલાડે બહેરા-મુગાની સાળા ધરમાતું રાગચીકું ઉપાડી ગઈ ને બીજે દિવસે મકાનને કબજે તેના માલિકને સોંપી દેવામા આવ્યો.

વિલાસ પાસે કશું ન રહ્યું. ખાવાને માટે અન્ન કે રહેવાને માટે મકાન કશું ન મળે. આથી તે યશવંતને ઘેર રહેવા ગઈ.

જો કે મદનરાયના મરણ પછી વિલાસનું આત્મમંથન વધી પડ્યું હતું ને તે પાશ્ચાત્તાપથી નરમ થઈ ગઈ હતી પરંતુ મદનરાયના વીલનો અમલ કડકાઈથી થયો એટલે જો જાણુથી વ્યથા જોગવવાની આવી. આશાઓથી દોરવાઈ તેણે ઝેર તો આપ્યું પણ મદનરાયનું મૃત્યુ ન બૂલી શકી. એ મરતી વખતનું લાચાર મો, એ કશું તરફડિયાં, એ આંતરવેદનાથી ભરપૂર સળગતા શબ્દો: એ કશું વિલાસથી ન બૂલાયું. સર્વ કશું ચિત્તે રાત્રે પથારીમાં પડતી ત્યારે કે નવરી હોય ત્યારે દિવસે એની આંખ સામે ભપંકરતાથી ખડાં થતાં ને વિલાસને રાવરાવતા, હાની ને હાની સળગાવી દેતાં આ દુખ માથે 'હવે શું થશે ?' એવી ચિંતા પેઠી એટલે ચાલ દિવસમા તો વિલાસ એટલી સૂકાઈ ગઈ, એનો મહેરો એવો થઈ ગયો કે ઓછા ઓળખાણુવાળું ઓળખી જ ન શકે.

વિલાસ આવી ને યશવંતની પત્નીના દિલમા ચીરો પડ્યો. જો કે તેને પતિ તરફનું સુખ નહોતું. યશવંત લહેરી અને કથેય સિવાયનું જીવન જીવનારો માણસ હતો. ફરજ માટે કે ન્યાયનીતિ માટે તેને પડી નહોતી. પિતાએ અથાગ પરિશ્રમે પ્રાપ્ત કરેલા દ્રવ્ય ઉપર ફરતો ને જ્યાંથી મળે ત્યાંથી આનંદ લૂટવા તત્પર રહેતો. એણે એક નહીં પણ અનેક સ્ત્રીઓના શિયળ માથે જોડે જોડે દતા, એણે કેટલાયે સૌંદર્યોને રાણી નાખ્યા હતાં. ફૂટપાથ ઉપર કે કોઈ દુકાનના પાટિયા ઉપર કલાકોના જલાકો બેસી રહેતો, પાન આવતો, સીગરેટના ધૂમાડા કાઢતો ને પસાર થતી સ્ત્રીઓ ઉપર પાપી દષ્ટિ ફેંકતો. યશવંતનું મગજ આમાંજ કૈકાયેલું રહેતું એટલે કદિ પત્ની ઉપર હેત નહીં આવતું. દુ.ખી નારી: જેમ તેમ દિવસો પસાર કરતી. એવામા વિલાસ આવી. યશવંત ડાલો થઈ ગયો ને

વગર પૂછ્યે વાત્વાતમાં પત્નીને પોતાનો ધરદો કહી સંભળાજ્યો. હિંદુ નારી બધું સહન કરે છે, પણ પોતાના સ્વામી ઉપર બીજા કોઈ સ્ત્રી અધિકાર જમાવે તે સહન કરી શકતી નથી—પછી ભલે પતિ તેની સાથે સારી રીતે વર્તતો ન હોય કે ધિક્કારતો હોય. પતિ તેને દૂર રાખતો હોવા છતાં તે પોતાને વજીર માને છે ને પતિ ઉપર પોતાનો અધિકાર છે એ સંતોષથી આનંદમાં રહે છે. યશવંતની પત્ની મધુરી આવી રીતના સંતોષથી આનંદમાં રહેતી હતી પણ યશવંતે ‘હું વિલાસ સાથે લગ્ન કરવાનો છું’ એમ કહ્યું એટલે સંતોષ નાશ પામ્યો ને દિલમાં હોળી સળગી. વિલાસ સવારના પહોરમાં યશવંતને ઘેર આવી હતી. તેના આબ્યા પછી આ-પાણી થયાં ને તેણે તથા યશવંતે બેસી લાંબા સમય સુધી વાતચીત કરી. સાડાનવ વાગતાં યશવંત બહાર ગયો. આ તકનો લાભ લઈ મધુરી વિલાસને મળી. જ્યારે મધુરી વિલાસ પાસે આવી ત્યારે દુઃખી વિલાસ સ્થાન વદને બેઠી બેઠી ઉંડા વિચાર કરવામાં પડેવાઈ ગઈ હતી.

મધુરીએ બેઠક લીધા પછી વિલાસનું બરાબર અવલોકન કરી લઈ કહ્યું: “આમ એકલાં શું બેસી રહ્યાં છો? આલોને ભારી સાથે.”

“ના બહેન, હમણાં હમણાં એકાન્તમાં રહેતાં મને ખૂબ આનંદ આવે છે. ચોવીસે કલાક એકજ ચોરડામાં એકલી બેસી રહું એમ થયા કરે છે.”

“તો પછી તમારે ઘેર એકલાં બેસી રહેવું હતું ને?”

“મારે ધરજ નથી.”

“તો રહો છો ક્યાં?”

“હવે અહીં રહેવાનું છે.”

“કેમ?”

“યશવંતની મહેરબાનીએ.”

મધુરીને આગળ શું બોલવું તે સમજાયું નહીં. એ માથા ઉપર ઝૂંમતું લયનું વાદળ દૂર કરવા ઇચ્છતી હતી પણ વણાં માણસો જેટલી વાચાળ અને વાત કરવામાં હોંશિયાર નહોતી કે એક રીતે વાત ઉપાડી બીજા આગત ઉપર ઢસડી જઈ શકે. વિલાસ જેવી ખૂબ વાચાળ અને સમાજમાં લગેલી સ્ત્રી આગળ તેનું શું ગળું? પણ છેવટે તડ અને ફડ કહી દેવા તૈયાર થઈ.

મધુરીએ કહ્યું: “મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે તમે બંને લગ્ન કરવાનાં છો. સાચેસાચું કહેજો, શું આ વાત સાચી છે?”

“હા, સાચી છે.”

“હું છું છું છતાં ?”

“હિંદુ ધર્મમાં પુરુષ એક સ્ત્રી જીવતી હોવા છતાં બીજી પરણી શકે છે.”

“પણ કંઈ કારણ હોવું જોઈએને !”

“કારણ તો હોયજ ને ! કારણ સિવાય કંઈ બને છે !”

“આનો અર્થ તો એજ થયો કે મારે અને મારા પતિને બાનતુ નથી. અને એ કારણથી તમારી સાથે પરણવા તૈયાર થયા છે.”

“ના બહેન, કારણ એ નથી. મારે અને એમને સાફ બને છે એ કારણ છે.”

“મારા સુખની ખાતર તમે ન ખમી જાઓ ? તમે જાણો છો ને, કે મારા પતિ ઉપર મારા અધિકાર છે અને તે પહેલો છે !”

“હા, પણ આપણે બંને બહેનોની માફક રહીયું.”

“એ વાતો છે, જે શોક્યો સંપીને રહી હોય તેવો દાખલો મેં જોયો નથી. તમે પણ નહીં જોયો હોય. મેં તો સાંભળ્યો પણ નથી. તમે સાંભળ્યો હશે તો તે અપવાદરૂપ હશે, એટલે તમને વિનંતી કરું છું કે મને ન લડી લો.”

“તૂટી લેવાનો, ન લગી લેવાનો આમાં સંવાલ નથી.”

“એટલે કે તમે બંને પરણવાના ચોક્કસ મત ઉપર આવ્યા છો ?”

“હા, એવુંજ છે.”

“તમે કોઈ પણ રીતે મારો માર્ગમાંથી નહીં ખસી જાઓ !”

“એ મારા હાથની વાત નથી.”

“બહેન, મારી દયા લાવો. જન્મી ત્યારથી તે આજ સુધી કોઈએ મને વહાલથી નથી જોલાવી; મા નાની મૂંઝીને મરી ગઈ ને બાપ ફરીથી પરણ્યો. ઓરમન માના કપરા વેણુ સાંભળતી, રૂખી ને કકળતી મોટી થઈ ને પરણી. હવે અહીં શોક્યનું સાલ આવે છે. દહાડામાં બહુ વાર નહીં તો થોડીવાર એમની સાથે વાત કરી કું છું. તમે એ સુખ પણ લગી લેવા આવ્યા છો.” આટલું કહેતામાં તો મધુરી રહી પડી. એની આખમાથી ગરગર આસુ ગમડી પડવા લાગ્યાં.

વિલાસ જોઈ રહી. એ મધુરીની હૃદયગ્રથા મમજી ચક્તી હતી. પણ તેની કિંમત કરવા બેસાય તેમ નહોતું એટલે બોલી—

“એમા રડો છો શું ?”

“હવે તમે મારે માટે રોવાનુંજ રહેવાં દેવાના છો.” રોયથી મધુરી બોલી “જરા એટલું હસવાનું હતું તે તમારી પાસે આવતાં મારી પાસે રોવાનુંજ રહેશે !”

“ બહેન, હજી તમે મને બરાબર ઓળખતાં નથી.”

“ જરૂર પણ નથી. એટલુંજ કે મારું લોહી રેડીશ પણ મારો પતિ તમને નહીં સોંપું. મોઝા જંગ જમશે, જે તમે નહીં સમજો તો. મારે આવ્યાં છે એવાં પાછાં જાઓ.” કહી મધુરી ચાલી ગઈ.

મધુરી ઉદાસ થઈને શયનગૃહમાં ભરાઈ ગઈ. કંઈ કંઈ વિચારો આવ્યાં ને તે રડી પડી. ધીમે ધીમે રૂદન વધતું ગયું. ઘૂસકાં બહાર સાંભળાવા લાગ્યાં. યશવંતના પિતા જોડેના ખંડમાં પૂજા કરતા હતા. તેમણે ઘૂસકાં સાંભળ્યાં. પૂજા અધૂરી મૂકી બહાર આવીને ખૂસ પાડી, “ કાણુ રડે છે ? ”

—પણ જવાબ ન મળ્યો એટલે જે બાળુથી અવાજ આવતો હતો તે બાળુ જોયું. ખાતરી થઈ કે જોડેના ઓરડામાં મધુરી રડી રહી છે. ચાલતાં ચાલતાં તેમણે ખૂસ પાડી, “ વહુ ! ” પણ જવાબ ન મળ્યો એટલે ઓરડાના ઉપર આગળ આવ્યા. સસરાને જોઈ મધુરી કપડાં વ્યવસ્થિત કરી ઉભી થઈ ગઈ ને ભોંતને ટેકે હાથ ઉપર માર્યું ગોઠવી ઉભી ઉભી રડવા લાગી.

“ વહુ ! બેટા ! શું છે ? આટલું બધું શું છે તે આમ રડો છો ? ” પુત્રવધૂનું રૂદન ડોસાથી જેરવાય તેમ નહોતું. તેમને પુત્ર કરતાં પુત્રવધૂ વધુ વહાલી હતી. યશવંત અવિવેકી અને ઉડાઉ હતો ત્યારે મધુરી વિવેકી, કરકસરથી કામ કરનારી અને સદ્ગુણી હતી. આવી ધરની લક્ષ્મી થવાને યોગ્ય ગુણવાળી કુલવધૂ કોને વહાલી ન લાગે ? ડોસા પુત્રવધૂને ઉદાસ દેખી શકે તેમ નહોતું અને આ તો રડી રહી છે—ઘૂસકે ને ઘૂસકે રડી રહી છે. ડોસાનું હૃદય લેદાઈ જાય તેમાં નવાઈ શી ?

—પણ મધુરીએ જવાબ ન દીધો.

“ કહો તો ખરાં, રડવાનું કારણ શું છે ? ” ડોસાએ ફરીથી પૂછ્યું.

લાલ ગોમુખી કાંડે ભરવી ડોસા ઉભા હતા. તેઓ મધુરીની પુંઠ જોઈ શકતા હતા. આવીજ રીતે ઉભાં ઉભાં મધુરીએ જવાબ દીધો, “ એ ફરી પરણવાના છે.”

“ કાણુ યશવંત ? ”

“ હા.”

ડોસાના હૃદય ઉપર ઘા પડ્યો. તેઓ સ્વગત બોલ્યા, “ ઓ ભગવાન ! આ છોકરો શું કરવા બેઠો છે ? આમ કહી તેઓ ઝાંખી નજરે જમીન તરફ જોઈ રહ્યા. થોડીવાર પછી મધુરી સાંભળે તેમ બોલ્યા : “ શા મારે ફરીથી પરણે છે ? ”

યશવંતને ઘેર

“ તે હું નથી જાણતી. ”

“ ત્રીજી કહ્યું છે ? ”

“ હા. એ બેરી પણ અહીં આવી છે. ”

“ અહીં આવી છે ? ” ચમકીને ડોસાએ પૂછ્યું.

“ હા. ”

“ તમને શી ખૂબ પડી કે તેઓ પરણવાનાં છે ? ”

“ મને એમણે અને એ બેરીએ કહ્યું. ”

“ તેઓ પરણે એમ તમે નથી ધૃષ્ટતાં ? ”

“ ના. ”

“ આપણે એમને લુહા કાઢીશું. ભલે એમની મેળે ફરી ખાય; પણ બેટા ! તમને જરાય દુઃખ નહીં પડવા દઉં. ત્યાં સુધી મારું ખોળિયામાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તમારી આખમાથી એક આંસુ નહીં ખરવા દઉં. ”

“ પણ, માઈ શું થાય ? ”

“ સમજ્યો. તમે એમજ કહેવા માંગો છોને કે એ ન પરણવા જોઈએ ? ”

“ હા. ”

“ સમજવીશ. આપુ, એને સમજવીશ. માનશે તો હીક છે નહીં તો એ વંદી ગયેલા છોકરાને જરાખર ખખર પાડીશ. આજ સુધી તેના ખરાખમાં ખરાખ કામને મેં માફ કર્યું છે મોટા છોકરાને કોણ કહે ! એમ વિચારી કંઈ બોલ્યો નથી ત્યારે એ વધારેને વધારે ખરાખ ખનતો ગયો છે. હવે તો હદ આવી છે, જાઓ તમારું કામ કરો. રડશો નહીં. ”

કહી ડોસા નિસાસા નાખતા નાખતા ચાલ્યા ગયા. વળી પાછા પૂજની ઓરડીમાં બસાઈ ગયા ને અટપટ પૂજ કરી દ્રાખી.

યશવંત પણ મૂંઝાતો હતો. જ્યાં સુધી વિશ્વાસ તેને ઘેર નહોતો આવી ત્યાં સુધી તો નિર્ચિત હતો પણ હવે દિલને કંઈક ખટકતું હોય તેમ લાગવા માંડ્યું. જે વિશ્વાસ પહેલાં કમણીગારી લાગતો હતો તે વિશ્વાસ હવે વળગેલા ઝાડ જેવી લાગી. પરણ્યા માટે એણે વિશ્વાસ સાથે પ્રેમ નહોતો કર્યો. એ તો સૌંદર્યનો લટારો હતો. મળે ત્યાંથી સૌંદર્ય લૂટવાનો તેનો ધંધો હતો. વિશ્વાસ હાથમાં રમે અને એના સૌંદર્યની લૂટ સનત ચાલ્યા કરે એટલા માટે, અંતરાય દૂર કરવા એણે મદનરાયને કૌરવે દર્વી વિશ્વાસને ઉરકરી હતી. તે વખતે લગ્ન કરી નાખવું તે યશવંતને છોકરાની રમન જેવું

લાગતું હતું પણ હવે જણાયું કે તે વખતે કરેલા વિચાર ખોટા હતા. એના દિલમાં પ્રશ્નો ઉઠ્યા, ‘શા માટે લગ્ન કરવું? વિલાસ જેવી ધણીયે મળી જશે. એક છે ને ખીજી શા માટે?’ ખીજી ખાજી વિલાસ સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા થતી હતી. ‘અમે સાથે હવા ખાવા જમશું, ફરીશું, નાટક-સિનેમા જોઈશું, મેળાવડાઓમાં ભાગ લઈશું.’ યશવંતને કંઈ સૂઝ ન પડી. ભટકીને ઘેર આવ્યો તો પિતાની મશીનગન તૈયાર હતી. ડોસાએ યશવંતને બોલાવ્યો. ‘તેમની ઘોળી પાંપણોવાળી ઝીણી આંખોમાંથી આગ વરસવા લાગી. સમજણો થયો ત્યારથી તે આજ સુધી યશવંત પિતાથી ડર્યો હતો નહીં. આજે ડર્યો. કોણ જાણે ડોસાની આંખી દષ્ટિમાં શું થયે હતું.’

“યશવંત, તું પરણવાનો વિચાર કરે છે?” ડોસા અતિ કડક અવાજે બોલ્યા.

પિતાથી કદિ નહીં દબાયેલા યશવંતને દબાઈ જવાની જરૂર ન લાગી. એક વખત દબાઈ જઈશ તો ડોસા હંમેશાં દબાવશે એમ વિચારી યશવંતે જવાબ દીધો. “હા, હું પરણવાનો વિચાર કરું છું.”

“કોની સાથે?”

“વિલાસ સાથે.”

“મદનરાયની સ્ત્રી?”

“હા.”

“ઓહો! ઓ મૂર્ખા પ્રાણીઓ, તમે આ શું કરવા માંડ્યું છે? હું તો મદનરાયની ચિતાના અંગારા ઠર્યા નથી; ત્યાં વિલાસ પૂનર્લગ્ન કરવા તૈયાર થાય છે?” ડોસાને ખબર નહોતી કે પૂનર્લગ્ન કરવા માટેજ મદનરાયને ચિતા ઉપર ચઢાવવામાં આવ્યો હતો. તેઓ આગળ બોલ્યા, “મદનરાયનું ખૂન કરવામાં આવ્યું છે એવું લોકોમાં બોલાય છે અને તે માટે વિલાસને જવાબદાર ગણવામાં આવે છે.” ડોસાને ખબર નહોતી કે મદનરાયનું ખૂન કરવામાં એમના પોતાના પુત્રનો પણ હિસ્સો છે. છેવટે તેમણે કહ્યું, “આવી સ્ત્રી સાથે તું પરણવા તૈયાર થયો છે? અને તે પણ કોઈની સંમતિ લીધા વિના?”

“એમાં કોઈની સંમતિ લેવાની શી જરૂર છે? પરણવાનું મારે છે, ‘કોઈ’ ને નહીં.”

“એટલે? એક ખૂની સ્ત્રીને તું ઘરમાં ધાલે...”

“ખૂની નથી.”

“લોકો કહે છે.”

“લોકો તો ગમે તે કહે. લોકોની અંબે નાનું જોઈએ છે ! અને મેં વિશ્વાસને વચન આપ્યું છે.”

“ક્યારે ?”

“મદનરાયના મૃત્યુ પહેલાં.”

“શું ?”

“કે હું તારી સાથે લગ્ન કરીશ.”

“મદનરાયના મૃત્યુ પહેલાંનું નક્કી કરી રાખ્યું છે ? હું શી રીતે જાણી શક્યો હતો કે મદનરાય મરવાનો છે ? હા, પણ હવે મને સમજાય છે. ડોક્ટર પણ એરની વાત કરતો હતો. હવે મને સમજાય છે, જો કર્મચંડાળ છોકરા, તે અને વિશ્વાસે મળીને મદનરાયને મારી નાખ્યો છે. એ અરસામાં હું શા માટે નાસનાસ કરતો હતો તે પણ સમજાય છે. મદનરાય તારો મિત્ર હતો. દુહા, મિત્રનો તે દોહ ક્યો ? ખૂન કર્યું ? અને બે ખૂનીઓ આરા ઘરમાં રહેવા માગે છે ?” ડોસાનો કોથ લમૂખી ઉઠ્યો હતો.

“નહી. સમજાણ કેર થાય છે. મદનરાયે પોતે આપવાન ક્યો છે અને તેણે કરેલો એકરાર વિશ્વાસ પાસે છે. મદનરાયે વિશ્વાસને લગી આપ્યું હતું. એર પીધેલું હોવાથી લાસ ચુંચાય નહીં તે માટેજ હું પ્રયત્ન કરતો હતો.”

“ડોક્ટર કહેતો હતો કે એક અકવાડિયાથી.....એસીડ આપવામાં આવતો હતો.”

“જોડી વાત છે.”

“ડોક્ટર શા માટે જોઈ કહે ?”

“તમે તે નહીં સમજી શકો.”

“હીક છે. હું પોતે આની તપાસ કરીશ. પોલિસ દમાઈ મૂઝ પણ હું નહીં દમાડ. જો મદનરાયે પોતે એર પીધું હોય તો વિશ્વાસને માટે ઉત્તું રહેવાનું સ્થળ પણ કેમ ન રહેવા દે ? મૃત્યુ પહેલાં થોડી વારેજ શા માટે અધૂરું વીલ પૂરું કરાવે ?”

“એજ બતાવે છે કે મદનરાયે પોતે એર પીધું છે. નહીં તો પોતાને ક્યારે મરવાનું છે તે માણસ જાણી શકે છે ? મદનરાય જાણતો હતો એટલે તેણે વીલ પૂરું કર્યું. તેણે પોતે એર લેવાનો સંકલ્પન ક્યો હોય તો મૃત્યુના સમય માટે જાણી શી રીતે શકે ?”

“એસીડ ઉપર.....”

“નહી, એ માંસે મરણ થાય તેવી રીતે એસીડ અપાતો હતો.

ખન્યું હતું પણ તેવું સવારથી મનૂરેનાં ટોળાં ફરતાં હતાં. કેટલાંક ટોળાં 'મિલને બાળી નાખો-આગ લગાડો,' 'પહેરેગીરેનો મારી નાખો' વગેરે પોકારો કરતાં હતાં. કેટલાક લોકો પહેરેગીરો સાથે તોફાન કરવા માગતા હતા. કંઈ ક્ષણે તોફાન સળગી ઉઠશે તે કહી શકાય તેમ નહોતું.

ચાર થયા.

શાહીબાગ તરફથી એક મોટર આવી ને મિલના ઝાંખા આગળ ઉભી રહી. આબુબાબુ ખેસી રહેલા કે ફરતી મનૂરો એકઠા થયા ને કોણ આવ્યું છે તથા શા માટે આવ્યું છે તે જાણવા ઉત્સુકતાથી જોઈ રહ્યા. મોટરમાંથી સુરેશ અને દીનેશ બહાર પડ્યા. મનૂરો તેમની ચારે બાજુ ફરી વળ્યા. કેટલાક તોફાની જુવાનિયા એક બીજાને ધક્કા મારવા લાગ્યા, સુરેશ-દીનેશની મંરકરી કરવા લાગ્યા અને ગમે તેમ બોલવા લાગ્યા. હજી તો આ ધમાલ અટકી નહોતી ત્યાં તો શેઠ મનમોહનદાસનો કાગળ લઈ તેમનો એક માણસ મોટરમાં આવી પહોંચ્યો. તેણે દીનેશના હાથમાં કાગળ મૂક્યો. દીનેશે વાંચી 'સાઈ' કહ્યું ને મોટર ઉપડી ગઈ.

મનૂરોમાં ઝરખડાટ વ્યાપી ગયો. ધક્કા ઉપર ધક્કા આવવા લાગ્યા.

"જરા શાન્ત રહેશો?" દીનેશ મોટા અવાજે બોલ્યો.

—પણ એના શબ્દો સાંભળે તેવું કોઈ નહોતું. બે ત્રણ વખત ખૂસો ખાડી ત્યારે કંઈક શાન્તિ થઈ.

"નીચે ખેસી જશો?"

"શું કામ છે?" એક અવાજ આવ્યો.

"મારે તમારી સાથે થોડી વાત કરવી છે."

"શેઠ તરફથી આવ્યા છો?"

"અને શેઠે મોકલ્યો નથી પણ તેમના તરફથી આવ્યો છું એમ શ તોપણ તે જોઈ નહીં ગણાય." દીનેશે કહ્યું.

એક ભારે ધસારા સાથે અને ભારે ગરબડાટ સાથે મનૂરો ગોળાકારમાં નીચે ખેસી ગયા. પાંચળ કેટલાક ઉભા રહ્યા તેમને પણ પેસાડી દેવામાં આવ્યા.

"હડતાલ ક્યારે ખોલી નાખશો?" દીનેશે પૂછ્યું.

"નહીં ખુલે—સંમાધાન થશે ત્યારે—અમારો સંઘ કહેશે ત્યારે."

આમ જુદી જુદી જગ્યાએથી જુદા જુદા અવાજ આવવા લાગ્યા.

"એક જણુ ખોલે તો સંભળાય ને સમજણ પડે. બધા એકી સાથે ખોલો તો તમારું ખોલેલું નકામું જાય ને કંઈ સંભળાય નહીં."

એક જણ આગળ આવ્યોને બોલ્યો, "હું જવાબ દેશ. પૂછો."

"હડતાલ ક્યારે ખુલશે?"

"સમાધાન થશે ત્યારે."

"શું સમાધાન લેખ્યું છે?"

"શેઠ અમારી અને અમારા પ્રમુખની મારી માગે."

"મારી શા માટે માગે?"

"એમણે અમારું અપમાન કર્યું છે. અમારા પ્રમુખને બંગલામાં પેસવા ન દીધા ને એમને ગુણે દીધી."

"સમાધાન નહીં થાય તો?"

"આ મિલ સળગાવી દેશું-શહેરની બધી મિલોમાં હડતાલ પડાવીશું." જુદા જુદા અવાજ આવવા લાગ્યા.

"મેં તમારા વિચાર જાણી લીધા. તમારે શું લેખ્યું છે અને તે ન મળે તો શું કરશો તે જાણી લીધું. હવે હું કહું તે સાંભળશો? ન ગમે તોપણ સાંભળશો?" દીનેશે કહ્યું.

"કહો તો ખરા."

"હું માનું છું કે તમને અવળે રસ્તે દોરવામાં આવ્યા છે. કોઈ શેઠિયો અભિમાનથી તમારું અપમાન કરે તો સ્વમાનના રક્ષણ માટે લડવા તમને હિરકેડું તેવા હું છું. મેં તમારા કેસની પૂરતી તપાસ કરી છે. એ ઉપરથી લાગે છે કે તમને ગૂઢું કહી હિરકેડવામાં આવ્યા છે."

"એ ખોટું છે." ચારે બાજુથી પુષ્ટિ અવાજ આવ્યા.

"સાચું છે. તમે મને સાંભળવાનું વચન આપ્યું છે એટલે શાન્ત રહીને સાંભળવાની તમારી ફરજ છે. તમારા પ્રમુખ શેઠને મળવા ગયા હતા તે સાચું છે પણ તેમને અટકાવવામાં આવા હતા તે ખોટું છે. તેઓ શેઠને મળ્યા હતા. તે વખતે શી વાત થઈ હતી તે આવતી કાલે જાંપાં વહેંચવામાં આવશે તેમાં બરાબર લખાયેલી હશે. તે વાંચી લેજો ને શાન્તિથી વિચાર કરોને પણ અત્યારે એટલું કહી લઉં છું કે થયેલી વાતથી તમારા સંબંધી કે તમારા સંઘ સંબંધી નહોતી; તો પછી તમને અને તમારા પ્રમુખને ગાળો દેવાની વાત બનેજ નહીં. આ સંબંધી શેઠનો કામગીર મને હમણાં જ મળ્યો છે અને તે તમને વાંચી સંભળાવવા જણાવ્યું છે. પરમ દિવસે આખા શહેરની મિલોમાં હડતાલ પડાવવી કે ન પડાવવી તે ઉપર વિચાર કરવા મીની રેલીમાં બધા કામદારોની સહા, બોલાવવામાં આવી છે તેમાંજ હાજર થઈ હું ખુશી થતાં હતાં પણ તમે બધા તેમને

ભયંકર આકર્ષનાં વાદળાં ઉલટશે. ઉઠ, મજૂરો તારું કહેવું માનશે, તેમને શાન્ત કર. ”

“ મજૂરો હમણાં શાન્ત નહીં થાય. તારા જેવાનું લોહી પી અને મનમોહનદાસ જેવા દ્રવ્યના લાલચુઓનું દ્રવ્ય લૂટ્યા પછીથી થશે. ”

“ રહેવા દે-રહેવા દે, તારી નીચતા રહેવા દે. ”

“ ચૂપ કર. અહીંથી ચાલ્યો જાઉં ”

“ મહેન્દ્ર, આ પાપ શા માટે ફોજ દિવસ તારાં આ પાપ બોલશે ને તારે અંગે અંગે આગ પ્રગટાવશે. ઉઠ, હજી ઉઠ ને તારાથી થાય તે કર. ”

“ તારા ડહાપણની મને જરૂર નથી. ”

મહેન્દ્રના જવાબો સાંભળી તેના તરફથી કંઈ થાય તેવું દીનેશને ન લાગ્યું. તે મોટરમાં ચઢી બેઠો કે તરતજ મોટર પોલિસ કમિશ્નરની ઓફિસ તરફ દોડવા લાગી.

દસેક મિનિટ પછી મહેન્દ્ર ઉઠ્યો. સંઘની મોટરમાં બેઠો ને મોટર ‘ગુર્જર કોટન મિલ્સ’ તરફ ચાલતી થઈ. ત્યાં જઈને તેણે જોયું તો ગોળીબાર બંધ પડ્યો હતો ને મિલ્સ સળગી રહી હતી.

x

x

x

x

આખા શહેરમાં મજબૂત પોલિસ બંદોબસ્ત થઈ ગયો તેથી વધુ તોફાન ન થયું. ‘ગુર્જર કોટન મિલ્સ’ આગળના ગોળીબારથી નવ માણસો મરાયાની અને મિલ્સને આગથી આશરે રૂપિયા વીસ હજારનું નુકશાન થયાની વાત બીજે દિવસે આખા શહેરમાં થઈ રહી હતી.

પ્રકરણ ૩૧ મું

કરણીનાં કૃષ્ણ

યશવંત લાચાર વદને વિલાસ પાસે આવ્યો. એ માણસ હતો ને દરેક માણસનામાં હોય છે તેવો ઇશ્વરી અંશ તેનામાં પણ હતો. પોતાના ઉપર વિલાસ રાખી જગતમાં કોઈ ન વખાણે તેવું કાર્ય કરનાર વિલાસને વજના ધા જેવો નકાર સંભળાવવા હવ નહોતો ચાલતો. એણે વિલાસની હવન-નોકાને તોફાની સાગરમાં વિકરાળ મોજા ઉપર ઉછળતી જોઈ પણ દયા લાવવાનો વખત નહોતો. એક

બાળુ તે જેતે નિર્ણય ઉપર નહોતો આવ્યો ને બીજી બાળુ પિતાનું દબાણ હતું. વિલાસનું હૃદય તોડવા જવા પગ નહોતા ઉપડતા પણ નિરૂપાય ! વિલાસ પાસે આવી ખુરશીમાં બેસી ગયો. શી રીતે વાત ઉપાડવી તેતો ધડકતા હૃદયે વિચાર કરવા લાગ્યો.

છેવટે અતિ ક્ષીણ થઇ ગયેલો હોય તેવા અવાજે યશવંતે કહ્યું, "વિલાસ, દિલગીર છું કે તારી સાથે લગ્ન નહીં કરી શકું."

વિલાસ ચમકી. માથા ઉપર તરી પડતા આકાશને જોના હબકે તેમ હબકી. અંકુશ દારી ગઇ, મોં પહોળું થઇ ગયું, સ્નાયુઓ શિથિલ થયા. "હે ! શું કહો છો ?" આથી વધુ તેનાથી ન બોલાયું કે આટલું બોલાઇ ગયું.

"મને માફ કરજો."

"શાથી ના પાડો છો ?"

"મને ઇચ્છા નથી."

"ઇચ્છા નથી ? શું ઇચ્છા નથી ?" કરણાબાઈ જુસ્સાથી વિલાસ કહેવા લાગી, પહેલાં તો ઇચ્છા હતી, હવે શાથી નથી ?"

પિતાના દબાણને વશ થવું પડે છે તે કહેવા કે પોતાની નિર્બળતા બહાર કરવા યશવંતે તૈયાર નહોતો; એટલે પોતાને નિર્કોપ અને બૂલ ન કરે તેવી છુદ્દ મગવતા હોવાનો કાકા રાખનાર માણસો કહે છે, તેમ પોતાની નિર્બળતા છૂપાવવા યશવંતે વિલાસનો વાંકે કાઢ્યો.

"તારી સાથે લગ્ન કરી સુખી થઇ શકાય તેમ લાગતું નથી."

"શાથી ?"

"હું ખૂબી છું."

"બૂલો છો. હું ખૂબી નથી પણ નમે અને ખૂન કરવાની ફરજ પાડી છે."

"એ વાતો જવા દે ને મારો નિર્ણય બાળી જોમ કરવું હોય તેમ કર. કોઇ પણ રીતે હું તારી સાથે લગ્ન કરી શકું તેમ નથી. હવે મારે વિશ્વાસે ન રહેતી." યશવંતે નિષ્કુરતાથી કહ્યું.

"પણ આજ સુધી તમારે વિશ્વાસે રહી વારી બેઠાનમેઠાન કરી નાખી તેનું શું ?"

"તારાં કર્યા તુ બોગવ."

"ખરાબર છે. તમારે મોએથીજ આ સખ્દો સાબળવા મળે છે તે મારું મહદભાગ્ય છે; પણ માઝ શું થશે તેનો વિચાર કરો. લગ્ન કરવા તમે આપેલા વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી મારા પ્રતિને

ઝેર દીધું. પાપી ઠીરી, ગુનેગાર બની અને હવે જીવનને ધહેતું મૂકી દેવાનો સમય આવે છે.”

“ તે સમજ્યું છું. ”

“ તો શા માટે ના કહો છો ? શા માટે મને સંસારના તોફાની મહાસાગરમાં નિરાધાર છોડી દો છો ? ”

“ એક જ જવાબ છે. ”

“ અને તે ફરવાનો નથી ? ”

“ ના. ”

“ તો પછી શા માટે માથું પગાડવું ? યશવંત, બલે તમે તરછોડો. મદનરાયના મૃત્યુ પછીથી હું એવી તીવ્ર હૃદયવ્યથા અનુભવી રહી છું કે મારાં પાપોને ખરાખર જોઈ શકું છું. જ્યાં સુધી એ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત નહીં કરવામાં આવે ત્યાં સુધી, પાપોની ઉછળતી જવાળાએ પ્રગટાવેલો દાહ હોલાવાનો નથી. તમારી સાથે સમ્પન્ન કરી એ ઉછળતી જવાળાઓને અદૃશ્ય રાખવા-દબાવવા ઇચ્છતી હતી પણ હવે તે આશા નાશ પામે છે. દુઃખો ભોગવવાનું આવે છે. ”

“ તારી ઇચ્છા હોય તો કોર્ટની મદદથી મદનરાયની મિલકત-માંથી ભાગ પડાવીએ. હું ધારું છું કે આપણે સફળ થઈશું. ” યશવંતે કહ્યું.

“ એની જરૂર નથી. જે થવાનું હોય તે થાઓ. ઇશ્વરના હાથમાં મને સોંપી દઈ છું અને તે એટલા માટે કે પાપોનું પ્રાયશ્ચિત તે ઇચ્છે તે રીતે કરાવે. પણ મને સંસારસાગરને તળીએ દબાવી દઈ તમે સુખી નહીં થઈ શકો. ”

“ તું તારી વાત વિચાર. ”

“ બલે. સુખી થાઓ. તમારાં વહુને બોલાવશો ? ”

“ શું કામ છે ? ”

“ પતિ ઉપરના તેમના અધિકારમાં હું ભાગ નથી પડાવતી તે કહેવું છે. ”

“ બોલાવું. ” કહી યશવંત ચાલ્યો ગયો ને થોડી વારમાં મધુરીને બોલાવી પાછો આવ્યો.

“ બહેન. ” વિલાસ-કંહેવાં લાગી. “ તમારા અધિકારોમાં હું ભાગ નથી પડાવતી. ”

“ તો તમારું મહેરબાની. ”

“ મારી નહીં; તમારા પતિની. એમણે મને ના પાડી છે. એટલે તમારે એમનો આજાર માનવાનો છે. તમારી રજેરગમાં વ્યાપી

ગયેલું પતિ તરફનું મમત્વ મારામા જગ્યું હોત તો જહેન, શરીરના અને મંગળના-આત્માના દુ ખોમાથી બચી જાત. હવે હું તમારી પાસેથી આશીર્વાદની આશા રાખું છું.”

“આશીર્વાદ આપવાનો મને અધિકાર નથી-મારામાં એટલી લાધકાત નથી આ ધરમાં આશીર્વાદ આપી શકે તેવા મારા મુસરા છે. એ એકલા પવિત્ર છે. મારાથી ઘણા પાપ યજ ગયાં હશે એમ લાગે છે અને મારા કર્મોને વધારે પાપી મારા પતિ છે; એટલે અમારા બેમાથી કોઈને આશીર્વાદ આપવાનો અધિકાર નથી.”

“તો ચાલો, તેમને વંદન કરીને જ ચાલી જાઉં.”

“ઓચિંતી કયા જશે ?” યશવંતે પૂછ્યું

“ધમ્મર લાઇ જશે ત્યા.”

“ચોલ. થોડાંક રૂપિયા આપુ.”

“નહીં. યશવંત, કંઈ ન જોઈએ. મારી પાસે કશું નથી તે આવી વાત છે પણ મારે કર્યું નથી જોઈતું. આટલું સોજન્ય ખતાવવા બદલ ધન્યવાદ.”

“તમારી પાસે કશું નથી તો પાચ દમ રૂપિયા લેતા જાઓ. મુનઈ જેવા શહેરમાં પૈસાની જરૂર પડશે.” મધુરીએ કહ્યું.

“મધુરી બહેન, તમારે કહેવું સાચું છે પણ જેમ મુરદેવીઓ વહેલી શરૂ થશે તેમ પ્રાયશ્ચિતનો અંત વહેલો આવશે. હવે ચાલો.”

ત્રણે જણ યશવંતના પિતા પાસે આવ્યા. વિલાસ તેમને પૂછે પછી ને ઉઠતા ઉઠતા બોલી, “પિતાશ્ર, હું તમારા મિત્ર મદન-રાયની પત્ની વિલાસ”

“મદનરાયનું ખૂન કરનાર ડાકણ.”

“હા, ડાકણ પિતાશ્ર ખરે કહો છો” ડાકણથીયે લચકરે છું”

“યશવંતના સહવાસે.”

“ના. પહેલેથીજ હું એવી છું. તમે બધું જાણો છો એટલે કહેવામાં વાધો નથી. વાધો હોય તોપણ હવે મને તેની નિરકાર નથી. ખૂન મારે હાથે થયું છે પણ ખૂની યશવંત છે. આજે તેમનો ચે આભાર માનું છું કે એ સિવાય કરેલા બીજા પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરવાને માર્ગે મને વાળી છે. હવે આપને યોગ્ય લાગે તો આશીર્વાદ આપો કે આવતી યાઉં”

“ ક્યાં જશે ? ”

“ નહીં નથી. ”

“ તો બે દિવસ રહીને જાણે. ”

“ ના. આશીર્વાદ આપો. ”

“ આશીર્વાદ છે. બેટા ! પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી કંચન સમાં બનજો. ”

“ કેટલો સરસ આશીર્વાદ ? ”

ફરીથી એક વખત યશવંતના પિતાને પગે લાગી, મધુરીને ભેટી અને યશવંત સામે જોઈ ડોકી નમાવી વિલાસ ચાલતી થઈ. પ્રાયશ્ચિત્તથી પૂનિત થતી જતી, કરણીનાં ફળ ભોગવતી એ સ્ત્રી ઉપર ડોસાની અમીઝરતી નજર વરસી રહી. હૃદયમાંથી સહાનુભૂતિ-અનુકંપાના ફવારા છૂટના રહ્યા ને તે દેખાતી બંધ થઈ.

પ્રકરણ ૩૨ મું

મહેન્દ્રપતન

આજે દવાખાનું ખુલ્લું મૂકવાનું હતું એટલે દીનેશ, ઉર્મિલા, બકુલા, સુરેશ, ઉષા વગેરે ધમાલમાં પડી ગયાં હતાં. આ બધા કરતાં દુર્ગાપ્રસાદને માથે કામનો બોલો વિશેષ હતો. ત્રણ દિવસથી તેઓ ઝંપીને બેઠા નહોતા. મોટો સમારંભ કરવાનો હતો. દવાખાનાના મકાનને સુંદર રીતે શણગારવામાં આવ્યું હતું. આ બધા ઉપર દુર્ગાપ્રસાદને જાતે દેખરેખ રાખવાની હતી.

મંદ ગતિએ એક મોટર ઍક્સીસપ્રીજ ઉપરથી પસાર થતી હતી. પ્રભાત ખીલતું હતું ને સાબરમતીનાં શીતળ જળ ઉપર થઈ પસાર થતી પવનની મંદ મૃદુ લહરીએ પ્રકુલતા પ્રસરાવતી હતી. મોટરમાં દીનેશ અને સુરેશ હતા. આજે તેમને માથે કામનો બહુ બોલો હતો. સવારે દવાખાનું ખુલ્લું મૂકવાનું હતું ને સાંજે નદીની રેતીમાં વામદાવાદના મિલમંજૂરોની સભા હતી. દવાખાના સંબંધી કામનો બહુ બોલો તેમના ઉપર નહોતો પણ સભા માટે ખૂબ તૈયારીઓ કરવાની હતી. કેટલુંક છપાવવાનું અને વહેંચવાનું હતું. મળેલાં સાધનો ઉર્મિથી કેટલાક આંકડા તૈયાર કરવાના હતા અને એ બધાને માથે ચઢી જાય તેવું કામ તો મહેન્દ્ર સાથે લડી લેવાનું

હતું. આજે મહેન્દ્ર અને દીનેશ હારજીના માલ રમવાના હતા. આજે તેમના રથાનનો નિર્ણય થઈ જવાનો હતો. જે હારે તેના ઉપર હજારો મજૂરોના કોષની આગ વરમવાની હતી. દીનેશને જીતની સંપૂર્ણ આશા હતી. તેણે અને સુરેશે વિધિવિધ સાધનોદ્વારા મહેન્દ્રની વિરુદ્ધના અનેક પૂરાવા મેળાવ્યા હતા. હવે સભા મળે તે પહેલાંજ બધા નહીં, તો કેટલાક મજૂરો પોતાના પક્ષમાં આવે તેવી અગવજ પત્રિકાઓદ્વારા કરવાની હતી.

મોટર ઍલીસબીજ છપ્પરથી પસાર થતી હતી તેવામાં પાછળથી લાલ રંગની એક મોટર ધસી આવી, એમાં એક માણસ બેઠો હતો. જ્યારે લાલ મોટર મહેન્દ્રની, મોટરની સાથે થઈ ગઈ ત્યારે તેમાં બેઠેલા માણસે કંઈક દિલચાલ કરી અને શૌર્ય મોટરનો વેગ વધાર્યો. તરતજ મોટરનો નંબર અદ્વય થઈ ગયો ને મોટર આગળ નીકળી ગઈ. એજ વખતે દીનેશ અને સુરેશ ઉપર આગથી મોટર માંથી ગોળાઓ ફૂટી. શાન્તિમાં પીસ્તોલના ધડાકાએ કારમાં ભાત પાડી, બાલુઓએ ચાલતાં માણસો ગભરાઈ ગયા. દીનેશ અને સુરેશ કંઈક ચમચી ચકે તે પહેલાં તો લાલ મોટર દૂર નીકળી ગઈ. સુરેશ અને દીનેશ બંને ધવાયા હતા. સુરેશના કાન ઉપર ગોળાનો છરકો થઈ ગયો હતો. દીનેશની ટચથી આંગળીનું ટેરવું છૂંદાઈ ગયું હતું. પીસ્તોલના ધડાકાથી ડચ્છી ઉપરના સિપાઈએ સાવધ થયા. સિપાઈએ નંબર વિનાની મોટર જોઈ. સીટી મારી પણ તેને ન ગણુકારી લાલ મોટર ગૂજરાત દોલેજ તરફ આગળ વધી પ્રિતમનગર તરફ અદ્વય થઈ ગઈ. દીનેશ અને સુરેશ ઇસ્પિતાલમાં ગયા. ગોળામારની ખબરથી મહોત્સવ ગ્તાનીભયો થયો, આસ મંડળ અને મિત્રો દીનેશ-સુરેશની ખબર જોવા ગયાં. કામના ભારે જોગજી પીડાતા શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ પણ ઇસ્પિતાલમાં જઈ આવ્યા.

છતાં દવાખાનું ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા વખતસર થઈ ગઈ.

ગોળા છોડનારને દીનેશ ઝોળખી ગયો હતો. એ મહેન્દ્રનો ખાસ મદદનીશ વસંતરાવ હતો. જ્યારે પોલિસ તરફથી પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે દીનેશે જણાવી દીધું કે આ કેસ પોલિસને સોંપવાનું અમે ઇચ્છતા નથી.

એ દિવસે દીનેશ તરફથી લુટી લુટી ચાર પત્રિકાઓ કાઢવામાં આવી તેમાં પોતાનો હિસ્સો અને ચાલુ 'મજૂર સંઘ' રક્ષકને દાવે કેટલું લક્ષણ કે જે છે તે જણાવવામાં આવ્યું હતું. 'શુદ્ધ દોષ્ટન મિત્ર' આગળના ગોળામારમાં અને મિત્રમાં આગ લાગી તેમાં

મહેન્દ્રનો કેટલો હોય હતો તે પણ જણાવ્યું હતું. પત્રિકાઓની સુંઘ અસર થઈ. મનૂરોની અર્ધી આંખ ઉઘડી ગઈ.

મહેન્દ્રે પણ ભારે તૈયારીઓ કરી હતી. મનૂરો પોતાના પક્ષમાં રહેશે તેમાં એને શંકા નહોતી છતાં મદદનીશો મારફત દરેક મિલકતમાં ચળવળ કરવામાં આવી હતી. સલામાં હાજરી આપવા અને જરૂર જણાય તો પોતાના પક્ષમાં ઉભા રહેવા મનૂરોની એક ખાસ ટોળી તૈયાર કરી હતી અને આગળ ખેસવાની ગોઠવણ થઈ હતી. ઉપરાંત મારામારી થાય અંગર પોતાના ઉપર હલ્લો કરવામાં આવે તો કામમાં આવે તેટલા માટે માણસો તૈયાર રાખ્યા હતાં.

સલાનો વખત થવા આવ્યો.

ફાટયાં-તૂટયાં મેલાં કપડાંવાળા વૃદ્ધ અને વરંણાગીઆ જુવાન મનૂરો નદીની રેતીમાં એકત્ર થવા લાગ્યા. એ લોકો ઉપરના એક દષ્ટિપાંતથીજ તેમની ગરીબાઈ દેખાઈ આવતી હતી. ચિત્રવિચિત્ર ફાટેલાં, મેલાં ફાળિયાં, ચીંદરડીઓવાળાં કપડાં અને ગરીબાઈના પ્રદર્શનસમા જોડા એ બધું જોનારને એમ લાગ્યા સિવાય ન રહે કે આ લોકો પાસેથી એક પાછ લેવી તે અને લીધેલી પાછનો દુર-પર્યોગ કરવો તે પાપ છે. એમનાં ઘર જોવામાં આવે તો આ સત્યનું વધારે ભાન થાય તેમ છે.

ધીમે ધીમે મનૂરોની સંખ્યા વધવા લાગી. તેમનામાંના ઘણા દીનેશને ઓળખતા નહોતા તોપણ તેની વાતો કરતા હતા. બહાર પડેલી પત્રિકાઓ ઉપર જાત જાતની ચર્ચા થતી હતી. કેટલાક સામાન્ય હડાતાલ પાડવાની જરૂર જોતા હતા તો કેટલાક ‘ગુર્જર કોટન મિલ્સ’ સાથે ન્યાયી ઝગડો નહીં હોવાથી મિલની હડતાળ પણ બંધ કરવાની જરૂર સાબીત કરવા મથતા હતા. જ્યાં ‘મનૂર સંઘ’ની બાબતમાં વાત થતી હતી ત્યાં વધારે ગંભીર વાતાવરણ હતું. એક પક્ષ એવો હતો જે એમ કહેતો હતો કે ‘મહેન્દ્ર રૂપિયા ખાઈ જતો હોય તોપણ તે ક્ષમ્ય છે; કારણ કે તે કામ કરે છે.’ બીજો પક્ષ એવો હતો જે એમ કહેતો હતો કે, ‘કામના બદલામાં મહેન્દ્ર પગાર લે છે. પગાર ન લેતો હોય તોપણ ચોરી કરીને એક પાછ પણ લઈ શકે નહીં.’ જુવાનિયા મહેન્દ્ર સામે ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા. દીનેશે પત્રિકાઓમાં જે કહ્યું હતું તે બધું સાચું નહોતા માનતા તોપણ દાંળમાં કંઈક કાળું છે તે સ્વીકારતા હતા. એમ ન હોય તો આજલા ભારે આક્ષેપો ખુદી રીતે કરવા છતાં મહેન્દ્ર શાન્ત ન રહે એવી તેમની માન્યતા હતી. વળી દીનેશ ઉપર સવારે

થયેલા ગોળાખારથી ધણા મજૂરો સહાનુભૂતિ ધરાવતા થયા હતા. વાએ વાત પ્રસારાવી હતી કે મહેન્દ્રે દીનેશને મારી નાખી પોતાના ઉપર આવેલી આક્રમક ટાળવા આ પડ્યું રચ્યું હતું. એકંદરે સભામાં દીનેશ તરફ વધારે સહાનુભૂતિ હતી. રથજે રથજે મહેન્દ્રના માણસો હતા અને તેઓ મહેન્દ્રની વકીલાત કરતા હતા. કોઈ જગ્યાએ સફળતા મળતી, કોઈ જગ્યાએ નિષ્ફળતા. છતાં બધાં સભામાં શું થશે તે જાણવા છતાં હતા. એક જણ બીજાને પૂછતું ને બંને પોતપોતાનાં અનુમાનો કહેતા.

—એવામાં બંધુક અને લાડીવારી પોલીસોની બે પાર્ટીઓ આવી પહોંચતાં વાતાવરણમાં તેજ આવી. મહેન્દ્રના પક્ષના માણસો આશ્ચર્યમૂલક થયા, તોફાન કરવાને છારે આવેલાનાં મોં કાળાં પડી ગયાં. ઉમેલામાંના કેટલાક બીકને લીધે ખેસી ગયા ને બેઠેલા ગુસ્સાપુસ ગુસ્સાપુસ વાતો કરવા લાગ્યા. પોલીસે સ્થાન લીધું. ત્રણ પોલીસ-મેન પ્લેટફોર્મ આગળ બેઠા, પાંચ-છ ફરતા રજા ને બાંકીના એક જગ્યાએ બેઠા.

થોડી વારમાં મહેન્દ્ર આવ્યો. તેના પક્ષના માણસોની અને તેનું જોઈને બીજાઓએ વગર સમજ્યે પાડેલી તાળીઓથી મત્તાચાન ગાણ ઉઠ્યું. મહેન્દ્રે બેઠક લીધી. સભા બરાબર ગોઠવાઈ ગઈ. શાન્તિ જવાઈ. એવામાં દીનેશ અને સુરેશ આવી પહોંચ્યા. થોડીક તાળીઓ પડી તે સાથેજ 'બસ-બસ શાન્ત રહે' વગેરે પોકારો થઈ રજા. દીનેશ અને સુરેશ આગળ વધી વચ્ચેના કુંડળામાં બેઠા. શાન્તિ જવાઈ ગઈ.

સભાનું કામ માણ થયું.

મહેન્દ્ર ઉભો થયો ને બોલ્યો:—

"ભાઈઓ,

"આજની સભા શા માટે બોલાવવામાં આવી છે તે તમે જાણો છો; પણ હમણાં કામ આગળ ચલાવવાની મને ઇચ્છા નથી કારણ કે તેમ કરતાં પહેલાં ઉભી થયેલી એક વિશ્લેષણ પરિસ્થિતિ સંબંધી તમારા અભિપ્રાય લેવા માગું છું. તમે જાણો છો કે મારી અને સંઘની વિરુદ્ધમાં દીનેશ નામના એક માણસે લડત માણ કરી છે. આપણે જ્યારે કટોકટીના વખતમાંથી પસાર થઈએ છીએ, 'ગુર્જર કોટન મિલ' ની હડતાલથી ચિંતાવરૂં જન્યા છીએ ત્યારે આ ગંદી લડત ચલાવવામાં આવે છે. હું ધારું છું કે દીનેશ અહીં આવેલ છે, તેમણે મારી અને સંઘ વિરુદ્ધની સીધી લડત શરૂ કરી આ.

સલાનું પ્લેટફોર્મ પસંદ કર્યું છે. હું તમને પૂછું છું કે તમે જે કામ હાથમાં લીધું છે તેનો વિજયી અંત લાવવો છે કે એક કામ અધૂરું રાખી બીજા કામમાં માથું મારવું છે? મારા મત પ્રમાણે તો ‘ગુર્જર ક્રાંતન’ ની હડતાલને પાર ઉતાર્યા પછીથી જ બીજું કામ હાથમાં લેવું જોઈએ; પરંતુ દીનેશ અહીં આવેલ છે ને પોતાનું કામ કરવા માગે છે. હવે હું તમારો અભિપ્રાય માથું છું. તમે તેમને લડત શરૂ કરવાનો અભિપ્રાય આપવા માગો છો?”

‘ના-ના’ અને ‘હા-હા’ ના પોકારો પડ્યા ને તે ચાલુ રહ્યા. મહેન્દ્ર, દીનેશ અને સુરેશા ઉત્સુકતાથી આ બધું જોઈ રહ્યા.

મહેન્દ્રે એક જણને ઉભો કર્યો. તેણે જણાવ્યું કે, “જ્યારે આપણે એક પક્ષ સાથે લડી રહ્યા છીએ ત્યારે બીજા જગ્યાએ ધ્યાન આપવાથી ખરાબી થશે.”

જવાબ આપવા દીનેશ ઉભો થયો ને બોલ્યો:—

“અહીં હાથમાં લીધેલું કામ પૂરું કરવા ઉપર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એક કામ પૂરું થયા સિવાય બીજા કામનો આરંભ કરવાથી નિષ્ફળતા મળે છે તે વાત સાચી છે. પરંતુ અહીં તેવું નથી.....”

અત્રે મહેન્દ્રનાં માણસોએ ભારે ગરખડાટ મચાવ્યો. તેઓએ ‘બેસી જાઓ—બેસી જાઓ’ એવા પોકાર કરવા માંડ્યા. આ પોકારોના જવાબમાં ‘બોલવા દો—બોલવા દો.’ ના પોકાર થયા. કામ આગળ ન ચાલી શકે એવો મામલો ઉભો થયો. દીનેશ શાન્ત ઉભો રહ્યો. થોડી વારમાં ‘બોલવા દો’ ના પોકારે ‘બેસી જાઓ’ ના પોકાર દબાવી દીધા, જરા શાન્તિ થઈ. દીનેશે આગળ બોલવા માંડ્યું ને વળી પાછો ગરખડાટ ચાલુ થયો.

“હું તમારા મત લેવા માગું છું. મને બોલવા દેવા ન ઈચ્છતા હોય તે હાથ ઉંચો કરે.” દીનેશે કહ્યું.

જવાબમાં કેટલાક હાથ ઉંચા થયા.

“હવે મને બોલવા દેવા ઈચ્છતા હોય તે હાથ ઉંચા કરે.”

દીનેશે આગળ કહ્યું.

જવાબમાં સેંકડો હાથ ઉંચા થયા.

“મોટા ભાગ મને બોલવા દેવા માગે છે એટલે વિરૂદ્ધ પક્ષે બહુમતિને માન આપવું જોઈએ અને બહુમતિએ શાન્તિ રાખવા ચતન કરવો જોઈએ.” કહી દીનેશે કહેવાનું હતું તે કહેવા માંડ્યું.

“સામાન્ય હડતાલની વાત કરતાં પહેલાં ‘ગુર્જર ક્રાંતન મિલ્સ’ ની હડતાલનો વિચાર કરવા જોઈએ છે. એ હડતાલ અન્યાયી દરે અને

તમને એમ સમજાય કે હડતાલ પાડવાની જરૂર નહોતી તો પણ સામાન્ય હડતાલનું પ્રયોજન નથી રહેતું. હવે તમે ઘોંઘાટ નહીં કરો એવી આશા રાખી 'યુનિયન કોન્ટ્રી મિલ્સ' ની હડતાલનો ઇતિહાસ કહી બતાવું; પણ તેમ કરતા પહેલાં તોફાન કરવાનો નિશ્ચય કરી આવેલા માણસોને કહેવા દો કે તેઓનો ઇરાદો અમલમાં મૂકવા જોવા નથી. મને અગાઉથી ખબર મળી હતી કે તોફાન કરનાર ટોળા ઉભી કરવામાં મૂકી છે અને તે સભામાં છટી જવાબ બેઠક લઈ મારી વિરુદ્ધ બેસી શકે.

“તમારા સંઘ વિરુદ્ધ લડવાનું મને કારણ નથી, ઉલટું કેટલુંક જોખમ છે. તમે લોહીનું પામી કરી મેળવેલ પૈસાના સફ્ટપયોગ માટે જ જોખમ ઉઠાવી આ 'પ્રોટેક્શન' ઉપર ઉમ્મં થવું પડ્યું છે. તમારે માટે લડવાનો નિર્ણય કયો ન હોત તો મારા અને મારા મિત્ર સુરેશના શરીર ઉપર જે પાટા દેખો છો તે દેખી ન શકાત. પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાએ જ અમે બંધી જવા પામ્યા છીએ.

“હવે હું મૂળ વાત ઉપર આવું. 'યુનિયન કોન્ટ્રી મિલ્સ' ની હડતાલ તમારા કે તમારા પ્રમુખના અપમાન માટે નથી જ.....”

“છે-છે” ના પોકારો ચાલુ થયા.

દીનેશ મોટા અવાજે બોલ્યો, “શાન્ત રહો. હું કે નથી તે સાબીત કરી આપીશ. અમદાવાદના પોલિસ કમિશનરને પૂછો, સી. આર્ચ. ડી. ખાતાને પૂછો. તે તમને જણાવશે કે મજૂરોનાં જીવન માટે કોને વધારે દરકાર છે મને કે તમારા પ્રમુખને ? મિલ્સ આગળ જોળીયાર થયો ત્યારે હું મહેન્દ્ર પાસે દોડી ગયો હતો. તેઓ બેઠા બેઠા સીગારેટ પુકતા હતા. મેં મજૂરોને શાન્ત રાખવા, શહેરને હુલ્લથી બચાવવા અને નિર્દોષનું લોહી ન રેકાવે, તે માટે પ્રયાત્ન કરવા તેમને વિનવ્યું તેનો જવાબ મળ્યો તે એટલો ખરાબ હતો કે અહીં જાહેર કરવા નથી ઇચ્છતો. 'યુનિયન કોન્ટ્રી મિલ્સ' માં હડતાળ થાથી પડી તે પત્રિકામાં જણાવ્યું છે છતાં જેને ખબર ન હોય તેને માટે કહેવાની જરૂર નેકે હું.”

દીનેશ મહેન્દ્રે શેઠ મનમોહનદાસને બંગલે જઈ કરેલી રૂ. ૨૦૦૦) ની માગણી માટે કહ્યું. એ સાંભળતાં મજૂરોમાં ઉરકેરબી ફેલાઈ. મહેન્દ્રનું મોં પણ લાલધૂમ બની ગયું. પોલિસની હાજરી ન હોત તો આજે જરૂર દીનેશ ઉપર ભારે આક્રમણ થત. શાન્તિ રચપાતાં દીનેશ આગળ બોલવા માંડ્યું: —

“સંઘ માટે તટસ્થ વ્યક્તિ કેવો અભિપ્રાય ધરાવે છે તે જોવા

માટે મિસિસ મેયરની અભિપ્રાય જાણવા જોવો છે. હું તમને વાંચી સંભળાવું છું. અભિપ્રાયોની ચોપડીમાંથી એ અભિપ્રાયનું પાનું કાઢી નાખેલું જાણ શકાશે. ઘણાઓના સરસ અભિપ્રાય છે પણ તમે જાણતા હશે કે ઘણા પ્રેક્ષકો હૃદયને છેતરીને જ લખે છે. સંસ્થાના સંચાલકોને પ્રોત્સાહન મળે તે માટે તેઓ સાફ જ લખે છે તે સેવા-કાર્ય-સંસ્થા અટકે નહીં કે તેને માટે ખરાબ છાપ પડે નહીં તેટલા માટે જોયેલી-ત્રુટીઓ તરફ ઉદારતા બતાવે છે. મિસિસ મેયર જેવાં કોઈકજ સાચો અભિપ્રાય જણાવે છે. સ્વચ્છતાના આ જમાનામાં કોઈ પ્રેક્ષક એવી રીતે લખે તે માનવામાં પણ ઘણા આના-કાની કરે તેમ છે. તેમને ચોપડા બતાવવામાં નહોતા આવ્યા નહીં તો તેમનીજ સહીથી કદાચ પૈસાના ગોટાળા બહાર પડત.”

દીનેશ મિસિસ મેયરનો અભિપ્રાય વાંચી સંભળાવી આગળ બોલ્યા, “મેં છૂપી રીતે ચોપડાઓમાં થયેલી ત્રાસાકીની વાતો મેળવી છે. મુંબઈના ‘મંજૂર હિતેચ્છુ’ પત્રના તંત્રીને લાંચના કેટલા રૂપિયા આપ્યા છે તે મેં પત્રિકામાં જણાવ્યું છે. એ રૂપિયા આપવાનો મહેન્દ્રને હક ન હોતો. તેમણે પોતે કેટલા રૂપિયા ઉચાપત કર્યા છે તે ચોપડાઓ કાળજીપૂર્વક જોયા સિવાય કહી શકતો નથી. છતાં એ રકમ ઘણી મોટી છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી. આ તો શેકડા રૂપિયાની વાત છે. બીજી ઘણી રીતે ગરીબ મંજૂરોના પૈસા વેડફી નાખવામાં આવ્યા છે અને આવે છે. સંઘની ઓફિસના મોટા પગાર મેળવનારા બધા મહેન્દ્રના મિત્રો છે. તેમણે લાંચ આપી મિલોમાં પણ કેટલાક માણસો શેકડા છે અને તમારા સંઘની મંજૂરોની કમિટી એવા માણસોની જ બનેલી છે. એ માણસોની ભૂતકાળની કારકિર્દી કહું તો તમને ઘૂણા થાય. તેઓ તોફાની છે એટલે કદાચ આ સ્થળે તોફાન થાય એટલે અહીં કંઈ બોલતો નથી. તેમને માટે યોગ્ય કાળે યોગ્ય થઈ જશેજ એટલે એ ગંદો ઇતિહાસ ઉઘાડવાની જરૂર નથી જોતો.

હવે વધુ આરોપો મૂક્યે જવાની મને ઇચ્છા નથી. મહેન્દ્ર પોતાની ભૂલ જોઈ શકે તો સાફ છતાં કરેલા ગુના કબુલ નહીં કરે તો મારે હજી આગળ વધવું પડશે. હવે હું મહેન્દ્રને બોલવાની-તેમને જે કહેવાનું હોય તે કહેવાની વિનંતી કરું છું.”

દીનેશ ખેંસી ગયો કે તરત મહેન્દ્ર ઉઠ્યો.

“બધા આરોપો દ્રેષને લીધે મૂકવામાં આવ્યા છે. એમાંનો એક સાચો નથી. જ્યારે અંગત વેરને લીધે મારી આપજ પગાડવા અને મને પાયમાલ કરવા આ બધી ધમાલ કરવામાં આવી છે.”

આ અને આવી જ ભતનું ઘણું ઘણું કહી મૂકેલા આરોપો સાબીત કરી આપવાનું આવાહન દઇ મહેન્દ્ર ખેંચી ગયા.

વળા દીનેશ ઉઠ્યો. તેણે શેઠ મનમોહનદાસે લીધેલ ફેટા રજુ કરી પ્રેક્ષકોને ખાતરી કરી આપી કહ્યું, “ખીજ આક્ષેપો સાબીત કરવાનાં સાધનો મહેન્દ્રના પોતાના કબજામાં છે. મહેન્દ્ર ચોપડાઓ મારા હાથમાં મૂકે તો અગર તમે બધા તેમ કરવાની એમને ફરજ પાડો તો હું તૈયાર છું. બધી ગોઠવણુ થઇ ગઇ છે અને ચોડાજ વખતમાં તમે અંદરના ગોટાળા બહારી શકશો.

હવે મારે તમને એકજ વિનંતી કરવાની છે. ‘ગુર્જર કોટન મિલ્સ’ની હડતાલ અન્યાયી કરે છે એટલે તે મિલ્સના કામગીરોનો પક્ષ લઇ સામાન્ય હડતાલ પાડવાની જરૂર નથી. મિલ્સ બંધી ગઈ છે એટલે આણુ થઇ શકે તેમ નથી. આણુ થતા એ મિલ્સના કામગીરો કામે ચઢી જશેજ એમાં મને શંકા નથી.”

x

x

x

મહેન્દ્ર બોલ્યો, એના પક્ષના માણસો બોલ્યા; દીનેશ બોલ્યો, તેના પક્ષના માણસો બોલ્યા. આમ સભા ‘સભા’ મરી જઈ શાળા કે મહાશાળાના ભાપણુ હોલ જેવી બની ગઈ. ઘણી વખત મામલો અતિશય નાણુકે બની જતો. સખત ઉરકેશઠ ફેલાતો ને શાન્ત પડી જતો. ક્ષણે ક્ષણે તોફાનની ખીક લાગતી; પણ મંથર કૃપાથી તેવું કંઈ થયું નહીં. હેવટ એ આબું કે એક કમિટિ નિમાધને તેની સમક્ષજ ‘મગૂર સંઘ’ની આશીસ ઉપર સીધ મારવામાં આબું.

સભા પૂરી થઇ.

ખીજે દિવસે સવારે અમદાવાદના વતનીઓને ખબર પડી કે મહેન્દ્ર અને તેના મિત્રો અમદાવાદ છોડી ચાલ્યા ગયા છે. ક્યાં ગયા છે તેની થોડાં માણુઓ સિવાય કોઇને ખબર નહોતી. અને જેમને ખબર હતી તેઓ કોઇને કહે તેમ નહોતું.

પ્રકરણ ૩૩ મું

કુંકી વાતો

વિલાસના કાગળે ‘ગ્રીન કોટેજ’માં વસતી દરેક વ્યક્તિને દુબી કરી છે. બધાં વિલાસ તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવવા સાથે તેને મારે ચિંતા કરી રહ્યા છે. દિવસોથી વિલાસને પત્ર નહોતો અને જ્યારે આવ્યો ત્યારે બધાને દુબી કર્યા. સૌના માંમાંથી એક સરખા

શબ્દો નીકળતા. ‘એણે આ શું કર્યું ? આમ નહોતું કરવું જોઈતું. ક્યાં હશે ? શું કરતી હશે ?’ અનેક જાણના આ પ્રશ્નોનો જવાબ આપનાર કોઈ પણ નહોતું. બધાં અનુમાનો કરતાં કે એ કાચાકાચો જુદી જુદી જાતનાં હતાં.

એ લાંબો પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો:—

પૂજ્ય ભાઈ, ભાભી, બાળકો અને મિત્રો,

મારા તરફથી આશા તમે નહીં રાખી હોય એવો પત્ર વાંચનાં અમકશો ને દુઃખી થશો. હું તે માટે ના પાડું તો પણ એ સ્વાભાવિક સ્થિતિ તમારાથી અટકાવી શકાવાની નથી અને તેટલા માટેજ પત્ર લખવાનો વિચાર માંડી વાળવાનું હીક લાગતું નથી.

મારા પતિ મહનરાયના મૃત્યુના સમાચાર મેં લખ્યા હતા, ત્યાર પછીના તેરમે દિવસે મુંબઈમાંથી બીજો પત્ર લખ્યો હતો અને ઘણે અંતરે આ ત્રીજો પત્ર લખું છું. બીજા પત્રમાં ખુશીના સમાચાર લખ્યા હતા પણ તે લખતી વખતે મારા અંતરમાં જે વેધક મંથન ચાલી રહ્યું હતું તે સંબંધી ઇશારો પણ નહોતો કર્યો. એ પત્ર પોસ્ટમાં નાખી તરત મેં મુંબઈ છોડ્યું છે અને આજ સુધી ત્યાં પગલું નૂથી પાડ્યું. અત્યારે હું ક્યાં છું તે જાણવા ઇચ્છશો પણ હું જાણાવવા ઇચ્છતી નથી અને ખરું કહું તો મારે મારે ચોક્કસ સ્થળ પણ નથી. એક દિવસ અહીં તો બીજો દિવસે તહીં: આ પ્રમાણે ચાલે છે ને ચાલ્યા કરશે. ક્યાં સુધી ચાલ્યા કરશે તે નથી જાણતી, પરિણામ શું આવશે તે પણ નથી જાણતી. જાણું છું એટલું કે મારે આકાશમાં ભટકતા ધૂમકેતુની માફક ભટકવાનું છે. ભાવિ અનિશ્ચિત છે અને તે ઇશ્વરના હાથમાં છે. હું તો તેનું રમકડું છું; મેં મારું જીવન એના હાથમાં મૂકી દીધું છે. કાળ કે ઇશ્વર મારા જીવન સામે ફરમા ફર રમત રમવા માગતા હોય તો તે પણ સ્વીકારી લેવા તૈયાર છું.

તમે પૂછશો, ‘શા માટે ?’

જવાબ આપું ? એ જવાબ તમારા અંતરને વલોવી નહીં નાખે ? મારા પ્રત્યે તિરસ્કાર નહીં જન્માવે ? હું માનું છું કે તેમ થશે પરંતુ તેની દરકાર નથી. મારાં કાર્યો એવાં હોય જે જગત-જનના તિરસ્કારને જ પાત્ર હોય તો પછી કેવો વાંક ? એવાં કાર્યોને હૃદયમાં દબાવી રાખવાથી શુભતા નથી જળવાતી કે નથી આત્મ સંતોષ પ્રાપ્ત કરી શકાતો. તો પછી શા માટે એ ચિંતા અને ધમાલ વહોરવાં ? આ વિચારોને પરિણામે એક ભ્રમજનક વાત તમારા આગળ મૂકું છું. હું જાણું છું કે આ પૂરાવાને આધારે કાયદો મને

ચૂંકાવી નાખી શકે તેમ છે પણ મેં તો મૃત્યુની ઉપાસના કરવા માંડી છે ત્યાં કાયદાની ખીક રાખી હોય ? કાયદો બધામાં બધું મને મારી નાખી શકે. એમ થાય તો પણ શું ? એ વાત બાબતો તમને દુઃખ થશે પણ દિલગીર છું કે દેવોના ટોળામાં રાક્ષસ ભરાઈ જાય તો દેવોને પણ થોડું ઘણું સહન કરવું પડે છે. પૂર્વ જન્મના કોઈ સત્કાર્યને પરિણામે તમારા જેવાં પવિત્ર સંબંધીઓ વચ્ચે હું આવી પડી; હું પોતે ખરાબ નીવડ્યાં તમારે સહન કરવું પડે તે નથી ગમતું પણ ઈશ્વરે કર્યું તેમાં આપણામાંથી કોઈ શું કરી શકે ? દિલગીર થશો પણ શાપ ન વરસાવશો, દયા રાખજો.

હવે ચમકવા માટે તૈયાર થાઓ. જે વાતને છૂપી રાખવા બધું પ્રયત્નો કર્યા છે અને અધિકારી વર્ગથી છૂપી રહી છે તે વાંત માટે હાથે અહીં અક્ષરોનું રૂપ પડે છે. મદનરાય સ્વાભાવિક મૃત્યુ નથી પામ્યા પણ મેં તેમનું ખૂન કર્યું છે-મારા પોતાના હાથે ઝેરની પ્યાલી પીવા માટે એમને આપી છે. તમે આ જાત માનવા તૈયાર ન હો તે સમજાય તેવું છે. એક ભણેલી સ્ત્રી આટલું ધાંતકી અને નીચા કામ કરે તે માનવા કોઈ તૈયાર ન થાય પણ સત્ય કોઈના હૃદય ઉપર આધાર રાખતું નથી. તમે કે જગત માનો છો ન માનો; મેં ખૂન કર્યું છે તે સાચું જ છે.

ન માનશો મેં આ ખૂન હસતે ચહેરે કર્યું છે. તે વખતે મારા અંતરમાં જે આગ લાગી હતી, જે વેદના ઉજળા હતી તે બધું બધું હું પણ એક લાલચે મને કુતરાની માફક નચાવી હતી. અપાર વેદના થતી હોવા છતાં એ લાલચને સીધે આગળ વધી હતી. છેવટે તો હું દગાનો ભોગ થઈ પડી. એક શ્રીમંત યુવકે મદનરાયના મૃત્યુ બાદ મારી સાથે લગ્ન કરવાનું વચન આપ્યું હતું. સુખ અને વિશ્વાસ માટે ઝંખી રહેલી આ રાક્ષસીએ મદનરાયનું મૃત્યુ નજીક આણ્યું. પછીથી તો એ યુવક ફરી ગયો. એણે લગ્ન કરવા ના પાડી. હું તેનેજ લાયક હતી. પાપ કર્યા પછી તેના પરિણામ મનગમતાં આવડતાં હોય તો પાપથી કોણ ડરે ? બધા પાપ ન કરે ? પણ ઈશ્વરને દેશ ન્યાય છે. આ બનાવ અસરકારક છે. એક માણસ કેટલેક આશાએ પોતાનું બધું ફેંકી દઈ જિખારી અને અસહાય બની જાય ત્યાર પછી આશા નિરાશામાં પલટાઈ જાય તો એની ચી દશા થાય ? મારે માટે એવું થયું પણ મને બધું વેદનાં ન થઈ; કારણ કે મદનરાયને-મારા પતિને મારી નાખ્યા પછી હૃદયમાં વેદનાનો દાવાનુંળ સળગી રહેલો જ હતો જો એ નાનકડી ચિનગારીનો શો દિસાવ ?

વિશ્વાસમાં આનંદ માનનારાં વિશ્વાસ માટે પુરસ્કૃતિમાં મોરે છે પણ ખરો આનંદ ઉપભોગમાં નથી. જે લગ્ન સંબંધનો ઉપયોગ

વિલાસ માટે હરે છે તે તો એક એવી સખત થાપોદ ખાય છે, જેની નેશાની મૃત્યુકાળ સુધી રહે છે. હું એ નહોતી સમજી શકી ને સાંસારિક કુખોના ઉપભોગની લાલસા માટે વિહ્વળ બની, લગ્ન સંબંધને એ લાલસા તૃપ્ત કરનાર માનતી હતી. હવે સમજું શકું છું કે લગ્ન સંબંધમાં વિલાસને સ્થાન હશે, પણ વિલાસ માટે લગ્નસંબંધ નથી.

લગ્ન પછીના જીવનમાં સ્વેચ્છાચાર નથી નભી શકતો. પુરુષને માટે કે સ્ત્રીને માટે. જે સ્વેચ્છાચાર સેધ છે તે દુઃખી થાય છે. લગ્ન પછીનું જીવન તપનું જીવન છે—આત્મભોગનું જીવન છે. ડગલેને પગલે આત્મભોગ, ડગલે ને પગલે તપશ્ચર્યા. જે માર્ગ ચૂકે છે તે દુઃખની ઉડી ખાઈમાં ગબડી પડે છે. સ્ત્રીને માથે આ જોખમ વધારે છે. તે સેવાની મૂર્તિ છે, ઈશ્વરે તેને સેવાનો પરમ લહાવો લેવા યોગ્ય બનાવી છે. એના કલાલયારી સુખદ હસ્ત પોતાના ધરનાં આખાલ-વૃદ્ધ ઉપર નિરંતર અમી વરસાવતા રહેવા જોઈએ. ઉજળું દેખાય તે છાંયું દૂધ નથી. બહારથી સુખી અને સંતોષી દેખાતાં ઘણાંએ અંદરખાનેથી દુઃખી અને અસંતોષી હોય છે. તેમની સ્ત્રીઓ તેમને નહીં સાચવી લે તો કાણુ સાચવશે ? પુરુષને ગૃહસંસારની અનેક ઉપાધિઓ હોય છે. એ ઉપાધિઓમાંથી પુરુષને હળવો કરવા માટે લગ્નસંબંધ છે. આ બધામાં સ્ત્રીને ભોગ આપવો પડે છે, આ મને આજે સૂઝે છે. પહેલાં સૂઝ્યું હોત તો અત્યારે જુદી સ્થિતિમાં હોત. હું વિલાસ માટે ઝંખતી હતી તેથી મારે માટે બીજાં શું કરી રહ્યાં છે, કેટલું વેડી રહ્યાં છે તે સ્વાર્થાધ થઈ નહોતી વિચારતી. અને એ દશામાંજ મેં મારા પતિનું ખૂન કર્યું.

આજે એ બદલ પસ્તાઉં છું. અંતરમાં વેદનાના ભડકા નિરંતર ઉછળ્યા કરે છે. ઝેર આપતી વખતની મારી દશા, ઝેર છે એમ જાણતા હોવા છતાં તે પી જનાર મદનરાયનો જીવન તરફનો કંટાળો, મરતી વખતે પણ પોતાના ખૂની તરફ બતાવેલી ઉદારતા અને છેવટે મૃત્યુ સમયની તેમની કશું હાલત, આ બધું આજે મારા મહાન બળનાસમું બની ગયું છે. એ લાચાર મોં, એ વેદનાગ્રસ્ત આંખો અને એ તૂટતા હૃદયના સૂચક શબ્દો મારા સ્મરણપટ ઉપર તરવરે છે ને લાભી, વેદનાના કોઈ પ્રયંડ પૂરમાં મને ધક્કેલી દે છે. હું ક્યું છું ને બહાર આકું છું. આમને આમ ચાલ્યા કરે છે અને

સ્થિતિ માટે રાખી હોત તો...તો...પણ આજે એ વિચારો છોડી દેશના છે. મેં આર્થિક જીવો તથા દીવાં છે એમ ન કહેશો કે કશું નહોતું એટલે નિરૂપાયે તેમ કરવું પડ્યું છે. ધાર્યું હોત તો તમારે આશરે આવત. ગમે તેવી છું છતાં તમારી પાસેથી કંઈક મેળવી શકત ને જીવનને સામાન્ય આર્થિક સ્થિતિ ધરાવતા સંસારીના જેવું બનાવી શકત, ધારું તો હજીયે નોકરી મેળવી શકું તેમ છું પણ ના ! મારે હવે તેવું નથી કરવું. હવે તો પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવું છે. તેથીજ એક પાંદિતગર, કાલે ખાવાનું મળશે કે નહીં તેની ચિંતા સિવાય મટકું છું. અનેક લાવચો અને મુશીબતો આવે છે, પણ તેમના ઉપર વિજય મેળવવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. તેમારું હૃદય પીગળે ને મને બચાવવા પ્રયત્ન કરો તે નહીં છતાંની હોવાથી હું ક્યા છું તે તમારાથી ગુમ રાખું છું. હું ડૂબી નથી; પશ્ચાત્તપ્ત કરી અને પરિણામ મોગવી તક છે. મારે માટે કોઈ દુઃખી ન થશો, કોઈ ચિંતા ન કરશો. વિકટ વર્તમાન પછીના ભાવિનાં મોર્ચામાં શું શું છે તે જોવા દો. અશ્રુભરી આંખો, જોષણ કે આનંદથી ચળકતી આંખે જોષણ. તમે તેની શીકર ન કરશો. મહેન્દ્ર સાથે છૂટાછેડા કર્યો પછી જન્મેલા સહવિચારો લીધે ગયાં હતાં, હવે મદનરાયના મૃત્યુ પછી પણ તેવું થયું છે; પરંતુ હું મારું છું કે આ સહવિચારોનો નાશ નહીં થાય અને હું કોઈ નવુંજ જીવન જોષણ. એ જીવનમા જગત જેને સુખ ગણે છે તે કદાચ નહીં હોય ને દુઃખ ગણે છે તે હશે; પણ એ દુઃખ મારે મન સુખ હશે. અત્યારના વિચારો સ્થિર રહેશે એમ હું એટલા ઉપરથી માનું છું કે મહેન્દ્રથી છૂટા પડ્યા પછીના વિચારો દુઃખને પરિણામે જન્મ્યા હતા; આ વિચારો પશ્ચાત્તપ્તથી જન્મ્યા છે. પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનું તો મેં સ્વીકાર્યું છે ને એ દિશાએ અંપલાયું છે એટલે કદશી શીકર નથી. આજે મારું મોંઘું ધન એ સહવિચારો છે ને તેમને જાળવી રાખવા માટે કાયાની પણ કુર્યાની કરીશ.

પત્ર બહુ લાખો થઈ ગયો છે. વાંચતાં વાંચતાં તમને કેટલાંજો પણ આવતો હશે એટલે હવે બંધ કરું છું. મારા પત્રની હવે આશા ન રાખશો. વિશાળ સંસાર-સાગરના ઉડા જળમા ડૂબી મારી અદશ્ય થઈ જાઉં છું. પ્રભુ તમને સુખી રાખે એજ અભિલાષ.

લી. તમારી

વિલાસ.

તા. ૬.-દીનેશનેકહેજો કે વિલાસ તમને વારંવાર યાદ કરે છે. એમને મારા વંદન કહેજો.

x

x

x

x

મહેન્દ્ર અને તેના કેટલાક સાગરીતો અમદાવાદમાંથી નામી ગયા પછી મળૂરોએ નીમેલી કમિટીએ એ પડા વગેરેની તપાસ કરી તો મહેન્દ્રે પાંચેક હજાર જેટલા રૂપિયા ઉચ્ચાપત કરેલા જણાયા હતા તે ઉપરાંત મોટી રકમનો ગેરવહિવટ કર્યો હતો. એ બધા રૂપિયા મેળવવા કમિટીએ કેસ કર્યો ને પોલીસે મહેન્દ્રને ગ્વાલીઅર આગળથી પકડ્યો. એના લગલગ બધા સાગરીતો ઉપર પોલીસે ચોરી, છેતરપીડી વગેરે આરોપો સૂકી ધરપકડ કરી. કેસ ચાલ્યા અને તેને પરિણામે બધા આજે જેલની હવા ખાઈ છે.

x

x

x

x

દીનેશ મહેન્દ્ર ઉપરના કેસમાં ખૂબ રોકાયેલો હતો. કેસ પૂરો થતાં તે ઉર્મિલા, સુરેશ અને ઉષા ગામડાંની સુલાકાતે નીકળ્યાં. કેટલાંયે ગામડાં દ્વારા તે દુઃખી ગામડિયાંની સુલાકાત લઈ તથા તેમનો સહવાસ સેવી, ગ્રામ્યજનોનાં જીવનનો ખારીક અભ્યાસ કર્યો. દીનેશનો ગામડાં માટે આર્થિક અભિપ્રાય હતો:—

“કવિઓ ગામડાંમાં કાવ્ય જુએ છે. અદ્યતન, ગામડાંમાં કાવ્ય છે પણ કરણ. શહેરમાં વસનારાઓને ગામડું આલ્હાદક લાગે છે, પરંતુ જ્યારે ગ્રામ્યજનતાના પરિચયમાં આવીએ છીએ ત્યારે આનંદને બદલે શોક થાય છે, પ્રકૃતિનું લવ્ય ગીત સાંભળવાને બદલે અંતરમાંથી ઉના ઉના નિસાસા નીકળે છે. ગામડાંની ભાગોળે વિસ્તરેલી વૃક્ષકુંજો, તંદુરસ્તી વધારનાર ચોખ્ખી હવા, નદી, ઝરણાં કે કુવાનાં અમૃત-મીઠાં જળ, ક્ષણે ક્ષણે થતા કુદરતના મનોરમ વેશપલટા: એ બધું જોવા માટે કે તેનો ઉપભોગ કરવા માટે ગામવાસીઓને નથી પુરસદ, નથી